

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ
ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: пуковник др Михајло Басара, директор ИСИ, председник;
др Милан Терзић, научни сраданик ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник,
Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор
Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић,
Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић,
Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни
саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник
Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института
за савремену историју; мр Велимир Иветић, пуковник у пензији; др Славица Ратковић
-Костић ИСИ; капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник ИСИ; мр Дмитар Тасић,
истраживач-сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК; др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LVIII. Рукописи се шаљу на адресу:
Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака
бр. 38 Београд. Telefони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553.
Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица: Зграда Министарства војног (1910)
(Из Фото збирке Војног музеја)

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

- Др Зоран Тодоровић, Програмска опредељења српских владајућих политичких странака (1881-1903) о уређењу војске 9
- Др Мира Радојевић, Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903) 25
- Капетан мр Далибор Денда, Моторизација коњице у Краљевини Југославији..... 38
- Др Милан Терзић, Југословенска краљевска влада и оглашавање на лондонском радију 1941-1944 (сарадња и неспоразуми)..... 66

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

- Др Тодор Парушев, Бугарска ратна морнарица – основне етапе у њеној изградњи и развоју (1879 - 1919. године) 91
- Др Василиј Б. Каширин, „Смем ли се ја, син таквог оца осрамоћен вратити у Србију“: Александар, син Живојина Мишића у руском јункерском училишту 107
- Мајор мр Слободан Ђукић, Размена заробљеника између Србије и Бугарске 1913. године (прилог истраживању) 144

ТЕОРИЈА ИСТОРИЈЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

- Проф. др Ђорђе Станковић, Право на памћење - немачко убијање Београда 1941. године (научни есеј)..... 151

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Александър Николов, „Вярвай или ще те убия“ – „Ориенталците“ в крстоносната пропаганда 1270 - 1370 г., Универзитетско

издателство „Св. Климент Охридски“, София 2006, 505. pp, мр Александар Узелац.....	191
Дмитар Тасић, Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920, Београд, 2008, 501, проф. др Љубодраг Димић	195
Aleksandar Životić, Jugoslavija i Suecka kriza 1956- 957, Beograd, 2008, 349, проф. др Љубодраг Димић.....	200
Закони и уредбе о Универзитету у Београду 1945 - 2000, I - III, (приредила Бранислава Грбић), Београд, 2008, 897+689+729, проф. др Љубодраг Димић	205
Ишмаел Беах, На далеком путу. Мемоари дечака – војника, Чаробна књига, Београд, 2007, стр. 264, мр Сања Петровић Тодосијевић	208

ДОКУМЕНТИ:

Мр Сања Петровић Тодосијевић, Југословенски избеглички логор Ел Шат, Египат 1944 - 1946. Потреба и(ли) потврда.....	215
--	-----

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2008

ARTICLES AND STUDIES

Zoran Todorović, PhD, Programme Decisions of Serbian Ruling Political Parties (1878 - 1903) with Respect to Military Organization	9
Mira Radojević, PhD, Civilians and Officers. The Independent Radical Party Experience (1903).....	25
Captain Dalibor Denda, MA, The Motorization in Royal Yugoslav Cavalry Units	38
Milan Terzić, PhD, The Government of the Kingdom of Yugoslavia and Broadcasting on the London Radio 1941 - 1944 (cooperation and misunderstandings)	66

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

Todor Paruļev, PhD, Bulgarian Naval Forces – Main Stages in Their Formation and Development (1879 - 1919).....	91
Vasiliy B Kashiryn, PhD, “How can I, the son of such a father, return disgraced to Serbia”, Aleksandr, son of Zhivoin Mishich, in the Russian Junker school.....	107
Major Slobodan Djukić, MA, Exchange of Bulgarian and Serbian PoW's in 1913 (additional research)	144

THE THEORY OF HISTORY AND METHODOLOGY

Dorđe Stanković, PhD, Right to Remember – The German Assassination of Belgrade in 1941 (scientific essay).....	151
--	-----

CRITIQUES AND REVIEWS

Александър Николов, „Вярвай или ще те убия” – „Ориенталците” в крстоносната пропаганда 1270-1370 г.,	
--	--

Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, София 2006, 505. р, Aleksandar Uzelac, MA.....	191
Дмитар Тасић, Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920, Београд 2008, 501, Ljubodrag Dimić, PhD	195
Aleksandar Životić, Jugoslavija i Suecka kriza 1956 - 1957, Beograd 2008, 349, Ljubodrag Dimić, PhD	200
Закони и уредбе о Универзитету у Београду 1945 - 2000, I-III, (приредила Бранислава Грбић), Београд 2008, 897+689+729, Ljubodrag Dimić, PhD.....	205
Ишмаел Беах, На далеком путу. Мемоари дечака – војника, Чаробна књига, Београд, 2007, стр. 264. Sanja Petrović - Todosijević, MA	208

DOCUMENTS

Sanja Petrović-Todosijević, MA, Yugoslav Refugees in Camp El Shat, Egypt 1944-1946. Need and (or) Confirmation.	215
---	-----

Чланци студије

УДК 355.02:329.051(497.11)"
1881/1903"

Др Зоран Тодоровић

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ПРОГРАМСКА ОПРЕДЕЉЕЊА СРПСКИХ ВЛАДАЈУЋИХ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА (1881-1903) О УРЕЂЕЊУ ВОЈСКЕ

АПСТРАКТ: У раду су представљена писана програмска опредељења о устројству српске војске три значајне српске политичке странке које су имале политичку власт крајем 19. и почетком 20. века: Народно-либералне странке, Српске напредне странке и Народне радикалне странке. Све три, неке у време кад су биле на власти, а неке у време када су се налазиле у опозицији, донеле су своје писане политичке програме у којима су се, поред питања унутрашње и спољне политике, независности, организације државе и просвете, изјашњавале и о уређењу српске војске као чиниоца одбране независности и остварења ширих националних циљева истакнутих у политичким програмима. Кроз ставове странака о устројењу и улози српске војске у унутрашњој и спољној политици пројектована су основна програмска начела и одсликана је њихова идеолошко-политичка природа.

Увод

Поглед на историју српског народа 19. и почетка 20. века открива импресивну слику политичких догађаја. Живот српске државе и њених унутрашњих актера, пре свега политичких странака

и струја, одвијао се у границама које су биле задате спољашњим и унутрашњим условима: борбом за независност и јачање политичко-економске самосталности стечене 1878. године на Берлинском конгресу и напорима за установљење унутрашње политичко-економске и институционалне структуре.

Унутрашњи политички живот Србије у периоду који је предмет овога рада испуњен је борбом неколико политичких странака и струја које су настале и деловале у Србији крајем 19. и почетком 20. века. У овом периоду, њихово настајање и деловање нераскидиво је везано за кнежевску односно краљевску личност Милана Обреновића и краља Александра Обреновића. То је време у коме странке и политичке струје истичу прве писане политичке програме, доносе статуте као основ за уређење страначке организације и организују страначку штампу као инструмент политичког деловања.

Начин на који су странке и страначки лидери створили и у јавност изнели своја програмска опредељења је посве специфичан за сваку од њих. Зависио је од снаге политичког лидера – вође странке, усмерености програма странке ка одређеној циљној групи (социо-економској популацији – сељаштву, свештенству, интелигенцији итд.), везаности за династију (рецимо, Српска напредна странка је имала наклоност кнеза/краља Милана, па је називана династичком странком), итд.

Владајуће политичке странке су кроз своје програме излагале опредељења о државном и друштвеном уређењу, уређењу државне управе, економије, просвете, војске, спољне политике, одбране земље итд. У неким ставовима о овим питањима приближавале су се једна другој, а у неким разилазиле. Посебно су различити приступи остваривању програмских опредељења, као и начин устројења страначке организације.

У периоду од 1881. до 1903. године, на српској политичкој сцени као владајуће политичке странке постоје Народно-либерална странка, Српска напредна странка и Народна радикална странка. Оне су са прекидима, појединачно или у коалицијама, биле носиоци политичке власти у Србији, поред владара из династије Обреновића до 1903. године и Карађорђевића од 1903. године. Њихови први писани програми донети су у приближно исто време. То је период од 1881. до 1883. године, а касније су настале њихове модификације условљене политичким променама и условима реалног политичког живота у Србији и њеном окружењу.

У већини програма истакнуте су одредбе о независности Србије, војном питању и ослобођењу српских крајева у Отоманској империји и Аустро-Угарској. На овом месту биће изнета програмска опредељења три наведене странке о војном питању у Србији, за време њихове вла-

де и периода када су деловале у опозицији. За почетак периодизације, условно, може се узети 1878. година када је Србија на Берлинском конгресу стекла независност. Међутим, услед суштинских разлога, поглед на ово значајно друштвено питање тадашње Србије мора досегнути до 1875. године, када је Либерална странка (формално још неорганизована) задобила политичку власт вршећи је у време оба српско-турска рата и дипломатске активности на Берлинском конгресу.

До стицања независности 1878. године, такозвано војно питање које се односило на устројство и величину војне силе Србије као вазалне државе у саставу Отоманског царства, представљало је извор сукоба Порте и Србије: Порта је стварање и јачање српске војске сматрала припремом за рат и ослобођење, а Србија – елементом њене унутрашње и спољашње снаге неопходним за остварење идеје о ослобођењу и одразом независности у односу на Порту. У овом периоду, инспиратори идеје о уређењу српске војске (њено законско организовање учињено је 1861. године доношењем *Закона о устројенију народне војске*) били су, пре свега, кнез Милош Обреновић у време његове друге владе (1858-1860) и кнез Михаило Обреновић, такође у време његове друге владе (1860-1868).

Формалним организовањем политичких странака након 1881. године кроз доношење писаних политичких програма и стварање страначке организације, војно питање је постало значајан елемент њихових програма у којима је присутна визија ослобођења и уједињења Срба.

Владајуће политичке странке Србије од 1881. до 1903. године и њихови програми

Настанак политичких странака и њихово деловање у Србији 19. века последица је одређених социјално-економских прилика и диференцијација. Економско раслојавање, борба за власт, уплив прогресивних идеја о организацији државе и друштва те схватања о слободама допринели су формирању социјално-економских групација из чијег миљеа су касније настале политичке странке и струје. Њихове политичке концепције значајно су дотицале питање уређења и функционисања војске, било "стајаће" било "народне", али и њене улоге у очувању власти.

Српски народ у 19. веку је мукотрпно градио своје државне институције, а са њима и војни апарат. У време вазалног односа према Турској, а посебно у време друге владавине Милоша и Михаила Обреновића, интензивирана је изградња српске војске, што је било у

складу са општим циљевима усмереним ка ослобођењу Србије¹. Кнез Михаило није стигао да у потпуности оствари циљ, створи и обликује српску војску, али је установио добру основу за њено устројење.² Стварањем народне војске, Михаило је припремао Србију за рат против Турске. Уочљива је намера владаоца да народна војска постане и буде ослонац независности Србије и њене одбране. Све дотадашње оружане снаге које су формално организоване у време прве Милошеве владе и у време "уставобранитеља", имале су само унутарашњо-политичку функцију и задатке: угушење побуна и очување поретка. С тог становишта, оне су пре биле полицијски него војни апарат. Њихове функције су и касније биле испреплетане кроз командовање и контролу народне војске, уређених у полицијском духу.³

Политичке странке Србије у периоду своје владавине, али и у време опозиције, доносећи политичке програме у којима су били изнети погледи на "војно питање", декларисале су се према два поменутих опцијама: стајаћој или народној војсци. Ова опредељења била су тада производ општих политичко-економских и социјалних становишта странака које су заступале.

У периоду од 1881. до 1903. године, три велике српске странке – либерална, напредна и радикална – неколико пута су мењале политичке програме и статуте. Промене су настајале као последица међустраничке борбе, измењених унутарстраничких односа и упија идеја насталих у политичко-социјалним превирањима у Европи, али су њихови програми увек имали ставове о војном питању.

¹Године 1860. кнез Милош Обреновић увећао је "стајаће војинство"-стајаћу војску на 3529 људи и, начелно, увео тзв. народно војинство – народну војску. "Стајаће војинство" служило је у време кнеза Александра Карађорђевића (1842-1858) и Милошеве друге владе (1858-1860), "ради полиције, ради предохрањења доброг унутрашњег поретка и мира". Детаљније, Слободан Јовановић: *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд, 1923; Драгослав Јанковић: *Историја државе и права народа Југославије*, Београд, 1981; Драгош Јевтић, Драгољуб Поповић: *Правна историја југословенских народа*, Београд, 1994; Зоран Тодоровић: *Владајуће политичке странке у Србији (1878-1914) и њихови ставови о независности и одбрани земље*, магистарски рад одбрањен на Правном факултету у Београду 2001. године.

²Актом о *Устројенију народне војске* од 17. 08. 1861. године, предвиђено је, поред стајаће војске, и "народно војинство" које је имало да служи "за одбрану земље и одржавање права Књажества".

³Команду над јединицама народне војске имале су старешине народне војске које су постављале полицијске власти. Овако организована војна сила представљала је делом опасност за владаоца и његов бирократско-чиновнички апарат те је Михаило 1864. године донео нови *Закон о устројству војске*, којим је предвиђено да народна војска буде потпуно потчињена полицијским властима. Видети: *Сборник закона и уредба и уредбени указа издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1861. године*, број XIV, Београд, 1862; *Зборник закона и уредба у Књажеству Србији издани од почетка до краја 1864. године*, број XVII, Београд, 1865.

Програмска опредељења Либералне странке (Народно-либералне странке) о устројству српске војске

Владавина Либералне странке везана је за стицање независности Србије и представља највиши домет ове странке на власти. Организована као кадровска странка под вођством неприкосновеног ауторитета Јована Ристића, није имала писани политички програм. Ову чињеницу, Ристић је објашњавао да "није програм, што којој му драго политичкој странци даје њезин значај и њену снагу, него је то њен рад, њена прошлост".⁴ Ипак, под утицајем Српске напредне странке и Народно-радикалне странке, које су донеле своје писане политичке програме, либерали су, након губитка власти, започели њено организовање на принципима политичке пропаганде, омасовљавања и стварања структуре странке у унутрашњости Србије⁵.

Први писани програм Либералне странке, која се након пада с власти 1880. године (1887. кратко учествовала у коалиционој влади са радикалима и 1892/93 године) организовала као „Дружина за подпомагање српске књижевности“⁶, донет је 01/13 октобра 1881. године. Он је уопштен, са освртом на политичку прошлост странке, али садржи назнаке политичких опредељења о најзначајнијим друштвеним и државним питањима. Како није имала политичку власт у време доношења Програма, Либерална странка о војном питању истиче да "Народно-либерална странка радиће да се гаји и развија државна убојна

⁴Василије Крестић, Радош Љушић: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, страна 125. Ово је позната изјава Јована Ристића изнета у другом броју "Српске књижевности" од 03. 10. 1881, којом је образлаган политички живот Либералне странке до 1881. године.

⁵На Збору Народно-либералне странке одржаном 17. 10. 1882. године, истакнута је потреба да се "израде правила за редовно и правилно састајање и обавештавање народно-либералне странке". Уз статут од 10/22. 03. 1883. године, који је достављен у унутрашњост Србије, упућен је и циркулар следеће садржине: "Либерали нису узели иницијативу у образовању странака, али када су се друге странке организовале, нисмо ми ни могли изостати; морали смо испунити и прописе, који изискују, те да своју страначку радњу и формално гарантујемо; а када смо и то извршили, треба сада ствар озбиљно у руке узети. За то је потребна патриотска и жива сурадња свију чланова наше странке." (Архив Историјског института, Јован Ристић, VIII/6).

⁶„Дружина за подпомагање српске књижевности“ основана је 17. септембра 1881. године, а 01/13. октобра 1881. године је објавила програм који се сматра првим писаним политичким програмом Народно-либералне странке. Више у: Драгослав Јанковић: *О политичким странкама у Србији 19. века*, Београд, 1951, Јаша Продановић: *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд, 1947, Живан Живановић: *Политичка историја Србије у другој половини 19. века I-IV*, Београд, 1923-1925.

снага, а нарочито да се, према искуству добијеном у последњем рату (српско-турски ратови 1875-1878, прим. З. Т.) за независност, попуни и дотера уређење народне војске као залог независности и будућности народне”⁷. Програм даље истиче став странке о оновременим европским догађајима који су значајно опредељивали политичке односе Србије и њену борбу за учвршћивање независности. Тако, “иако Народно-либерална странка није нова на јавној позорници Србије, опет је она нашла, да није излишно, ако у овим главним потезима изнесе своје погледе на прошлост, те према њима као и према новим потребама и приликама народним, ближе обележи дух и правац, у коме она наставља свој рад за правилно и снажно развијање и напредовање Србије и Српскога народа. Пријатељи народно-либералних начела, верујући вечитим сведоџбама историје човечанства и свог рођеног народа, као и поуци, коју дају најновији догађаји и појаве на југоистоку Европе, уверени су тврдо да ће сложним, а сталним радом на овоме путу од речи што скорије постати велико и срећно дело, значајно за садашњост и будућност Српскога народа.”⁸

Након седам година, 24.01 /05. 02. 1888. године, Народно-либерална странка је донела други програм који се темељио на програму из 1881. године. Наиме, прво поглавље новог програма је у целини преузето из претходног програма. У трећем делу програма из 1888. године у којем се утврђују основе и начела устава који би требало донети, предвидети да се њиме “утврђује општа војна обвеза”⁹ у Србији. Садржај четвртог поглавља новог програма је идентичан, тј. пренет је из првог политичког програма Народно-либералне странке донетог 1881. године. Либерали “радиће да се гаји и развија државна убојна снага а нарочито да се, према искуству добијеном у последњем рату за независност, попуни и дотера уређење народне војске као залог независности и будућности народне.”¹⁰

Трећи програм Народно-либералне странке (Народно-либералне слободоумне странке)¹¹ донет је након одлуке Збора странке 5/17. марта 1889. године, да се: “Прегледа и редигује нацрт програма и израде правила странке”. Усвојен је 6/18. марта 1889. године, а објављен у “Српској независности” број 27, од 7/19. марта 1889. године. Поглед либерала на улогу, значај и устројство српске војске из-

⁷Василије Крестић, Радош Љушић: *н. д*, страна 125. Програм је објављен у листу *Српска независност*, број I, од 1. октобра 1881. године.

⁸*Исто*, страна 125.

⁹*Исто*, страна 169.

¹⁰*Исто*, страна 169.

¹¹Допуњени назив странке, о чему нема поузданих података ко је предложио допуну назива.

ложен је у четвртом поглављу Програма на следећи начин: "У свако, а нарочито садашње доба, само оне велике и мале државе могу рачунати на сигурност и уважавање у међународном положају, које су у стању да саме и у савезу са сродним и суседним народима бране своју независност. Стога и Либерална странка као и свагда наглашује своје дубоко уверење, да је Србији потребна јака и добро уређена стална и народна војска с довољним официрским кадром и спремом."¹²

Треба поменути да је у крилу либералне странке током 1889. године формирана страначка фракција младих либерала, позната као "адвокатска група", чији су ставови о улози странке у политичком животу Србије били оштрији од умереног либерализма Јована Ристића. Ова група створила је и *Нацрт програма Народно-либералне странке*, који се разликује од Програма усвојеног 6/18. марта 1889. године. Према Нацрту (поглавље пето): "Српска војска, која треба да је свагда спремна, да одговори народној задаћи, мора бити уређена на основи опште војне обавезе. Према томе, први позив српске војске (стални кадар са својом резервом) мора бити тако спреман, да може у сваком часу стати на одбрану земаљске части и државне независности, да може у датој прилици бити раван и достојан савезник свакој европској војсци: Народна војска (други и трећи позив) мора имати довољну ратну спремност и потребан старешински кадар са стручном квалификацијом. Војска мора годишње вежбати у што већим масама. Све потребе за војску морају се у колико могуће више набављати у земљи."¹³

Народно-либерална странка доживела је озбиљан расцеп 1894. године, а 1895. године Јован Ристић се поново вратио на чело странке. Политички програм либерала није мењан све до 1904. године, када је странка променила назив у Народну националну странку.¹⁴

Иако излазе из постављеног временског оквира овога чланка, одреднице о војном питању унете у политички програм Народно-националне странке (либералне) из 1904. године¹⁵, треба истаћи у кратким цртама. Први пут, програмска опредељења о уређењу вој-

¹²Василије Крестић, Радош Љушић, *н. д.*, страна 174.

¹³*Исто*, страна 181.

¹⁴Либерална странка се тада поцепала на Народну националну странку, у којој је остао већи део чланства, и мању политичку групу Либералне демократије, која је од тада самостално иступала. Треба напоменути да су либерали и 1901. године објавили политички програм чије се одреднице о стварању и организацији војне силе Србије нису значајније разликовале од програма Народно-либералне странке из 1889. године. Програм је објављен 1901. у листу "Српска застава". Видети у: "Годишњак за друштвену историју", година VI, свеска 2., 1999.

¹⁵Програм Народне националне странке написао је Живан Живановић. Део о спољној политици уредио је Владимир Јовановић. Програм је усвојен 20.

ног питања су опширно изложена са конкретно постављеним циљевима. Најпре, програм подразумева (изједначава) војску и одбрану земље: "Војска је одбрана земље и преставља собом физичку силу народа. У исто време, војска је узданица српска, којој је намењен узвишен задатак да остварује легитимне тежње и жеље народне за ослобођењем и уједињењем српског племена."¹⁶ Програмом се истиче да се у претходних двадесет година настојало да се у српској војсци и њеној организацији створи систем војног уређења какав је већ постојао у напредним европским државама. Пре свега се мислило на постојање опште војне обавезе која се "по том савременом систему, дели: на службу у сталном кадру и његовој резерви, који обоје састављају први позив; за тим на службу у територијалној или народној војсци, која саставља други позив".¹⁷

Изградња сталне војске било је јасно опредељење либерала и у претходним програмима. Кадар сталне војске, пак, требало је да има кључну улогу у оспособљавању народне војске као масовне војне силе. Због тога, "не само општа војничка обука, него виша војничка спрема, као: војничко васпитање, појмови о поретку, дисциплини, готовост на пожртвовање у рату, све то добија у сталноме кадру и одатле пренаша и очвршћава у резерви, да би као сталне војничке особине, очувале војнички дух и у редовима осталих позива. Народи, сразмерно мали, бројем, а потребити добром војском, морају у толико више пазити на пресађивање ових војничких врлина, дакле на ваљаност сталнога кадра, јер тиме решавају у једно и важно питање о ваљаној народној војсци. Ово важи и с обзиром на материјална средства, која држава може на војску да да, а да не исцрпи своје финансије и привредне циљеве"¹⁸.

Програм као императив истиче да је неопходно да Народна национална странка своје напоре усмери тако да се: „На војничку спрему сразмерно финансијској моћи земље, даде увек и довољно средстава да војска може успешно одговорати своме напред постављеном задатку; да се време које обвезници морају провести под заставом у сталноме кадру, употребљује на њихову свестрану обуку и војничко усавршавање како би се укупна војска Србије увек одржала на таквој висини да је равна по квалитету војскама држава које нас окружују“.¹⁹

октобра/2. новембра 1904. године а објављен у "Српској застави" број 8, 9 и 10 од 18-22. октобра 1904. године.

¹⁶Исто, страна 308.

¹⁷Исто, страна 308.

¹⁸Исто, страна 309.

¹⁹Исто, страна 309.

Програмско опредељење Народне националне странке о народној војсци²⁰ (другом позиву) слично је ранијим ставовима Либералне странке да ће тај најбројнији елемент војне силе Србије бити неопходан када се буде решавала коначна судбина српског народа на Балкану, те да је неопходно преуредити и је и подићи јој ниво спремности. Стога, “у погледу спреме мора се и народна војска изравнати са првим позивом, попунити бољим и спремнијим старешинским кадром, а за њено управљање и ради бржег и лакшег прелаза из мирног у ратно стање, да се створе засебне више команде и штабови, који би се старали за њену бољу спремност и наставу, тако да народна војска буде од веће практичне користи но до сада”²¹.

Програм је донео надахнуте изјаве о улози старешинског кадра у српској војсци: “Официрски кор, као вођа целокупне војске и њена душа, коме се у судбоносним приликама предаје у руке судба целе земље и свога народа, мора увек бити прожет свом величином своје дужности, духовним јединством и братинством, како би официри као учитељи и старешине и у својих потчињених поред осећања дужности и дисциплине, развили и осећање преданости и љубави и према својим старешинама и према својој озбиљној служби. Све, што би, било непосредно, било посредно, помогло да се до свега овог напретка у српској војсци дође, Народна (Национална) Странка помоћиће свима силама и у свако доба.”²²

Може се закључити да су сва програмска опредељења Либералне странке о војном питању, мање-више, у сагласју са њеним ширим начелима о уједињењу српског народа “у природним етнографским границама” и да у остварењу тог циља, српска војска има кључну улогу. За либерале, војска је пре свега, инструмент за остварење спољнополитичких циљева, осведочен у српско-турским ратовима за време њене владавине.

²⁰ Народна војска, коју је створио и наоружао кнез Михаило, најпре је разоружана 1883. године на основу расписа министра војног, а затим и укинута. Поменути распис о разоружању народне војске био је и повод Тимочкој буни 1883. године, која је угушена управо од стајаће војске. Расписи о предаји оружја које се налазило код становништва били су део мера за реформу српске војске. Ове мере су подразумевале да се оружје складишти у војним магацинима и да се по потреби издаје војним обвезницима. Поглед на ову чињеницу значајније осветљава узроке Тимочке буне али и пројектовање става Народне радикалне странке у односу на народну војску. Више у: Андрија Раденић, *Тимочка буна 1883*, Из историје Србије и Војводине 1834– 1914, Нови Сад-Београд, 1973; *Тимочка буна 1883*, Историјска грађа, приредио М. М. Николић, Београд, 1954; Раша Милошевић: *Тимочка буна 1883. године-сећања*, Београд, 1923.

²¹ Исто, страна 309.

²² Исто, страна 309.

Програмска опредељења Српске напредне странке о устројству војске

Српска напредна странка настала је политичком активношћу такозваних младоконзервативаца, чије је порекло у "установобранитељима" и "конзервативцима". Њен постанак везан је за чињеницу да је након 1878. године Либерална странка постепено слабила, политички "истрошена" догађајима и радњама од 1875. до 1880. године. Истовремено, јачали су "радикални" и "младоконзервативни" елемент у политичком животу Србије, што је најпре довело до њиховог политичког савеза у борби са либералима, а затим, објављивањем писаног програма Народне радикалне странке 08/20. јануара 1881. године, до раскида. Два дана након објаве радикалског програма, 10/22. јануара 1881, "младоконзервативци" су организовали Скупштински збор (клуб), који је за страначки програм усвојио програм листа "Видело",²³ око ког су се "младоконзервативци" окупљали. Ова организација је названа Српска напредна странка²⁴.

Први политички програм Српске напредне странке, осим одредница о политичко-уставном, економском и социјалном уређењу, имао је и осврт на питање устројства српске војне силе као основе одбране њене самосталности. "И, уверени будући: да се напредак у појединим гранама државног живота може јавити тек онда кад се промене у законима и установама врше свесно и по неком познатом правцу, ми ћемо са своје стране износити на видело: Да одбрана самосталног живота српског захтева озбиљно образовање и усавршавање народа како у војничком знању тако и у наследним врлинама ратничким."²⁵

Након пада с власти 1887. године, Српска напредна странка прошла је кроз период великих искушења, а њени чланови кроз тортуру пре свега Народне радикалне странке. Две године касније, 14/26. маја 1889. године, Напредна странка је усвојила други по реду политички програм, чију је садржину већим делом представљао попис активности и резултата странке док је била на власти до 1887. године²⁶. Програмом се констатује да је Напредна странка "делом својим правац обележила и то:

²³Програм листа "Видело" донет је 15. децембра 1879. године, а објављен 2. јануара 1880. године у првом броју "Видела".

²⁴Вођство странке везује се пре свега за имена Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина. Међутим, уз њих странком су руководили Стојан Новаковић и Чедомиљ Мијатовић.

²⁵Василије Крестић, Радош Љушић, *н. д.*, страна 108.

²⁶Објављен у "Виделу" број 67 и 68 од 08. и 11. јула 1889. године.

- Првим у Србији законом о обавезној служби у стајаћој војсци;
- Законом о новом устројству српске војничке снаге, према искуству стеченом у ратовима и задатку њеном, с погледом на српску државну мисао;²⁷
- Наоружањем српске војске најсавременијим оружјем.²⁸

Након доношења програма, странка је престала са радом, а привремено је обустављен излазак листа "Видело". Поново се окупирала 1890. године и поново је распуштена 1896. године.

Године 1906, Напредна странка са Стојаном Новаковићем на челу, донела је трећи политички програм (од свог оснивања). Политика странке се и у том програму односи и на војно питање, па ће "да се стара да се војска српска васпитава у уставно-монархистичком духу, да јој се потребна морална снага јача дисциплином и држањем заклетве и да она увек заузима своје право место у државном животу Србије."²⁹

О стварном одношењу Напредне странке према војсци Србије у време док је била на власти, треба напоменути следеће. Одмах по задобијању власти, она је радила на учвршћивању чиновништва, којем је посвећена велика пажња, а војсци посебно, у којој су извршене дубоке промене. Уместо народне војске, уведена је стајаћа војска. Законом из 1883. године, предвиђена је општа војна обавеза у стајаћој војсци. Војни рок је трајао две године. Број војника је увећан на око 100.000. Истовремено, официрима су увећане плате (биле су веће од плата осталих државних службеника. Буџет за војску 1884. године износио је 16 милона динара, што је представљало више од 35 посто укупног буџета за ту годину³⁰. Овим путем су краљ Милан и напредњаци учвршћивали власт, али и градили војни потенцијал Србије стремећи ослобођењу осталих српских делова у Турској.

Значајно је истаћи да је Напредна странка за време своје прве владе од 1880. до 1883. године (поново дошла на власт 1884. и били владајућа политичка странка до 1887), израдила нацрт устава Србије (тачније, израдио га је Милан Пироћанац по угледу на европске уставе). Поднет је краљу Милану у јулу 1883. године. У поглављу 12.

²⁷Исто, страна 183.

²⁸Мисли се на набавку 100000 пушака острагуша купљених у Немачкој 1881. године, којима је наоружана српска војска.

²⁹Усвојен 30. јануара/12. фебруара 1906. године, а објављен у "Виделу" број 30 од 6. маја 1906. године.

³⁰Више у: Зоран Тодоровић, *Владајуће политичке странке у Србији (1878-1914) и њихови ставови о независности и одбрани земље*, магистарски рад одбрањен на Правном факултету у Београду 2001. године, страна 95-100.

Нацрта ("О војној снази") дефинисано је постојање "сталног и кадра у резерви", и да потпуније уређење и организацију војске треба уредити посебним законом³¹.

Програмска опредељења Народне радикалне странке о устројству војске

Корени Народне радикалне странке зачети су у крилу социјалистичких идеја Светозара Марковића и Адама Богосављевића 70-тих година 19. века. До 1880. године странка се постепено дистанцирала од социјалиста, да би самосталним иступањем почетком 1881. године направила политички раскид и са "младоконзервативцима"- "виделовцима", како су тада називани због листа "Видело" око ког су се окупљали, као привременим политичким савезницима у скупштинској борби са Либералном странком.

Може се рећи да је настанак Народне радикалне странке потпуно аутентичан у формалном смислу, јер је 08. јануара 1881. године донела први писани политички програм у Србији, што је касније иницирало и друге странке да донесу писане политичке програме (овде се не узима у обзир програм листа "Видело" створено 1878. године јер је он усвојен за програм Српске напредне странке тек 10. јануара 1881. године).

Радикалски раскид са тзв. светозаревцима огледао се у везивању странке за свакодневна питања народних маса како би се оне увукле у странку. Овим политичким ставом одступало се од правца "светозароваца" који су поставили за замашни циљ странке потпуни политички, економски и социјални преображај друштва. Радикалски заокрет ка социјалним питањима народних маса која треба остваривати кроз сељачку самоуправу, одсликаван је и у њеном ставу о организацији масовне народне војске као институције.

Први политички програм Народне радикалне странке у одељку о војсци садржи следећи став: "Ради очувања наше државне независности и извршења наше спољне задаће ваља да се покљони што већа пажња организацији, обучавању и наоружавању наше народне војске. У том циљу тражимо: 1. Да се стајаћа војска сматра просто као школа за народну војску, и према томе да се држи само толико стајаће војске, колико је нужно за успешно и правилно обучавање и организовање народне војске. 2. Војено образовање да се

³¹Видети у: Стојан Новаковић, *Радови мемоарског карактера*, Сабрана дела, књига VII, страна 379-403.

уведе у средње и више школе.”³² Овај став је у вези са ширим погледом странке на питање независности и ослобођење осталих делова Србије. Странка истиче борбу за независност и ослобођење уз помоћ сељачке народне војске. Како је заступала и став о растерећењу народа од бирократије, тражила је малобројну стајаћу војску која би вршила обуку масовне народне војске која се сама издржава.

Треба напоменути да је и Народна радикална странка 1883. године израдила *Нацрт Устава Краљевине Србије*, који је изражавао њене погледе о војсци и њеном устројству. Према члану 26. *Нацрта*, предвиђена је дужност српског грађанина да служи у стајаћој војсци у којој је војни рок трајао две године, а после његовог одслужења био је дужан да служи у народној војсци. Даље, према члану 28. *Нацрта*, народна војска је наоружана установа и она се не може ни уклонити ни разоружати³³.

Године 1887. Народна радикална странка је поднела краљу Милану *Програм* који је израдио радикални скупштински клуб, а који је представљао други по реду писани политички програм те странке. Програм је донет 18/30. децембра 1887. године, дан након раскида радикаско-либералне коалиције, али јавност није о њему знала појединости све до 30. априла 1889. године, када је објављен у листу “Одјек”. Програм је, заправо, програм радикалне владе Саве Грујића, за коју се краљ Милан одлучио крајем 1887. године. Влада из редова Народно-радикалне странке формирана је 1889. године, након абдикације краља Милана. Радикална странка се о војном питању изјашњавала са становишта финансијског положаја војске и војног буџета те да ће “дајући српској војсци карактер народни, који је она од вајкада имала, умети и моћи с могућим уштедама држати је увек на висини и у духу, који захтевају одбрана земље, потпора престола и част и углед отаџбине”³⁴.

У последњој деценији 19. века, у Радикалној странци су се јавиле несугласице о односу странке према династији Обреновића. Због тога је дошло до расцепа странке, из које се одвојило крило и формирало Самосталну радикалну странку, која је 01/14. октобра 1902. године донела свој политички програм и објавила га у листу “Одјек”. Самосталци су критиковали “старе” радикале да су напустили изворне идеје радикалске борбе у Србији, ауторитарност Николе Пашића, лавирање ка династији Обреновића итд. Политички програм самосталаца је кратак, али садржи основна начела политичке борбе. Самостална радикална странка излаже о војсци: “ми желимо

³²Василије Крестић, Радош Љушић, *н. д.*, страна 102.

³³Раша Милошевић, *н. д.*, страна 108-126.

³⁴Василије Крестић, Радош Љушић, *н. д.*, страна 163.

да војска не служи никада као баук и као инструменат за угушивање слободе и ометање политичког напредовања Србије, него да у истини буде чувар наше независности и нада ослобођења подјармљеног Српства”³⁵.

У мају и јуну 1905. године Самостална радикална странка је донела Начела, Програм и Статут странке, објављене у листу “Наша реч”, истичући да су они задржали основне идеје радикализма представљене првим програмом Народне радикалне странке 1881. године. Војно питање за самосталце је значајно, па овај програм садржи неколико критичких ставова о уређењу војске пре свега оорганизацији војске. Тако, “Организацију и администрацију војске треба изменити у смислу што боље и непосредне спреме њене за одбрану земље, и укинути све излишне установе и уредбе, које изазивају велике материјалне жртве а не доприносе нимало унапређењу српске војске”.³⁶

Уочљиво је да су политички ставови Самосталне радикалне странке о неопходности да Србија развија народну војску одбачени, јер су слабости таквог концепта већ уочене. Превага је била на страни сталне, стајаће војске која би била организована и вежбана по правилима војски савремених европских држава.

Закључак

Политички живот у Србији током 19. века испуњавала је активност политичких странака и струја, група и појединаца. У зачетку ова активност није била и формално, програмски оријентисана већ спонтана, са оскудном организационом структуром и најчешће без јасне прагматичке усмерености. Тек са појавом писаних политичких програма су политичке странке у Србији и формално организоване. Њихов политички карактер условљен је социјалном структуром њихових чланова, политичком снагом њихових вођа, односом са владошћом итд.

Са становишта страначког организовања и деловања дошло је до крупних промена, које су се огледале у доношењу правила политичког деловања, истицања писаних програмских опредељења и

³⁵Исто, страна 243.

³⁶Исто, страна 322. Што се тиче Радикалне странке, која је обновила своју страначку организацију 1905. године, она није мењала програм из 1881. године, због чега је била критикована управо од Самосталне радикалне странке. Било је предлога да се програм мења, али то није учињено ни 1912. године када је Главни одбор странке усвојио Нацрт новог програма. Промена програма је отпала због ратних догађаја 1912. године.

статута, стварања партијских одбора, али код неких и до одбијања да се и у формалном смислу организују као политичка странка као што су то чинили либерали. Странке су настајале и гасиле се, стварани су политички савези и престајали, истицани су компромиси, пактирало се са владоцем итд. Све је то последње две деценије 19. века испуњавало оквири политичког живота у Србији.

Од 1881. до 1903. године, на власти су се смењивале три политичке странке: Народно-либерална странка, Српска напредна странка и Народна радикална странка. Оне су донеле своје политичке програме, борећи се да окупе присталице и задобију или очувају политичку власт. Имале су сељачки карактер, јер су постале и развиле се у сељачкој маси српског народа. Њихови политички програми управо су пројектовани ка сељачкој популацији; одсликавали су везаност за сељаштво, порекло политичких присталица и тежњу да се сељачке масе увуку у политичке странке. Садржински, њихови програми су најпре истицали политичке проблеме, а економски и социјални су долазили иза њих.

Питање стварања и организовања српске војске у њиховим политичким програмима било је увек присутно. Његов значај је фокусиран због ослободилачких тежњи српског народа окренутих ка деловима српског народа у Турској и Аустро-Угарској. Због тога су странке, доносећи политичке програме, износиле ставове о српској војсци као значајном елементу независности и снази неопходној за постизање спољнополитичких циљева. И не само то, војска је представљала значајан ослонац владару у очувању унутрашње политичке позиције, што се потврдило у периоду владавине кнеза – краља Милана, који је заговарао стајаћу војску и на коју је ослањао своју владавину.

У наведеном периоду, код ових странака се о питању војске уочавају два става. Првим је заговарано стварање народне војске као масовне војне сили, а другим – стајаће војске, добро организоване и увежбане, лојалне владоцу. Ови ставови су проистекли из ширих политичко-економских и социјалних погледа странака. Искуства народне војске из ослободилачких ратова 1875-1878. године значајно су опредељивали ставове Либералне и Радикалне странке. Прве, што је народном војском извојевала победе и изборила независност Србије, а друге што је српски сељак, који је чинио масовну народну војску, био и окосница Радикалне странке.

Дакле, може се закључити да три велике српске странке у периоду од 1881. до 1903. године, доносећи и мењајући своје политичке програме, заговарају стварање и јачање српске војске, изградњу моралног кредибилитета српског официра и војника и поправљање њеног материјалног положаја а ради осигурања независности, од-

бране и стварања услова за ослобођење осталих делова српског народа. Још се може рећи да је истицање политичких ставова о војном питању, особеност страначких програма, али и линија међусобне конфронтације.

Све три странке биле су особене по програмима, начину владавине, организационој структури, односу према владоцу, ставу о улози чланства у раду странке и усмерености ка социјалним групацијама, па су те издиференциране карактеристике пројектоване и кроз ставове о војсци.

Народно-либерална странка, која је имала власт од 1875. до 1880. године и која је изнела терет оба српско-турска рата и стицање независности 1878. године управо помоћу српске народне војске, касније, истичући своја политичка опредељења о устројењу војне силе, остала је на позицијама да Србија треба даље да развија институцију народне војске. Протеком времена и кристалисањем нових политичких прилика у Србији, овај изричит став је постепено мењан те је у каснијим страначким програмима промовисан став о јакој стајаћој и народној војсци.

Српска напредна странка, у историји обележена као странка која је радила на реформи и устројењу државне управе у Србији и војске као дела државног апарата, инсистирала је у својим програмима на стајаћој војсци, коју је Србија устројила 1883. године а укинула народну војску. Осим тога, напредњачка странка је за време владавине била тесно везана за краља Милана, који је и сам инсистирао на стајаћој војсци као чиниоцу унутрашње политике и очувања своје политичке позиције, што је такође представљало елемент који је допринесио оваквом њеном ставу о стајаћој војсци.

Народна радикална странка, заступник идеје о сељачкој, народној самоуправи и непосредном учешћу народа у пословима власти, и у програмским ставовима о војсци заступала је идеју о народној војсци у којој служи српски сељак не одвајајући се од својих свакодневних послова. Овим путем народна војска би се самоиздржавала те не би оптерећивала буџет, на чему су радикали посебно инсистирали агитујући против позиције.

Шира анализа ставова политичких странака о војсци и њеној организацији, након формалног страначког организовања 1881. године, потпуније би одсликала унутрашње политичке односе најзначајнијих политичких актера тог периода. Посебно би било значајно утврдити однос између унутрашњих политичких околности и одбрамбено-безбедносне улоге коју је имала српска војска тог времена. Но, циљ овога рада је ужи: представљање писаних програмских ставова три поменуте странке у периоду од 1881. до 1903. године.

УДК 94(497.11)"190";
329:355.082(497.11)"1903"

Доц. др Мира Радојевић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ЦИВИЛИ И ОФИЦИРИ. ИСКУСТВО САМОСТАЛНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ (1903)

АПСТРАКТ: Покушали смо да у овом раду укажемо на тек поједине у мноштву посебности које су карактерисале повремено заједништво, али и неретку различитост у погледима на националне и политичке проблеме између војних елита и представника грађанске демократије. Као пример таквих појава у националној историји узели смо искуство Самосталне радикалне странке у времену Мајског преврата.

У историографији је давно уочено да су специфичности настанка српске државе у дугом процесу националног ослобађања и стицања државне независности, оствариваног бунама и ратовима, биле у противречности са другачијим искуствима у суседству, посебно искуствима Јужних Словена. На једној страни држава је стварана, како је давно речено, „снагом мишица“, на другој – уговорним решавањем односа и државно-правним нагодбама, као врста „нотарске творевине“.¹ Та је различитост у српском друштву развијала и бројне друге специфичности. Активно учешће најширих социјалних слојева у грађењу и одбрани државе стварало је слику наоружаног народа, мобилисаног у остваривању националних програма и циљева, а предвођеног најпре националним вођама, потом политичким,

¹Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 33.

интелектуалним и војним елитама. Истовремено, војска се ту налазила у вишеструкој улози, постајући не само извршилац него и један од креатора националне политике.

Политизација војске најснажније се осетила после Мајског преврата. Упркос дипломатској кризи у коју је убиство краљевског пара Обреновић довело Краљевину Србију, војни кадар је ојачао своју самосвест. Када је једном већ изашла на политичку сцену, појављујући се као фактор који пресуђује и у разрешавању унутрашње политичке кризе доноси најозбиљнију одлуку, војска је испољила амбицију да на тој сцени и остане. Чак и више од тога – да постане не само равноправан партнер цивилних власти већ и конкретна сила, која стоји као упозорење и претња свима који би у спољној и унутрашњој политици изневерили њена очекивања.

Спрега самосталних радикала и официра, пре свега њиховог „завереничког“ дела, настајала је у време кулминације незадовољства режимом Обреновића. Није спорно да самосталци нису учествовали у самој припреми свргавања династије, али је потврђено да су својим опозиционим деловањем стварали духовну климу у којој је такав чин био могућ. Према Слободану Јовановићу, они су, као и старорадикали, одбијали да се упуштају у разговоре о организовању завере,² али су знали за њене припреме бар у истој мери колико је знао и цео Београд.³ И више од тога, млађи самосталци, републикански настројени и блиски социјалистима, разговарали су са неким од официра сличних опредељења о збацивању Обреновића и потоњим решењима за Србију. То се да наслутити из неких казивања Јована Жујовића, једног од најугледнијих чланова Самосталне радикалне странке, која сведоче о везама самосталаца и официра успостављеним и пре Мајског преврата,⁴ као и из сећања Милана Јовановића Стоимировића. Упознат са многим дешавањима у предратној Србији, он је тврдио како му је такође лично Јован Жујовић причао да су српски политичари разговарали о „празнини коју би оставило протеривање Александра Обреновића или његова смрт“.⁵ Много значајније од ових индиција је то што су самостални радикали, заједно са другим деловима српске

²С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, *Сабрана дела*, Београд, 1990, стр. 329.

³Видети: П. Тодоровић, *Огледало. Зраке из прошлости*, Београд, 1997, стр. 588 – 589, 592 – 593.

⁴Архив Србије (АС), лични фонд Ј. Жујовића, док. 60; Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, пр. Д. Тодоровић, Београд 1986, стр. 125; Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд 1923, стр. 15; Ј. Жујовић, *О личности Јована Скерлића*, СКГ, књ. XII, бр. 3, 1. јун 1924, стр. 183–184.

⁵М. Јовановић Стоимировић, *Силуете старог Београда*, књ. I, Београд 1971, стр. 275.

политичке опозиције, ослободили простор завери и подстицали је. У томе се слажу и савременици и историчари, па и они сами, нарочито наглашавајући улогу страначке штампе.

Већ у јуну 1903. године, у оставци на чланство у Управном одбору Самосталне радикалне странке, Јован Жујовић је време од покретања страначког гласила „Одјек“ октобра 1902. године до Мајског преврата назвао „херојским добом српске радикалне демократије“, сматрајући га сјајним и јуначким делом свог јавног живота, којим ће се увек поносити. Истовремено, изјавио је да су краља Александра Обреновића, против чијег су се „злокобног утицаја“ на државне послове самосталци борили, убили официри пошто га је њихов партијски лист „својом ватром морално убио“.⁶ Готово исте речи поновио је нешто касније, у тексту о Радикалној странци, казавши да су сарадници „Одјека“ својим чланцима довели краља „до моралне погибије пре но што је и главу изгубио“.⁷ Не само критиком коју је усмеравао ка режиму Обреновића, него и директним претњама које су читане на његовим страницама, овај је лист најављивао радикалан расплет династичко-политичке кризе. Поводом формирања владе генерала Димитрија Цинцар Марковића „Одјек“ је објавио и овакву поруку: „Једног дана, када се понос народни прене, кад се страх умртви, кад јавни морал добије јака поткрепљења, кад се прегажени закон узбуди, кад се укинути Устав подигне, могу, тај погажени закон и тај укинути Устав, да затраже задовољења и да страховито ударе на своје крвнике... Сваком насиљу мора доћи крвав крај, а пре а после!“⁸

На опозициону штампу као највећег подстрекача незадовољства, па и завере против Александра Обреновића, указао је и Слободан Јовановић. Посебно је издвојио утицај круга књижевника у редакцијама самосталских гласила, „Дневног листа“ и „Одјека“, њихово претерано сликовито критиковање и карикирање ситуације у Србији и краља самог, те дејство ове политичко-пропагандне поруке на официре. По његовим речима, књижевници су „упропастили“ Александра Обреновића као што је својевремено Јован Јовановић Змај то учинио са кнезом Михаилом Обреновићем. Од краља су направили „једну карикатуру, на коју су толико навикли публику, да она није више била кадра да гледа Александра својим очима и да га види какав је у ствари“. Сугестивној моћи таквих текстова најподложнији су били официри, који су „с мање критике него грађани читали новине, и били склони примати штампану реч за јеванђеље. Они су искрено

⁶Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, стр. 116.

⁷Ј. Жујовић, *Српска радикална странка*, Београд 1903, стр. 21.

⁸Наведено према: Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. IV, Београд 1925, стр. 287–288.

веровали да смо ми постали последња земља на свету, и то само стога што смо имали лудог владоаца. И како су им са свих страна долазили гласови да је Александар изгубио сваки углед у грађанству, и да му је сва снага само у војсци, официри су осећали грижу савести, и питали се да ли под таквим околностима смеју бити Александру и даље верни“.⁹ Радикали и самосталци, сматрао је Слободан Јовановић, нису учествовали у војничкој завери, али су „створили оно расположење духова“ које ју је чинило могућом.¹⁰

Не само страначком штампом, него и другим облицима политичког ангажовања самосталци су доприносили огорчењу јавности на краља Александра. То показују и догађаји који су непосредно претходили остварењу официрске завере. Крајем марта 1903. године учествовали су у демонстрацијама радничке и студентске омладине у којима је било мртвих и рањених демонстраната. Неколико недеља доцније бојкотовали су изборе, спроведене по привременом изборном закону који је израдио Сенат постављен приликом два чувена краљева државна удара, изведена 25. марта у року од једног сата. Не желећи да учествују у тој лакрдији, прогласом су политичкој јавности објаснили зашто неће изаћи на изборе заказане за 19. мај и позвали је да учини исто.¹¹ Међутим, иако су подстицали народно не-

⁹С. Јовановић, н. д., књ. II, стр. 328. О утицају који је опозициона штампа свесно усмеравала на официре, проглашујући војску за највернијег пријатеља демократије, видети: Д. Васић, н. д., стр. 34–35; Марко (Б. Симић), *Припремање 29. Маја 1903. (Револуционирање Српске Војске под Миланом Обреновићем.)*, „Нова Европа“, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, стр. 414.

¹⁰С. Јовановић, н. д., књ. II, стр. 346.

¹¹„Одјек“, 3. мај 1903; Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, стр. 112–113. У својој политичкој историји Србије Живан Живановић је навео како је краљ Александар овај проглас сматрао издајничким, захтевајући од њега као министра просвете да пензионисе потписиваче, углавном великошколске и гимназијске професоре. Пошто је он то одбио, намеравао је да их судски гони, али је и од тога одвраћен (Ж. Живановић, н. д., књ. IV, 310). Суочен са критиком самосталаца, краљ их је по потреби проглашавао антидинастичарима, што у тим годинама „није била безопасна репутација“ (исто, стр. 257). У бројним говорима, које је разним приликама држао, најчешће је на њих мислио када се обрушавао на противнике постојећег стања, Априлског устава и династије. Трудио се да их прикаже као однорођену групу политичара, која из Београда покушава да унесе немир у унутрашњост земље. Сукобљавајући се с њима, настојао је да обезбеди подршку народа, апелујући на разумевање тешкоћа које је имао. „Од новог Устава појавила се једна струја“, казао је у Крушевцу 4. септембра 1902. године, „до душе мала, која и у штампи и иначе тражи све или ништа... Ако нечега има ди не ваља, све се то да поступно и без потреса поправити. Никако начином и захтевима оно неколицине људи, који седе у Београду и подржавају ту по Србију штетну струју, и који и не познају народ, из ког су никли и који се из Београда никад ни макли нису“ („Српске Новине“, бр. 192, 1902; Ж. Живановић, н. д., књ. IV, стр. 268). Само два дана касније, краљ је у говору одржаном у Нишу поново напао самосталце као „врло малу струју“, уверено да је Устав дат због тога да

расположење, енергично радили на промени режима и беспопштедно критиковали Обреновиће, тела мрвог краљевског пара затекла су их, као и сав Београд, упркос инстинктивног очекивања расплета и веровања у, по речима Живана Живановића, чудну изреку по којој је често „бољи и крај с ужасом, но ужас без краја“.¹²

Бруталност извршеног чина запрепастила је Европу, бацила љагу на Србију и отворила бројна питања. Режим Александра Обреновића био је омражен, али се свет ипак запитао какво је друштво у коме је такав догађај могућ. Постављен је упитник над правом војске да погази заклетву дату краљу и преузме одлучујућу реч, да суди и пресуђује, уверена да је тумач воље и жеља јавног мишљења.¹³

Прихватајући страначку одговорност за почињено, већина самосталаца није одобравала начин на који је извршен обрачун са краљем Александром, али је истицала право грађана да се одупру рђавим режимима. Приметно је, пак, да су у бар једном делу сличних настојања официри, односно војска, изједначавани са народом. По речима Јаше Продановића, народ је имао „морално право... на спас од притиска, неправде и насиља, на спас од онога што је опасно за његов живот“. Српски народ је то право „вршио“ и искористио 29. маја.¹⁴ Ипак, оно што се одиграло било је тешко бремене на савести самосталаца, одакле и потице њихова потреба да што више нагласе разлику између стања пре и после 29. маја 1903. године. У том својеврсном правдању доминантно је било инсистирање на национално-ослободилачкој мисији Србије која је, прекинута у време краља Александра, не само оживела него и ојачала, развоју демократије, јачању привреде, културе и науке.

Говорећи о веку који је том процесу претходио, Милан Грол је подсећао на дуги попис устанака, буна, устава, смена владара, ратова за независност. По његовим речима, „без многих коментара, сам тај регистар догађаја и датума показује шта представљају у историји Србије: период мучног порађања државе и уставног поретка, претешких искушења кроз које је прошло организовање народног живота“. Истовремено, у њему се видела „амбиција сељачког народа да државу формира у духу своје ослободилачке револуције“.¹⁵ У том стремљењу

се „под окриљем слобода“ које је гарантовао нападају владар, династија, војска и црква („Српске Новине“, бр. 194; Ж. Живановић, *н. д.*, књ. IV, стр. 269).

¹²Исто, стр. 288.

¹³Видети: П. Тодоровић, *Огледало. Зраке из прошлости*, Београд, 1997, стр. 588-589, 592-593.

¹⁴Говор Јаше Продановића у Народној скупштини (*Стенографске белешке Народне Скупштине*, 1905-I, 16. октобар 1905, стр. 182).

¹⁵М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд, 1939, стр. 5 - 7.

напред застој је учињен у годинама владе Александра Обреновића. Инсистирањем на овом моменту самосталци су, у суштини, узроке Мајском преврату тражили у дубљим и сложенијим разлозима од оних које је изазивало незадовољство краљевим брачним животом. Са њима су се у овоме слагали и други савременици, посебно официри из близине Драгутина Димитријевића Аписа. У серији чланака о „Црној руци“ и њеним мотивима да се укључи у вођење политике, пуковник Чедомир А. Поповић, један од њених чланова, тврдио је како је главни узрок завере био у томе што су народ и нарочито официрски кругови осећали „отсуство свакога рада на нацијоналним стварима“. Веровало се, наиме, да се краљ Александар, у жељи да учврсти династију, окренуо искључиво унутрашњој политичкој борби, запостављајући националну акцију.¹⁶ У историографији слично је мишљење, поред других историчара, изнео Милорад Екмечић, закључујући у својим истраживањима да је криза која је избила поводом краљеве непопуларне женидбе била само „упаљач да се хитно пресјече неповољан политички развој“; прави узрок и циљ завере било је „остварење уједињене државе српског народа“.¹⁷

У таквом контексту националних идеала и програма, стварних узрока и искоришћених повода за Милан Грола, мајски догађај није био одмазда над Обреновићима, већ „проламање енергијама народним“, јер они који су га извршили наставили су ослободилачку акцију, ширећи је преко граница. „Полет каквога није било кроз читаво столеће настао је одједном у свима областима народног живота.“¹⁸

Љубомир (Љуба) Давидовић био је још одређенији, признајући да је у династијском и државном преврату доиста било „дивљине, као у свакој револуцији“, али и додајући како „нема ниједног народа који није пролазио кроз слична искушења“, укључујући и Енглеze који су због убиства краљевског пара највише „махнисали“. Међутим, „требало је да протече само једна деценија, па да 29 мај, ма колико тежак, нађе своје оправдање. Та деценија била је стална и велика припрема за велика дела која је наш народ извршио. Највећа тековина тога времена је самопоуздање народно, вера у себе. Тога дана престала је наша држава бити земља изненађења. Унутарњи живот народни консолидује се и сређује. Укидање устава, гажење закона, преки судови, непоштовање права и слобода народних, постали су

¹⁶Ч. А. Поповић, *Организација „Уједињење или Смрт“ („Црна Рука“). Узроци и начин постанка*, „Нова Европа“, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, стр. 397.

¹⁷М. Екмечић, *Аустро-Угарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године*, „Историјски часопис“, књ. XXXII, 1985, Београд, 1986, стр. 212.

¹⁸М. Грол, *н. д.*, стр. 12.

само ружне историјске успомене. Ни појединац, ни цео народ никад се није више осећао својим но под краљем Петром“.¹⁹

Оваквим тумачењима промена омогућених сменом на престоу Краљевине Србије дат је опрост свима који су могли да понесу моралну или конкретну одговорност за незакониту пресуду Александру Обреновићу и његовој супрузи. С друге стране, самостални радикали брзо су се уверили да су у официрима стекли политичког партнера који не само да неће штети да се врати под контролу цивилних власти него и да намерава да најдиректније задржи утицај на политичка дешавања. Чак и више од тога – да има реалну снагу да остане на политичкој сцени као један од одлучујућих њених актера, спреман да предузме силу у случају неслагања са решењима и одлукама државних установа и органа.

Закратко, дан након преврата, сматрало се да је нестанком последњег Обреновића питање о облику владавине теоријски отворено. Према сећању Милана Грола, тако га је бар схватила група млађих самосталаца која се једним чланком у свом „Дневном листу“ изјаснила за републиканско уређење. „Разуме се“, додао је, „да је та платонска манифестација морала остати на томе“. Чим су се први бројеви листа појавили у граду, „војници с пушкама, предвођени једним подофициром, упали су у редакцију и штампарију и узаптели (преостале) бројеве“. Самосталци који су се ту налазили – Јован Скерлић, Божа Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић и други – „отишли су у Официрски Дом, где је заседавао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Јован Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана пресечен је“.²⁰

Како је у тој револуционарној атмосфери протекло објашњавање самосталских политичара са официрима и због чега су, ма и привремено, одустали од републиканске идеје, ниједан од њих није доцније детаљније забележио, задовољавајући се готово успутним и доста штурим објашњењима.

Према сећањима Јована Жујовића, на настанак Републиканске странке, група завереничких официра сама је, „другог дана по

¹⁹„Правда“, 23. фебруар 1940; *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд, 1940, стр. 11.

²⁰М. Грол, *Републиканска демократија*, „Мисао“, књ. III, св. 1–2, 16. јул 1920, стр. 969. Независно од самосталних радикала, питање проглашења републике покренули су либералски прваци Стојан Рибарац и Војислав Вељковић преко либерала-завереника Ђорђа Генчића. Њихова иницијатива такође је претрпела неуспех због отпора који су јој пружили заверенички официри (В. Ј. Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, „Историјски часопис“, књ. XIV – XV/1963 – 1965, Београд, 1965, стр. 177.

убиству“, позвала неколицину самосталаца склоних републиканским идејама. Следећег јутра један од њих молио га је да ништа не предузимају у „корист Републике“. Истом приликом генералу Атанацковићу је казао да се републиканци неће заузимати за републику, али да он сам лично не може гласати за Петра Карађорђевића „већ ни зато што су убице Краља Александра пожурили се и узурпирали Скупштинско право да Кнеза Петра прогласе за Краља“. Поновио је оно што је пред Мајски преврат рекао Јовану Скерлићу: да републиканци нису припремили народ за такво уређење, због чега би могао бити изненађен и не подржати их. „Карађорђевици су га пак одавно бунили, спремали, и у нади одржавали, па би се ужасно побунили и ко зна какве несреће починили ако им се давно очекивани сан не би сада испунио.“²¹

У говору одржаном члановима Југословенске републиканске странке 1922. године Јован Жујовић је допунио већ изношена тумачења о изнуђеном узмицању републиканских идеја. По његовом мишљењу, „београдска војска“ је могла 29. маја „дати народу Републику“, али то нису хтели „људи професорског духа“, зато што са њом још нису били упознали народ.²² Две године касније, у говору одржаном на Београдском универзитету, маја 1924, поводом обележавања десетогодишњице смрти Јована Скерлића, износећи лична сећања и утиске, дотакао се и почетака републиканских идеја. По његовим тадашњим речима, Јован Скерлић је био убеђен да је потпуна демократија могућа само у републици, која исто тако једина на прави начин решава социјалне и политичке проблеме. Управо зато, када је у Србији дошло до „катастрофе пређашње династије“, поставио је питање о могућности увођења републиканског уређења, наводећи при томе „јаке факторе“. Превладало је, међутим, уверење да за републику још није дошло време, те да су „други, монархични и династични фактори били јачи и бржи да своју вољу остваре“. Сем тога, пресудно је било убеђење „да пред прагом Србије стоје сметње њеноме напретку, за чије је уклањање потребно било, врло скоро, једнодушно прегнуће свију живих сила у народу“. Том мишљењу се повиновао и Јован Скерлић, усвајајући мисао републиканаца-социјалиста да ће остварење њихових идеја уследити после решавања националног питања.²³

За лична тумачења Јована Жујовића везане су и белешке Милана Јовановића Стоимировића. По његовим записима, Јован Жујовић му је, говорећи о разговорима у којима су самосталци разматра-

²¹АС, лични фонд Ј. Жујовића, 60.

²²Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, стр. 15.

²³Ј. Жујовић, *О личности Јована Скерлића*, стр. 183–184.

ли различите могућности које би настале протеривањем или смрћу Александра Обреновића, казао да се група Скерлић – Грол залагала за републиканско уређење. Гледиште Јована Жујовића било је, међутим, да републику „не треба примити из војничких руку, јер би Србија онда почела да личи на тип јужноамеричких република у којима стално диктирају војне хунте“. Ово је мишљење због тога и превагнуло, а републику у Србији, уосталом, „не би прихватила ни Аустрија, а још мање Русија“.²⁴

Објашњења Јована Жујовића допуњавао је Јаша Продановић, такође убеђени републиканац. У својим сећањима је написао како је на Крфу, 1917, у време солунске кризе, предочио регенту Александру Карађорђевићу да је одмах након преврата из 1903. године неколицина политичара, међу којима је био и он, радила на проглашењу републике. У томе их је, међутим, спречио један од завереника, пуковник Дамјан Поповић, не допуштајући Јовану Жујовићу и њему да се састану са осталим завереницима. „После смо прећутно примили монархију и династију“, казао је Јаша Продановић, „јер их је војска прогласила и Скупштина изгласала. Али то нисмо унели у свој програм“.²⁵

Готово истовестно „Јаша Робеспјер“ је о републиканству самосталних радикала говорио у тексту о Југословенској републиканској странци, писаном после „Великог рата“, наводећи разлоге због којих су напустили захтев за увођење републиканског уређења. Још једном је поновио да су их официри завереници спречили у покушају да прогласе републику. Сем тога, за монархијско уређење и династију Карађорђевић изјаснило се и Народно представништво, „а народ, кршен и ломљен обреновићеским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, што није значило да су самосталци питање о облику владавине сматрали затвореним.²⁶

²⁴М. Јовановић Стоимировић, *н. д.*, стр. 275.

²⁵„Република“, 20. јануар 1948; Д. С. Илић, *Разговор с регентом Александром*, у: *Споменица Јаше Продановића*, Београд, 1958, стр. 184–185.

²⁶Ј. Продановић, *Југословенска Републиканска Странка*, „Нова Европа“, књ. VII, бр. 10, 1. април 1923, стр. 288. У својим белешкама Јаша Продановић је репродуковао разговор који је водио са краљем Петром, убрзо после његовог ступања на престо. На краљево питање о републиканству Самосталне радикалне странке, као републиканце навео је Љубу Стојановића, Николу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубу Живковића, Михаила Полићевића, Панту Туцаковића, Љубу Давидовића, Радомира Путника, Буду Раденковића и Мику Банковића. Казао му је и то да су самосталци одустали од републике под условом да Карађорђевићи владају уставно и парламентарно. У противном, не би имали други пут до да се боре за републиканско уређење (наведено према: Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд 1990, стр. 88).

Наведена објашњења и тумачења раскорака у коме се део републикански опредељених самосталних радикала нашао са преовлађујућим монархистичким уверењима политичара и официра, иако фрагментарна, дозвољавају да се разуме сложеност националних и политичких разлога за одустајање од предлога о проглашењу републике. Очигледно је да су републикански погледи били у мањини, да је постојао страх од уношења нових елемената политичког раздора и да су националне потребе биле доминантне. Истовремено, постојала је и свест о снази војног фактора, оснаженог Мајским превратом и одлучног да задржи утицај на политичка и национална дешавања. Оскудност извора, нажалост, отежава сваки покушај да се у потпуности расветли сложеност односа између самосталаца и официра у наредним годинама. Изворна грађа која нам је позната и доступна омогућава увид у поједине детаље, а понекад и могућност истицања најзначајнијих момената. Стварање закључака ипак је доста често веома ризикантно. Можемо, међутим, да тврдимо да је процес у коме је део војног кадра уобличавао своје политичке амбиције, све се приметније намећући као један од одлучујућих чинилаца у друштву, текао паралелно са процесом у коме је Самостална радикална странка градила свој партијски идентитет, водећи са старорадикалима огорчену борбу за власт. У упоредности та два процеса дошло је до нужне сарадње између ова два најмоћнија и најенергичнија незадовољника како унутрашњом политиком радикалских влада тако и, по њиховом мишљењу, недовољно агресивном спољном, односно националном политиком.²⁷ Користећи се подршком војске у критици стања у земљи, самосталци су истовремено осећали опасност од политичких амбиција које су у војсци бивале све израженије, тим више што је њихов идеал била Србија створена по моделу и стандардима најдемократскијих европских држава. Ово је, пак, морало да укључи контролу цивилног друштва и његових власти над војним фактором,

²⁷У свом новом страначком програму, објављеном 1905. године, самосталци су најважнији продор напред у односу на старе радикалске програмске основе учинили управо у одељку о спољној политици. Заложили су се да она буде вођена у складу са народним тежњама, међу којима су истакли заштиту политичких и економских интереса државе и народа, неговање слоге и сарадње са суседним државама и „сродним народима“, одржавање добрих односа са другим државама, стварање политичког и економског савеза са балканским народима заснованог на девизи „Балкан балканским народима“. Потпуно нову тачку представљало је њихово залагање за неговање „духа југословенске заједнице“. С њом у вези био је и следећи захтев: „Да се нарочито одржава и јача културна заједница и помагање раскомаданих и неослобођених делова Српства, и да се живо буди свест о народном јединству у удаљеним покрајинама српским, које су изложене навали страних елемената – све у тежњи: да Србија, као Пијемонт Српства, учини све што је кадра за уједињење свију делова Српског Народа“ (В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, стр. 317–322).

чинећи га извршном, а не командном снагом. Неспорно је, такође, да је део самосталаца посебно био узнемирен овом чињеницом, конститујући да је у страначком вођству било мало партијских првака који су били против коришћења услуга војске у партијске сврхе. Могли бисмо да кажемо како су се страначки погледи на сарадњу са официрима кретали од апсолутног прихватања ових веза до гнушања демократских чистунаца и апостола над сваким присуством, како су говорили, „чизме у политици“.²⁸ Ту већ можемо видети приметне још једне српске поделе. Раслојавано социјално, партијски, спољно-политички и династијски, а у временима која су убрзо дошла и идеолошки, српско друштво је стварало и поделу на официре и грађанске политичаре, у којој су обе стране гајиле међусобно неповерење, огорчено се оптужујући у потрази за откривањем криваца. У посматраном периоду, међутим, сигурно је да су самосталци више пута разговарали са официрима о још једној династијској смени, односно о државном удару.²⁹ Осим тога, њихово вођство и чланство било је међу најангажованијим припадницима удружења и листова који су заговарали енергичније вођење спољне политике и конкретан рад на реализацији српског и јужнословенског уједињења. Иако оскудни, извори нам дозвољавају да закључимо како је немогуће повући границу између делатности „Словенског југа“, Народне одбране или чак „Црне руке“, тим више што у овим националним и политичким удружењима налазимо исте људе и готово исте програме, независно

²⁸Везе завереника и самосталних радикала сметале су оним страначким члановима који су нерадо гледали на политичку улогу војске. У јулу 1905. године, на пример, Коста Кумануди је с неверицом и негодовањем писао Милану Ракићу како су заверенички официри Александар Машин и Дамјан Поповић, заједно са самосталским вођама, међу којима је био и Љуба Стојановић, чекали резултате скупштинских избора, што „никога није шокирало“ (Архив САНУ, Заоставштина М. Ракића, 14.331 – 8 1/ 6 б/). Насупрот овој оптужби, која укључује и одговорност страначког шефа, Божин Симић је тврдио како је међу радикалима и самосталним радикалима Љуба Стојановић био једини политичар који се начелно и стално противио уплићању војске у политику, „чак и онда кад му је стављена у изглед официрска помоћ“. Сви остали чинили су то само у ситуацијама у којима утицај „неодговорних чинилаца“ није користио њиховој странци (Магсо, *Српска војска пре и после 29. Маја 1903*, „Нова Европа“, књ. XVI, бр. 1, 11. јул 1927, стр. 14).

²⁹Према дневничким белешкама Јована Жујовића, само неколико година након Мајског преврата самосталци су били дубоко разочарани династијом Карађорђевић. Сматрали су да са њом Србији „нема лека“ и да је треба целу „најурити“, а не „на парче“, јер је „свршила своје“ и „потрошила фонд од имена Карађорђева“. Да не би даље „реметила мир“, разматрали су довођење неког од енглеских принчева на српски престо, пратећи шта о томе мисле завереници и преговарајући с њима о могућности још једне династијске смене (Ј. Жујовић, *Дневник*, књ. I, стр. 176 – 177, 179, 182 – 185, 193 – 196, 203 – 204).

од разлика у начину практичног деловања.³⁰ Извори понекад и изненаде неочекиваним открићима, попут сазнања из опасности изнете у приватном писму једног члана Народне одбране да је оружје набављано и посредством Милана Ракића, чувеног песника и српског конзула у Старој Србији, иначе присталице Самосталне радикалне странке.³¹ Немогуће је, с друге стране, утврдити колико су самосталци допуштали официрима да утичу на њихов југословенски програм и стварање веза у јужнословенским покрајинама Аустроугарске.

Колико је морала бити озбиљна и деликатна њихова спрега видело се најбоље у кризи изазваној Уредбом о приоритетима у пролеће 1914. године,³² као и у честим тврдњама да је Милорад Драшковић, који се том приликом највише истакао у одбрани официра, био члан организације „Уједињење или смрт“. Иако ова оптужба није била оправдана, било је познато да га је Драгутин Димитријевић Апис посећивао у Извозној банци чије је послове водио.³³ Напокон, узбуна коју је Самостална радикална странка подигла због суђења пуковнику Апису и друговима 1917. године имала је за резултат то да коалиционе владе напусте самосталски министари Љуба Давидовић и Милорад Драшковић, који је приликом аудијенције код регента Александра Карађорђевића лупио песницом по столу, огорчено упозоравајући на „судско убиство“ осуђених.³⁴ И тада и доцније, самосталцима су у грех стављане политичке везе са црнорукцима и симпатије за вођу завереника, одржаване још од 1903. године као снажан ослонац у политичкој борби против радикала.³⁵ Погубљење пуковника Аписа дало је и повод да се најубеђенији републиканци међу њима дефинитивно одрекну монархије и започну борбу за ре-

³⁰Више: М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд, 2007, стр. 84-95.

³¹Писмо Милана Васића упућено Милану Ракићу 6. септембра 1912 (Архив САНУ, Заоставштина Милана Ракића, 14.331-7/10).

³²Видети: В. Ј. Вучковић, н.д., стр. 184-189; Д. Батаковић, *Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, „Историјски часопис“, књ. XXIX-XXX, 1982-1983, Београд, 1983, стр. 482-490.

³³Видети: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, 1966, стр. 643.

³⁴Архив САНУ, Заоставштина М. Антића, 14.387/8.717, 10.433; *Споменица Милорада Драшковића*, Београд, 1921, стр. 62; М. Ђ. Милојевић, *Милорад Драшковић као државотворни посленик*, Београд 1922.

³⁵Казивања Милоша Трифуновића Федору Никићу (Архив САНУ, Заоставштина Ф. Никића, 14.530, VII-A); Ј. Јовановић Пижон, *Дневник* (Архив Југославије, 80 – 54-101, 153-154); *Милорад Драшковић и Драгутин Димитријевић*, „Београдски дневник“, бр. 191; С. Јовановић, Никола Пашић, у: С. Јовановић, *Из историје и књижевности*, књ. I, Сабрана дела, Београд, 1991, стр. 173-174.

публиканско уређење.³⁶ Познати извори, нажалост, такве су количине и квалитета да најчешће само указују на сложеност и озбиљност односа између Самосталне радикалне странке и официрског кадра, али не и на поузданије расветљавање њихове праве природе и конкретних садржаја. Нешто више јасноћа у ово питање унело би, верујемо, истраживање историјата Самосталне радикалне странке, као и друштвених, политичких и војних структура српског друштва у прве две деценије XX века.

³⁶Више: Ј. Продановић, *Југословенска Републиканска Странка*, стр. 288.

УДК 357(497.1)"1921/1941"(093.2);
355.48(497.1)"1941"

Капетан мр Далибор Денда, истраживач-сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
БЕОГРАД

МОТОРИЗАЦИЈА КОЊИЦЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

АПСТРАКТ: Рад на основу необјављене грађе из Архива Војноисторијског института, објављених извора у Зборнику докумената „Априлски рат 1941“ и одговарајуће литературе даје реконструкцију моторизовања коњичких јединица у војсци Краљевине Југославије и прати учинак моторизоване коњичке бригаде из састава Треће коњичке дивизије у Априлском рату.

Већ почетком двадесетог века у многим светским армијама размишљало се о промени улоге коњице у борбеним дејствима у односу на њену дотадашњу функцију. Доминантно мишљење било је да она треба да се трансформише у пешадијске стрељачке јединице на коњима (драгони). Са борачким саставом коњичких јединица у овом периоду почела се стога изводити и пешадијска обука.¹ Први светски рат који је донео значајне промене у природи ратовања убрзао је и процес трансформације коњице. Позициони рат на Западном фронту је знатно изменио њену дотадашњу традиционалну улогу. Када се фронт у једном тренутку стабилизовао, комбинација бодљикаве жице, митраљеза и брзометних пушака показала се смртоносна чак и за стрељачке јединице на коњима. То је довело до тога да коњица више није могла да игра никакву иоле значајнију улогу. У исто време, појављују се и први тенкови који на себе преузимају уло-

¹О томе видети: Р. Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, Београд 1968, стр. 588–589.

гу пробоја утврђених непријатељских линија и преношења блиске ватре на непријатељску позадину. Захваљујући томе, механизација је постала битан чинилац надмоћности сила Антанте на Западном фронту. Због тога су британска и француска армија укинуле многе коњичке јединице и људство из њиховог састава употребиле за појачавање сопствених пешадијских и других јединица. И немачка војска је укинула готово све коњичке јединице на Западном фронту. Ипак, неке коњичке јединице задржане су у близини линије фронта у ишчекивању пробоја, за који је изгледало да се никада неће десити. Нажалост, оне су почеле да заостају иза тенкова и нису биле у стању да агресивно подрже њихове акције. То је имало жалосне последице, јер су тенкови били способни да пробију непријатељске линије, али нису имали одговарајући радијус дејства да тај пробој и искористе. Пошто коњица није била у стању да искористи пробој, историја је забележила да је она била без значаја, па су послератни планери у савезничким земљама имали намеру да коњичке јединице замене механизованим. Последња велика коњичка битка одиграла се, ипак, након завршетка Великог рата, 1920. године, код Комарова, између Пољака и руских бољшевика. У потоњим годинама дошло је, како због искустава из рата тако и због материјалне исцрпљености, до наглог смањења броја коњичких пукова у британској, француској, италијанској и другим западним војскама. Међутим, још увек су се водиле расправе у вези с тим, будући да се, у складу са јаком конзервативном војном мишљу, веровало да ће пешадија на коњима имати главну улогу и у будућем рату, нарочито на тешко проходним теренима.

Значајнији рад на моторизацији коњичких јединица започео је стога, тек крајем 1929. године. Тада у Француској, као главној континенталној сили версајске Европе, долази до преформирања неколико коњичких пукова у моторизоване (брзе) јединице, што је омогућило да се 1932, у оквиру тада уведене нове формације коњичке дивизије, оствари интеграција коњице и мотомеханизованих јединица (*division de cavalerie type 32*). Пошто се убрзо увидело да је то тешко изводљиво, од 1934. почињу се формирати и лаке механизоване дивизије чију су ударну снагу чинили по једна тенковска и једна моторизована бригада у чијем саставу више није било коња.²

²Ж. Буше, *Бронетанковое оружие в войне*, Москва 1956, стр. 50-51; Те дивизије су се састојале од две коњичке бригаде од по два коњичка пука, мотомеханизовне бригаде (оклопни пук од четири ескадрона аутомитраљеза, два моторциклистичка ескадрона и моторизованог коњичког пука), моторизоване артиљерије и других делова. Почетком 1932. у пешадијским и коњичким јединицама моторизован је већи део артиљерије, инжењерије, јединица за везу и извиђачких јединица, а од 1936. моторизују се и остали родови и службе.

У САД је 1928. године формиран одбор за механизацију. Већ у мају 1931, амерички генерал Макартур је изјавио да ће „механизоване трупе заменити Коњицу“. Процес трансформације коњичких пукова отпочео је са механизацијом Првог коњичког пука, јануара 1933. године, да би до 1936, са уласком у њен састав 13. механизованог пука била формирана 7. коњичка, као прва механизована бригада оружаних снага САД.³ И у СССР-у је, након прве петолетке (1928–1932), формиран први механизовани корпус.⁴ У току тридесетих година у коњичке дивизије уводе се механизовани (касније тенковски) и артиљеријски пукови, а касније и противавионска оруђа. Већ 1933. формиран је и други механизовани корпус и шест самосталних механизованих бригада.

Ипак, највећи значај за убрзање процеса моторизације коњице, дали су Немци. Немцима је по одредбама Версајског уговора било дозвољено да држе прилично висок проценат коњичких јединица. Рајхсхер (копнена војска Вајмарске Републике) располагао је са 18 коњичких пукова који су чинили 16,4% људства читавог немачког КоВ-а. У том периоду, проблемима механизације војске бавила се само Инспекција аутомобилских јединица. Курсеви за обуку кадрова у тактици моторизованих јединица које је организовала ова институција и вежбе са макетама оклопних средстава представљали су основу за изградњу оклопних и механизованих јединица. Након доласка Хитлера на власт, јануара 1933, Немачка је престала да води рачуна о ограничењима које је наметао версајски уговор о миру. До 1935. формиране су три оклопне дивизије под командом генерала Вајхса, Фесмана и Гудеријана. Немци су исте године, у духу концепције муњевитог рата, поред оклопних образовали и лаке дивизије, састављене углавном од моторизоване пешадије са само једним батаљоном лаких тенкова и јаком артиљеријом, док се коњичке јединице редукују. Од 1937. формиран су оклопни корпуси од по једне оклопне и моторизоване дивизије.⁵ Као одговор на развој моторизације у Немачкој, јавља се у формацији француске армије лака механизована дивизија

³E. J. O'Shaughnessy, *The Evolution of the Armored Force 1920-1940*, U.S. Army War College, Fort Leavenworth 1993, стр. 38-41

⁴У наоружање се уводе тенкови Т26/2 од 8,5 t, брзине 35 km/h, БТ од 13 t брзине 53 km/h на гусеницама и 72 km/h на точковима, БТ/2 од 7,5 t брзине 70 km/h на гусеницама и 110 на точковима, Т28 од 28 t брзине 40 km/h, Т35 од 50 t, брзине 32 km/h, Т37 од 3,5 t, брзине 36 km/h на сувом и 4 km/h на води, Т38 од 3,25 t, брзине 45 km/h на сувом и 6 km/h на води, Т40 од 5,8 t и брзине 45 km/h. О томе опширније погледати: М. Н. Свирин, *Броня крепка. История советского танка. 1919-1937*, Москва 2005.

⁵Опширније видети: Буше Ж, н. д, стр. 63-73.

тип 1936. Она се састојала од тенковске бригаде,⁶ моторизоване бригаде,⁷ артиљеријског пука,⁸ извиђачког пука,⁹ инжињеријског батаљона, ловачког ескадрона,¹⁰ п.о. батаљона¹¹ и осталих пратећих делова.¹² И ако је Оклопни корпус који су сачињавале механизоване коњичке и тенковске јединице британске војске формиран 1935. године, под утицајем немачке организације, прва брза механизована дивизија (Mechanized Mobile Division) формира се и у Великој Британији 1938. године, док се процес замене коњичких јединица механизованим продужио све до 1941. године, када је у потпуности завршен.¹³ И број коњичких дивизија у СССР-у значајно се смањио, тако да је са 32 у 1938-ој, њихов број био сведен на 13 у 1941-ој години, али са високим процентом моторизације.

Моторизација је отпочела и у армијама југословенских суседа. Тако су, према сазнањима југословенског Главног генералштаба, почетком 1937. у Италији моторизоване три брзе (коњичке) дивизије, од којих је свака имала два коњичка пука (у којима је било моторизовано све осим стрељачких и митраљеских ескадрона, уз постојање по једног ескадрона брзих тенкова), један тенковски дивизион и један моторизовани артиљеријски пук од девет батерија. У Аустрији је, такође, формирана једна брза дивизија састава једне моторизоване бригаде (четири батаљона моторизованих ловаца), једног моторизованог артиљеријског пука, једне коњичке бригаде и једног батаљона јуришних тенкова. У Мађарској је у свакој коњичкој бригади постојао по један моторизовани дивизион, док је у Румунији била формирана једна моторизована бригада и настављен рад на формирању друге.

⁶Од два пука, од по два батаљона од по две чете средњих тенкова.

⁷Од три батаљона састављена од једне моторизоване чете од 16 пм и једног бацача 60 mm, стрељачке чете од 18 пм, стрељачке чете од четити митраљ. и једног бацача 60 mm, једне чете од 20 лаких тенкова и пратеће чете од осам митраљ. четири бацача 81 mm и четири п.о. топа 25 mm.

⁸Од два дивизиона од по три батерије топова 75 mm и једног дивизиона од три батерије топова 105 mm.

⁹Чинили су га моторциклистички батаљон и батаљон од 40 оклопних аутомобила.

¹⁰Од 12 оруђа 25 mm.

¹¹Од осам п.о. оруђа 47 mm.

¹²У дивизији оваквог типа било је око 13000 старешина и војника, 176 средњих и 60 лаких тенкова, 40 оклопних аутомобила, 36 топова за подршку, 32 противтенковска и осам противавионских артиљеријских оруђа, те око 3500 транспортних моторних возила, од чега 1000 мотоцикала.

¹³Састојала се од два батаљона оклопних аутомобила, три батаљона лаких и три батаљона мешовитих тенкова, уз друге делове. Опширније видети: Ж Буше, н. д, стр. 59-63.

У Бугарској је већ тада, према истим сазнањима, била моторизована једна цела коњичка дивизија, док процес моторизације коњице у Грчкој фактички није ни отпочео.¹⁴

Немачка је почетком 1939. године располагала 51 дивизијом, од чега је било 39 пешадијских (шест моторизованих), три брдске, пет оклопних и четири лаке (моторизоване коњичке) дивизије, док се Коњица свела свега на једну ојачану бригаду.¹⁵

Развој југословенске Коњице до средине тридесетих година

Југословенску Коњицу у почетку живота заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца чинила је само једна дивизија, а поред ње постојали су и коњички пукови у саставу армија.¹⁶ Друга коњичка дивизија формирана је 1921. године.¹⁷ У плану је било и формирање једног коњичког пука у саставу Краљеве гарде.¹⁸ Са формирањем друге коњичке дивизије постојало је укупно осам коњичких пукова од по четири ескадрона (140 сабаља сваки) и митраљеског ескадрона.¹⁹ У највећем периоду живота југословенске војске постојале су две самосталне коњичке дивизије и коњичка бригада Краљеве гарде. Једини облик моторизације у коњичким јединицама било је аутоодељење од четири путничка, пет санитетских и два теретна аутомобила. Аутомобилско одељење сваке коњичке дивизије улазило је у састав аутомобилског одреда оне армијске области, на чијој територији је био штаб коњичке дивизије, односно представљало је придодату помоћну јединицу.²⁰ Прва новина у дотадашњој формацији коњичке дивизије уведена је 1930. године. Тада је за сваку од две дивизије формиран по један бициклистички батаљон. Након тога, свака дивизија имала је две коњичке бригаде од по два пука, дивизион коњичке артиљерије, батаљон бициклиста, телеграфски коњички

¹⁴Архив Војноисторијског института, Пописник 17, Кутија 12, Фасцикла 1, регистарски број 24/1 (даље: АВИИ, П-17, К-12, Ф-1, р. б. 24/1); Стр. Пов. Ђ. Бр. 1517 од 16. 06. 1937; *Преглед из кога се види наоружање суседних војска у погледу моторизације*.

¹⁵U. Popović, *Deseti po redu. Tajna vojnoobaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do 1941. godine*, Beograd 1976, стр. 86-88.

¹⁶М.Вјелјас, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd 1988, стр.73.

¹⁷*Исто*.

¹⁸*Исто*, стр. 75.

¹⁹М.Вјелјас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd 1994, стр. 36.

²⁰АВИИ, П-3, К-176, Ф-8, р. б. 4/35); Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 45841 од 26. децембра 1919.

ескадрон и вод пионира на коњима. Укупно је било 10 коњичких пукова који су се састојали од четири ескадрона са сабљама и једног митраљеског ескадрона.²¹

Отпочињање рада на моторизацији Коњице у Југославији

Након више расправа о будућности Коњице као рода војске у светлу развоја моторизације у југословенској војној штампи из друге половине двадесетих година,²² прве значајније идеје у југословенској војсци јављају се убрзо после увођења моторизације у коњичке дивизије у Француској (*division de cavalerie type 32*). Ове идеје изнео је почетком 1934. године генерал Милан Недић, још као командант III армијске области. По његовом предлогу, стратегијска (моторизована) коњица треба да има две дивизије које би сачињавале коњички брзи (моторизовани) корпус. У саставу брзог (моторизованог) корпуса би био и један моторизовани пољски дивизион.²³ Ови планови су разрађивани, по свој прилици, у време када је Недић био на положају начелника Главног генералштаба. Недићев наследник, генерал Љубомир Марић, ради предузимања потребних мера за набавку недостајуће опреме за војску, 22. јула 1936. упутио је министру војном и морнарице преглед потребне ратне спреме. У предвиђени износ за набавке била су уврштена и средства од 165.807.000 динара за реорганизацију (моторизацију) две коњичке дивизије.²⁴

²¹М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, стр. 87.

²²О томе видети: И.Б.Мијатовић, *Корени војне писане речи*, Београд 2006, стр. 176–180.

²³АВИИ, П-17, К-97, Ф-1, р.б.10; Извод из предлога команданта Треће армијске области, Стр. Пов. Ђ. О. Бр. 1233/32 од 14. 02. 1934.

²⁴АВИИ, П-17, К-98, Ф-1, р. б. 30; Главни генералштаб – министру ВиМ, Стр. Пов. Ђ. О. Бр 3248 од 09. 12. 1936; Ову суму требало је утрошити за набавку две моторизовне батерије топова М36 од 105mm, 20 аутомобила гусеничара (за сваку коњичку дивизију по један ескадрон), 100 трактора од пет тона (за два аутомобилска парка за пребацивање по једног батаљона – дивизиона), две ауто-радионице, 52 лака тенка за по две чете лаких тенкова (по 13 на чету) у свакој од две коњичке дивизије, 20 средњих тенкова (за две чете средњих тенкова-по једну у свакој дивизији), 52 трактора за пренос лаких тенкова, две ауто-радионице, 20 камиона од три тоне (за муницијске колоне две дивизије) и 20 санитетских аутомобила (за два санитетска ескадрона – завојште и санитетску ауто колону). Поред наведених моторних возила у укупну суму била је укљученан и набавка две батерије топова 75 mm М28 (за сваки мешовити дивизион у коњичким дивизијама по једна), 36 митраљеза (за наоружање шест митраљеских ескадрона пукова коњичких дивизија), 2700 пушака 7, 9 mm за два пешадијска пука и шест радио станица за тенкове.

Иако је крајем 1935. закључен повољан споразум о набавци наоружања са Чехословачком, са релативно кратком роком испоруке, у првој половини 1937, дошло је до извесне редукције најпречих потреба.²⁵ У току те године испоручено је из Чехословачке само осам тенкова типа *Škoda SID* намењених за моторизацију Коњице. У склопу аранжмана са Чехословачком био је наручен и извешан број тенкова од *Českomoravska-Koblen-Danek*.²⁶ Од новонабављених тенкова у лето 1937. године је формиран *Ескадрон брзих борних кола* од осам тенкова *Škoda SID*. Ескадрон је организацијски припадао Коњици и био непосредно под њеном Командом, али је због обуке лоциран у Београду у саставу Баталјона борних кола.²⁷ Поред осам тенкова (два вода), у састав ескадрона су улазила и три оклопна (један вод) и три путничка теренска аутомобила, један камион и пет мотоцикала, док је по мирнодопској формацији у њему било 67 војника и старешина.²⁸

Након тога, све до Минхенског споразума ништа није било значајније урађено у решавању проблема моторизације Коњице у ју-

²⁵АВИИ, П-17, К-134, Ф-3, р. б. 26; У потребе за моторизацију коњице овај пут уврштено 20 аутомобила-гусеничара (за два митраљеска ескадрона-по један за сваку коњичку дивизију), 22 лака тенка (за по једну чету од 11 лаких тенкова у свакој од две коњичке дивизије) и 22 трактора за њихов превоз, 100 трактора (за пребацивање људства и материјала за по један дивизион сваке коњичке дивизије) и две ауто-радионице за тенкове, 10 камиона од три тоне (за муницијске колоне коњичких дивизија) и 10 санитетских аутомобила за санитетску службу у коњичким дивизијама, четири моторизоване батерије тешке артиљерије од 210 mm (са два оруђа, централном командном справом, девет трактора и два аутомобила од 2,5 t сваки) 45 средњих тенкова од 11 t, 15 средњих тенкова од 15 тона и две ауто – радионице за средње тенкове. Како се може закључити, овај пут је, у односу на претходни план, смањен број лаких тенкова и трактора за њихов пренос за по 30, и средњих за 22, док се уместо две моторизоване батерије М36 од 105 mm планира набавка четири моторизоване батерије од 210 mm, а преполовљен је и број камиона за муницијске колоне коњичких дивизија и санитетских аутомобила.

²⁶*Britanci o Kraljevini Jugoslaviji – godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938.* (priredio Živko Avramovski), druga knjiga, Beograd-Zagreb 1986, стр. 481; Извештај војног изасланика за 1936. годину; Поред материјала за моторизацију наручено је и девет батерија топова М28, 75 mm, осам батерија противавионских топова 76,5 mm, 150 пешадијских противоклопних топова 47mm и 11000 митраљеза *Zbrojovka*. Подаци су добијени од чехословачког војног изасланика. Од наведене набавке, девет батерија пољских топова и осам противавионских са припадајућом муницијом, шест моторизованих батерија 105 mm, као и осам тенкова *Škoda SID* испоручени су у току 1937. године; Исто. Извештај војног изасланика за 1937, стр. 584-585.

²⁷М.Бабич, *Oklopne jedinice u NOR-u*, Beograd 1968, стр. 8–9.

²⁸АВИИ, П-17, К-401, Ф-13, р. Б 25; Према мирнодопској формацији, ескадрон се састојао од општег дела, одељења за везу, два вода тенкова и вода оклопних аутомобила, док је по ратној формацији добијао још попуњујући вод који се састојао од општег дела и три попуњујућа одељења. У овом воду требало је да буде 30 војника и старешина, три тенка и један оклопни аутомобил.

гословенској војсци. Југославија је средином 1938. године још увек разматрала питање увођења блиндираних аутомобила у наоружање, док су се тенкови типа Škoda SID налазили на испитивању у трупи ради решавања питања њихове дефинитивне набавке.²⁹ Како је питање моторизације било једно од горућих, командант југословенске Коњице је у првој половини 1938. боравио у обиласку коњичких школа и јединица у Француској и Италији да би се упознао са организацијом, формацијом и наоружањем њихових коњица. Извештај који је почетком јула поднео начелнику Главног генералштаба био је поражавајући. Командант Коњице је био мишљења да су, у поређењу са Коњицом Француске и Италије, југословенске коњичке јединице и Коњичка школа у погледу своје организације, формације, мобилизације, наоружања и средстава за рад заостале, застареле и да не могу да одговоре сврси за коју су намењене.³⁰ Тако је југословенска Коњица у освит Другог светског рата остала у старом формацијском саставу који је, осим постојања по једног велосипедског (бициклистичког) батаљона у коњичким дивизијама, био готово идентичан ономе из претходног рата.

Предлог о реорганизацији и моторизацији коњичких дивизија команданта југословенске Коњице

У извештају који је по повратку са путовања, почетком јула 1938. поднео начелнику Главног генералштаба, командант Коњице се снажно zaloжио за реорганизацију Коњице у складу са југословенским могућностима.³¹ Он је дао и свој предлог реорганизације

²⁹АВИИ, П-17, К-110, Ф-3, р. б. 18; Војнотехничка комисија Мале Антанте: Протокол – записник са конференције у Букурешту 2-7. маја 1938. године.

³⁰АВИИ, П-17, К-401, Ф-13, р.б.25; Штаб Коњице, Стр. Пов. Н. Бр. 921 од 28. 09. 1938 – начелнику Главног генералштаба; Према поређењима овог генерала, југословенска коњичка дивизија имала је свега 96 лаких митраљеза и 24 митраљеза, само један артиљеријски дивизион, без п.а и п.о артиљерије, без оклопних аутомобила и тенкова и мостовог материјала. У италијанској брзој дивизији било је 100 митраљеза и 343 пушкомитраљеза, два дивизиона топова 75 mm, један моторизован дивизион 105 mm и осам п.а топова, 65 тенкова и мотомитраљески батаљон. У француској коњичкој дивизији налазили су се 51 митраљез и 204 пушкомитраљеза, два дивизиона топова 75 mm, један моторизован дивизион 105 mm, 18 бацача и 10 пратећих оруђа. У немачкој коњичкој бригади била су 73 лака и 40 тешких митраљеза (у дивизији 146 лаких и 80 тешких) и један моторизован дивизион 105 mm (три батерије). Чак је и мађарска коњичка бригада имала сразмерно више аутоматског наоружања него југословенска, а у њеном саставу су се налазили и једна чета лаких тенкова и један вод оклопних аутомобила.

³¹Исто.

коњичких дивизија уз уважавање потреба за увођењем моторизације. Према његовом предлогу, свака коњичка дивизија имала би, као и до тада, штаб, две коњичке бригаде, велосипедски батаљон, понтонирски ескадрон, ескадрон за везу и возарску чету.

По новом предлогу било је предвиђено да се моторизују понтонирски ескадрон, ескадрон за везу и пола возарске чете. У саставу коњичке бригаде предвиђали су се, поред штаба и два коњичка пука, још и постојање штабног вода са одељењем за везу. Коњички пук имао би и даље два дивизиона од по два стрељачка ескадрона и једног митраљеског полуетадрона, али се као нова јединица предвиђа пратећи ескадрон у пуку (од четири п.о. топа и четири бацача). У велосипедском батаљону требало је формирати моторизовани вод за везу, пионирски вод, моторизовану пратећу чету и комору. За превоз митраљеза митраљеске чете били су предвиђени мотоцикли, а укидали су се хемијски вод и интендантско слагалиште. Дивизион коњичке артиљерије требало је повећати на пук (додавањем моторизованог дивизиона од једне батерије брдских хаубица 100 mm M16 и две батерије топова 105 mm M36 и једне противавионске батерије 80 mm M28, као и допунског дивизиона којем су се додељивали допунска батерија, допунски ескадрон и допунски вод тенкова). Било је предвиђено и формирање потпуно нових јединица – једног дивизиона тенкова (од три ескадрона брзих тенкова) и једног ескадрона за извиђање, аутомобилске чете од 30 аутомобила, моторизованог санитетског ескадрона и једног пука на камионима истог састава као што је био обичан коњички пук, с тим да би број аутоматских оруђа био повећан.³²

Овим предлогом била је предвиђена моторизација мањих јединица или њихових делова, са тежњом да се учине покретљивијим, појачана је ватерена моћ,³³ повећана је ударна моћ увођењем тенкова и постигнути су обезбеђење из ваздуха и противоклопна заштита. Постигнута је већа брзина у снабдевању – моторизацијом половине

³²АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 37; Према овом предлогу, коњичка дивизија имала би укупно 362 аутомобила или камиона, 90 моторцикала, 38 трактора (за п.о. оруђа и моторизоване дивизионе), 18 теренских аутомобила и једну ауто-радионицу, а од наоружања 16 бацача за коњичке пукове, 12 п.о. топова за коњичке пукове, 24 митраљеза за коњичке пукове, 64 пушкомитраљеза, 18 митраљеза, осам бацача, и четири п.о. оруђа за коњички пук на камионима, 36 пушкомитраљеза за велосипедски батаљон, четири топа 37 mm и четири бацача за пратећу чету велосипедског батаљона, једну моторизовану батерију брдских хаубица 100 mm M16 (четири топа), две моторизоване батерије 105 mm M36 (осам топова) и једну противавионску батерију моторизовану (од шест оруђа) за артиљеријски пук, 48 тенкова за три ескадрона тенкова и један ескадрон за извиђање за тенковски дивизион.

³³Увођењем пратећих оруђа, појачањем артиљерије и увођењем пука на камионима.

колонске коморе и аутомобилском четом, а и самосталност у погледу санитетске службе. Однос делова на коњу био је значајно смањен у односу на остале делове.

Предлог за реорганизацију коњичких дивизија из Оперативног одељења Главног генералштаба

Након убедљивог реферата команданта Коњице чији је закључак био да југословенска Коњица није способна за савремену борбу ни приближно ономе што се од ње тражи и очекује, не само за самосталне акције, већ ни у органском саставу мањих или већих тела, из Оперативног одељења Главног генералштаба предложено је начелнику Организационог одељења да се југословенске коњичке дивизије преформирају углавном по угледу на француску војску. Свака од две југословенске коњичке дивизије требало је да има ратни састав од два коњичка пука,³⁴ једног пешадијског пука на камионима,³⁵ једног артиљеријског пука,³⁶ моторизоване противавионске батерије 40 mm, једног батаљона тенкова,³⁷ ескадрона оклопних аутомобила, ескадрона за везу, санитетског ескадрона, коморе и допунског пука.³⁸ Према овом предлогу, мирнодопски састав коњичких дивизија био би)поред штабова дивизије): два коњичка пука,³⁹ један пешадијски

³⁴Састава: штаб пука, два дивизиона (сваки од штаба и два ескадрона) техничког ескадрона (вод за везу и пионирски вод), ескадрон п.о. топова (од четири оруђа), митраљески ескадрон од осам митраљеза и бојна и трупна комора.

³⁵Састава: штаб пука, два – три батаљона (сваки од штаба, једне митраљеске и три стрељачке чете), техничка чета (вод за везу и пионирски вод), чета пратећих оруђа (састава као код осталих пешадијских пукова), чета п.о. топова (од четири оруђа), и бојна и трупна комора.

³⁶Састава: штаб пука, вод за везу, један коњички пољски дивизион (са сточном вучом) од три пољске батерије 75 mm M12, један моторизовани дивизион од две батерије 105 mm M36 и једне пољске батерије 80 mm M28 и комора.

³⁷Састава: штаб батаљона, једна мотоциклистичка чета и три чете брзих тенкова.

³⁸Састав пука: штаб, коњички дивизион (од две стрељачке и једне митраљеске чете), допунска батерија за све врсте оруђа, допунски пешадијски батаљон и допунска тенковска чета.

³⁹Састава: штаб пука, два дивизиона (сваки од штаба и два ескадрона) техничког ескадрона (вод за везу и пионирски вод), митраљески ескадрон и ескадрон п.о. оруђа.

пук на аутомобилима,⁴⁰ један пешадијски батаљон,⁴¹ један артиљеријски пук,⁴² један механизовани батаљон⁴³ и једна аутомобилска чета. Предлагало се и расформирање велосипедских батаљона јер се сматрало да су бициклистичке јединице, као претеча моторизованих и механизиваних јединица биле већ избачене из већине великих европских војски из састава брзих и коњичких дивизија, што је био случај и у Француској и у Немачкој.⁴⁴

У Оперативном одељењу били су мишљења да поред две брзе дивизије, које би се добиле реорганизацијом коњице, обавезно треба у догледно време формирати и једну моторизовану дивизију, коју је требало дислоцирати у област Загреба, са улогом мобилне резерве – ударне групе – утврђеног Западног и Северног фронта. Такође се сматрало да формирањем само две брзе дивизије не би биле у потпуности задовољене југословенске потребе за брзим дивизијама, због потребе одбране исувише дугих југословенских фронтава (према Италијанима, Немцима, Мађарима, Бугарима и Албанцима). Њихов предлог био је да се формира још једна брза дивизија, чиме би се добила мобилна резерва од три брзе дивизије које би, као ударна снага, било у целини, било подељено, представљале врло ефикасно средство за безбедност југословенских граница, а исто тако и за заштиту мобилизације и концентрације. Ова трећа брза дивизија могла се, према истом предлогу, формирати коришћењем јединица Краљеве гарде.⁴⁵

⁴⁰Састава: штаб пука, техничка чета (вод за везу и пионирски вод), чета пратећих оруђа (састава као код осталих пешадијских пукова), чета п.о. топова (од четири оруђа).

⁴¹Састава: штаб батаљона, три стрељачке и једна митраљеска чета.

⁴²Састава – штаб пука, вод за везу, један пољски дивизион коњичке артиљерије са коњском вучом од две батерије 75 mm M12 и један моторизовани дивизион од две батерије 105 mm M36 и једна пољска батерија 80 mm M28 и једна противавионска батерија 40 mm.

⁴³Састава: штаб батаљона, једна чета тенкова, један вод оклопних аутомобила и један вод моторциклиста.

⁴⁴Оваква коњичка дивизија имала би 360 камиона и аутомобила, 38 трактора за вучу топова, 39 мотоцикала и једну ауто радионицу, а од наоружања: четири п.о. топа за два ескадрона п.о. оруђа, 16 митраљеза, 77 пушкомитраљеза, два топа 37 mm, осам бацача и четири п.о. оруђа за пук на камионима, четири пољска топа 75 mm M12, осам моторизованих топова 105 mm M36 и четири моторизована пољска топа 80 mm M28 за артиљеријски пук, четири моторизована п.а. топа 40 mm, девет митраљеза за мотоциклистичку чету тенковског батаљона, 48 брзих тенкова за три чете и 12 оклопних аутомобила за ескадрон тенковског батаљона.

⁴⁵АВИИ, П-17, К-84, Ф-5, р.б.32; Оперативно одељење, Стр.пов.Ђ.О.Бр. 840 од 12. октобра 1938 – начелнику Организацијског одељења; Предлог за формирање брзих дивизија.

У односу на предлог команданта Коњице у овом предлогу број јединица на коњима био је изузетно мали (осам стрељачких и два митраљеска ескадрона), док би гро дивизије био моторизован и механизован.

Предлог начелника Главног генералштаба

Начелник Главног генералштаба је крајем октобра 1938. дао предлог састава коњичке дивизије. Према овом предлогу, уместо две бригаде, постојала би само једна бригада на коњима, али од три пука. У овој бригади било би девет стрељачких и три митраљеска ескадрона (уместо осам стрељачких и четири митраљеска по предлогу команданта коњице) и не би било пратећих ескадрона, велосипедски батаљон не би имао пратећу чету, моторизовани дивизион би имао само један ескадрон лаких тенкова, али зато и један ескадрон оклопних аутомобила и један ескадрон тешких противавионских митраљеза. У односу на предлог команданта Коњице, и део на камионима је, по овом предлогу, знатно слабији – три стрељачка и један митраљески ескадрон. И артиљерија је слабија по калибрима. Уместо две моторизоване батерије топова 105 mm, предвиђају се две брдске батерије 75 mm M28 на камионима, док се за одбрану од тенкова предвиђа свега једна п.о. батерија у саставу артиљерије.⁴⁶

У односу на предлог команданта Коњице у предлогу реорганизације начелника Главног генералштаба предвиђан је мањи број јединица на коњима, чија би ватрена моћ, као и ватрена моћ велосипедског батаљона била умањена услед немања бацача. Овим предлогом била је слабија и противоклопна одбрана, као и ударна моћ због постојања само једног ескадрона тенкова. Дивизија би по овом предлогу имала само средства за ниску противваздушну одбрану, док би и део на камионима био слабији. Таква коњичка дивизија била би покретљивија, са сразмерно довољно ватрене моћи, али слабија у погледу противоклопне и противваздушне одбране.

⁴⁶По предлогу Главног генералштаба, свака коњичка дивизија имала би 359 аутомобила и камиона, 57 мотоцикала и осам трактора за п.о. топове и брдске хаубице, а од наоружања: 12 митраљеза за коњичку бригаду, 16 лаких тенкова за ескадрон у моторизованом дивизиону, 27 мотоцикала за ескадрон мотомитраљеза, 12 оклопних аутомобила за ескадрон оклопних аутомобила, девет п.а. митраљеза за ескадрон п.а. митраљеза у моторизованом дивизиону, 124 пушкомитраљеза, 36 митраљеза, осам бацача и два топа 37 mm за коњички пук на камионима, четири п.о. оруђа, осам брдских топова 75mm M28 и четири брдске хаубице 100 mm M16 за артиљеријске пукове.

Према плану Главног генералштаба, изнети предлози требало је да послуже као база за проучавање питања формације коњичких дивизија, при чему је требало водити рачуна о битним карактеристикама моторизације.⁴⁷ У вези с тим закључак је био да је стање путева на југословенској територији на вероватним правцима дејстава коњичких дивизија такво, да ће дејство на коњу бити претежно, из чега је произишло да гро коњичке дивизије треба да буде на коњу. Сматрало се и да постоји потреба да се извесни делови у саставу тадашње коњичке дивизије учине покретљивијим (ескадрон за везу, понтонирски ескадрон, комора велосипедског батаљона, део возарске чете), као и да се оруђа митраљеске чете велосипедског батаљона преносе на мотоциклима, да се брз пренос брдске артиљерије коњичког дивизиона обезбеди коришћењем теренских аутомобила и да се ватрена моћ појача увођењем бацача. Закључак је био да није довољна једна батерија п.о. артиљерије у саставу дивизије и да би такву батерију требало да има бар свака коњичка бригада и велосипедски батаљон, као и да ради заштите коњичка дивизија треба да има једну противавионску батерију, а по могућности и нешто противавионских митраљеза.

Предложене мере требало је да послуже као основа само за први део промена у формацији коњичких дивизија, које не би захтевале сувише велика финансијска средства, али би се њима дивизије у извесној мери ипак оспособиле за своје задатке.⁴⁸

У предлогу плана моторизације Коњице југословенски Главни генералштаб је полазио и од претпоставке да би даље појачање артиљерије коњичке дивизије, додавање једног дела на камионима и додељивање механизованих јединица представљало тежи проблем при чему би требало водити рачуна о искуствима страних армија, која су показивала да није погодно имати оперативну јединицу састављену од јединица са сувише различитим брзинама.

Састав мешовитих дивизија (од делова на коњу и механизованих) требало је одредити с обзиром на начела о тактичкој употреби таквих јединица, која захтевају да се оне састоје из два дела: дела

⁴⁷Моторизација је захтевала добру и густу путну мрежу, велика финансијска средства, постојање стручног кадра и значајних инсталација за оправку материјала. Моторизација је према мишљењу људи из југословенског генералштаба имала изгледа за могућност успешне и трајне примене само у случају ослањања на сопствену индустрију и сопствени погонски материјал. Моторизација је захтевала стварање наставног и стручног – техничког кадра, радионица и гаража и била је зависна од вероватноће начина будућих ратних дејстава.

⁴⁸АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 37.

за извиђање и брзо поседање⁴⁹ и дела за борбу.⁵⁰ Сматрало се да, с обзиром на југословенске прилике, дивизије не би требало сувише оптеретити механизованим јединицама и деловима. Дивизију је првенствено требало појачати додељивањем механизованих јединица, а тек у другом реду моторизованих, с тим да се оне одреде с обзиром на то да ли ће се задржати велосипедски батаљон. Према решењу тих питања, требало је на крају решити и питање појачања артиљерије. Програм је садржао и идеју о оснивању једног центра механизованих јединица, у коме би биле јединице оклопних аутомобила, тенкова, моторизованих п.о. оруђа и мотоцикала. Из центра би се у доба мира упућивале јединице на заједничке вежбе, односно у време мобилизације у састав коњичких дивизија према усвојеној формацији, тј. према броју и врсти расположивих јединица у моменту мобилизације. Осим тога тај центар је требало да послужи као основа за формирање искључиво моторизованих и механизованих јединица – евентуално у прво време само одреда или бригаде.⁵¹

У складу са изнетим дошло се до закључка да би у у миру једна југословенска коњичка дивизија требало да се састоји од штаба, једне коњичке бригаде од три коњичка пука,⁵² једног коњичког дивизиона на аутомобилима,⁵³ који би према ратној формацији прерастао у коњички пук од три дивизиона на аутомобилима, велосипедског батаљона,⁵⁴ једног дивизиона коњичке артиљерије⁵⁵ који по ратној формацији прераста у пук коњичке артиљерије,⁵⁶ једног ескадрона противавионских митраљеза, једног механизованог дивизиона (од ескадрона оклопних аутомобила, ескадрона лаких тенкова и ескадрона мото-митраљеза), дивизијског понтонирског ескадрона, дивизијског ескадрона за везу, аутомобилске чете и коњичке

⁴⁹Према овом реферату, чинили су га једна – две моторциклистичке чете, један – два ескадрона тенкова, један п.о. ескадрон, једна – две моторизоване батерије и један батаљон на камионима.

⁵⁰ Два – три коњичка пука, један дивизион коњичке артиљерије и један велосипедски батаљон.

⁵¹АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р.б.37.

⁵²Сваки пук од једног дивизиона од два ескадрона и једног од трећег и митраљеског ескадрона, пратећег ескадрона (вод топова 37 mm и вод бацача) и техничког ескадрона од пионирског вода и вода за везу на аутомобилима.

⁵³ Три ескадрона, митраљески ескадрон и вод за везу.

⁵⁴Три чете, митраљеска чета и вод за везу.

⁵⁵ Једна пољска батерија 75 mm, једна п.о. батерија и једна брдска батерија 75 mm M15.

⁵⁶Један дивизион као у миру, један дивизион на аутомобилима (две брдске батерије 75 mm M28 и једна брдско-хаубичка батерија 100 mm M16).

музике.⁵⁷ Такође је било предложено и да се формира трећа коњичка дивизија.⁵⁸

Наоружањем и опремом којима се располагало одмах се кренуло на ојачавање постојећих коњичких јединица. Тако је сваком стрељачком ескадрону додељено по осам пушкомитраљеза 7,9 mm M37 уместо дотадашњих лаких митраљеза, осим у велосипедским батаљонима где није било довољно митраљеза за замену. Сваки митраљески ескадрон добио је такође по три нова митраљеза тако да их је у наоружању имао девет. За ратно стање било је предвиђено да сваки коњички артиљеријски дивизион добије по једну батерију п.о. оруђа 47 mm којим се располагало.⁵⁹ Сав остали материјал морао се набавити у иностранству.⁶⁰ Према плану Главног ђенералштаба за наоружања војске од 20. новембра 1938, од средстава за моторизацију две коњичке дивизије било је потребно набавити 72 лака тенка или оклопна аутомобила,⁶¹ 20 аутомобила гусеничара,⁶² 120 трактора, 132 камиона за превоз људства и материјала и осам дугачких топова 105 mm M36 са муницијом.⁶³

⁵⁷АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 37, стр. 2.

⁵⁸АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 37, стр. 21; Штаб дивизије, 3. коњички пук, 3. ескадрон за везу, аутомобилска чета и музика у Суботици, 4. коњички пук у Вршцу, 9. коњички пук и 3. велосипедски батаљон у Великој Кикинди и 3. дивизион коњичке артиљерије у Београду.

⁵⁹Међутим, митраљези велосипедске митраљеске чете, топови 37 mm, прибор и муниција и даље су се морали преносити на бициклима пошто се није располагало мотоциклима са приколицом за ту сврху. За пренос брдских батерија били су предвиђени камиони од три тоне носивости као и по једна моторизована батерија 105 mm M36 на сваку коњичку дивизију, али их је требало набавити. Коњица није располагала ни противавионским оруђима, а противавионски митраљези 15 mm или аутоматски топови малог калибра нису се могли доделити коњичким јединицама јер их није било (била је предвиђена набавка 600 п.а. митраљеза за потребе јединица ПВО, од којих је већ тада поручено 100). Нису се могли доделити ни бацачи јер је у наоружању осталих јединица недостајало око 300, а за Коњицу око 40 ових оруђа, док се лаким тенковима од 5 t који су били предвиђени за формирање два лака тенковска батаљона такође није располагало. Требало је још набавити моторизован мостови материјал, радиостанице, унифицирати бицикле, набавити 100 трактора од 3 t за превоз људства и материјала, за по један батаљон у свакој од две дивизије, 50 теретних аутомобила од 3 t за формирање два возарска батаљона и 20 санитетских аутомобила (по 10 на дивизију за завојиште и санитетску колону).

⁶⁰АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 37.

⁶¹За два тенковска батаљона, по један за сваку коњичку дивизију (три чете по 10 тенкова, три за штаб и три за паркову чету).

⁶²За по један митраљески ескадрон за сваку коњичку дивизију.

⁶³АВИИ, П-17, К-84, Ф-5, р. б. 34; *Стање нашег наоружања и опреме војне силе за рат*; Реферат Главног ђенералштаба министру војном; Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 2595 од 20. новембра 1938.

Предлог о формирању Треће коњичке дивизије озбиљно је разматран почетком 1939. Њено формирање је требало извршити смањењем броја коњичких пукова у постојећим дивизијама, са четири на три, и узимањем једног коњичког пука, једног дивизиона коњичке артиљерије и вода за везу из састава коњичке бригаде Краљеве гарде. Један велосипедски батаљон би се формирао од једног батаљона 25. пешадијског пука и стручног људства и особља из постојећа два велосипедска батаљона, а једна аутомобилска чета би се формирала делом од аутомобилске чете Краљеве гарде, а делом од постојећих коњичких и осталих аутомобилских јединица. Тако је, као нове јединице, требало формирати само један ескадрон за везу и један пионирско – понтонирски ескадрон, али се због недостатка смештаја, с њиховим формирањем морало сачекати.⁶⁴

Нови реферат са детаљним обавештењима упућен је из Главног ђенералштаба 13. фебруара 1939. године.⁶⁵ По одобрењу ванредног кредита од 3000000000 динара, било је предвиђено да се материјал за моторизацију три коњичке дивизије набави у Немачкој.⁶⁶ Штаб новооформљене 3. коњичке дивизије почео је да дејствује 1. маја 1939,⁶⁷ али је до потпуне реорганизације Коњице дошло тек у јесен 1939. године. Узрок томе лежао је у новонасталој спољнополитичкој ситуацији и развоју брзих и оклопних јединица код армија југословенских суседа.⁶⁸ Предвиђеном реорганизацијом је свака од три коњичке дивизије требало да има по једну коњичку и једну моторизовану бригаду, моторизовани п.о. дивизион и остале јединице и установе.⁶⁹ До формирања п.о. дивизиона дошло је крајем јуна 1940. године, будући да је наређењем Стр. Пов. А. С. Бр. 4837 од 20.

⁶⁴АВИИ, П-17, К-84, Ф-2, р. б. 37.

⁶⁵АВИИ, П-17, К-135, Ф-1, р. б. 6; Стр. Пов. Ђ. Бр. 560 од 13. фебруара 1939; Министар војни – министру финансија г. Војину Ђуричићу.

⁶⁶У Немачкој је требало набавити: 42 путничка аутомобила од два седишта за команданте, 270 теретних за превоз људства, 150 теретних од 1,5 t и 174 од 2 t за пренос материјала, девет аутомобила за везу, 39 санитарских, 15 специјалних санитарских са инсталираним завојиштем, 12 ауторадионица, девет аутомобила са катерпилером, 72 оклопна аутомобила са наоружањем, три оклопна аутомобила за командовање и три за везу, 54 лака тенка до 5 t (са 1 топом 37 mm и 1 пушкомитраљезом), три лака тенка за командовање и 3 са инсталацијом за везу, 12 малих трактора за вучу топова 75 – 80 mm, један број аутомобила трицикала за вучу лаких оруђа (37 – 47 mm), 216 обичних моторцикала са приколицом за људство, 78 оклопних моторцикала са пушкомитраљезима и 30 мотоцикала за пренос муниције.

⁶⁷М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Beograd 2004, стр. 323.

⁶⁸АВИИ, П-17, К-20, Ф-1, р.б.30; *Реорганизација коњице*.

⁶⁹V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, Beograd, Ljubljana, Titograd 1985, стр. 208.

априла додељено свакој коњичкој дивизији по осам противоклопних топова 37 мм М39. Пошто је у саставу коњичке артиљерије већ постојала по једна батерија противоклопних оруђа 47 мм М38 од четири оруђа, од њих су на предлог Главног ђенералштаба, наређењем министра војног и морнарице Стр. Пов. Ђ. Бр. 6568 од 25. јуна 1940. године, формиран 1, 2. и 3. противоклопни дивизион са седиштва у Вараждину, Нишу и Великој Кикинди.⁷⁰ Након сагледавања искустава из управо завршених операција на Западном фронту и пораза Француске, крајем јула исте године из Штаба Коњице било је упућено мишљење Врховној инспекцији војне силе о потреби допуне у наоружању и опреми коњичких јединица. Предлог је ишао ка даљој моторизацији и противоклопној и противавионској заштити. Предлагач се залагао да сваки коњички пук, велосипедски батаљон, механизовани дивизион и возарска чета добију по један моторизован вод од четири п.о. топа 37 мм и по један моторизован вод од три п.а митраљеза, сваки моторизовани пук по једну батерију од три вода од по четири п.о. топа 37мм (свега 12) и по један моторизован вод од три п.а митраљеза калибра 15 или 20 мм, а свака коњичка дивизија по један п.о. дивизион од три батерије од по три вода од по четири п.о. топа 47мм (свега 36) и један п.а. дивизион састава од једне п.а батерије од четири п.а. топа 75 мм и два ескадрона од по три вода од по три п.а. митраљеза калибра 15 или 20 мм (свега четири топа и 18 п.а митраљеза). Даље је, према предлогу, сваком механизованом дивизиону, уместо једног предвиђеног ескадрона оклопних аутомобила, требало доделити два, с тим да трећи водови буду састављени од већих а први и други од мањих оклопних аутомобила. Свакој коњичкој дивизији требало је даље доделити по један дивизион тенкова од три ескадрона од по 18 ових оклопних возила, тешких око шест тона и наоружаних п.о. топом 37мм и једним митраљезом, а сваком дивизиону придодати по једно одељење бацача пламена. Предлог је предвиђао и увођење модерних средстава везе (радио станице за пријем и предају) у штабовима и већим самосталним јединицама коњичких дивизија. Тражено је и да се сваки пионирски вод коњичког пука, велосипедског батаљона и моторизованог пука снабде са по два велика и четири мала гумена чамца, сваки пионирски ескадрон са шест великих и 12 малих чамаца, док је сваки понтонирски дивизион требало моторизовати и снабдети са по 20 великих и 40 малих гумених чамаца и по четири моторна чамца система Кивач. Из Штаба Ккоњице залагали су се и да се по потреби коњичкој дивизији под непосредну команду придода и по једна ес-

⁷⁰АВИИ, П-17, К-11, Ф- 2, р. б. 16; Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 2600 од 20. 05. 1940; Стр. Пов. Ђ. Бр. 5488 од 25. 05. 1940; Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 3003 од 10. 06. 1940; Стр. Пов. Ђ. Бр. 6568 од 25. 06. 1940.

кадрила јуришне и извиђачке авијације, ради извиђања и борбе против тенкова.⁷¹ Коначна мирнодопска формација Коњице усвојена је Указом министра војске и морнарице Пов. Ђ. Бр. 18340 од 12. децембра 1940. године.⁷² Према овом указу, југословенску Коњицу чинили су штаб и три коњичке дивизије. Свака коњичка дивизија требала је да се састоји од штаба, коњичке бригаде, моторизоване бригаде, пука коњичке артиљерије, противоклопног ескадрона, пионирског ескадрона, ескадрона за везу, аутомобилске чете и музике.⁷³ Коњичке бригаде требало је да имају штаб, два до три коњичка пука и велосипедски батаљон, а моторизоване бригаде као и коњичке, да носе назив своје дивизије и да се састоје од штаба, механизованог дивизиона, моторизованог батаљона и дивизиона борних кола (тенкова – Д. Д).⁷⁴ Сваки од три предвиђена механизована дивизиона требало је да се састоји од штаба, ескадрона оклопних аутомобила, мотоциклистичког ескадрона, мотомитраљеског ескадрона, пратећег ескадрона и вода за везу.⁷⁵ Моторизовани батаљони требало је да имају штаб, три стрељачке чете, митраљеску чету те пратећу и техничку чету.⁷⁶ Дивизиони борних кола требало је да се састоје од штаба, три ескадрона и помоћног ескадрона.⁷⁷ Према свему изнетом, препоруке Штаба Коњице из јула испоштоване су само мањим делом.

Рад на остваривању плана моторизације Коњице од лета 1939. до марта 1941.

У време потписивања првог тајног протокола са Немачком о кредиту за наоружање 5. јула 1939, вођени су преговори у Министарству војске и морнарице у Београду са немачким представницима и о набавци моторизације за Коњицу.⁷⁸ Међутим, ови преговори су се одуговлачили, док је након немачко-пољског рата, у коме је уочена сва важност и предност моторизованих јединица, почела у свим ар-

⁷¹АВИИ, П-17, К-36, Ф-3, р.б. 1/3; Штаб Коњице Краљевине Југославије, Пов. Ђ. Бр. 5046 од 24. 07. 1940. године.

⁷²Уредба о формацији војске у мирно доба (са каснијим изменама и допунама), Београд 1935, стр. XXV.

⁷³Исто, стр. 21 (члан 107а, 108).

⁷⁴Исто. (члан 109).

⁷⁵Исто, стр. 22а (члан 117, 117а).

⁷⁶Исто, стр. 23 (члан 118).

⁷⁷Исто, стр. 23а (члан 119).

⁷⁸L. Cvijetiћ, Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju, *Istorija XX veka, Zbornik radova XIII*, Beograd 1975, стр. 236; Ауторка погрешно наводи да су били у питању преговори о моторизацији пешадије.

мијама моторизација до крајњих могућности. Са друге стране, услед недостатка кредита, све до краја 1939. није се могло у већем обиму приступити извршењу моторизације појединих већих коњичких јединица у југословенској војсци, иако је то учињено у свим већим, па и у неким средњим и мањим војскама. Послови око обезбеђивања кредита пошли су на боље крајем 1939. због конкуренције између више заинтересованих понуђача. Наиме, тек када је октобра 1939. године немачко посланство у Београду упозорило Берлин да Италија и Француска својим повољнијим условима озбиљно угрожавају немачке намере да за себе обезбеди испоруку моторизације за југословенску Коњицу, дат је налог да се разговори наставе. Преговори са Италијом су заиста били у току, и Немци су сазнали да ће одлука бити донета у корист Италијана. На интервенције немачке стране, председник владе Драгиша Цветковић и министар војни генерал Милан Недић су уверавали Немце да ће одлука о набавци бити донета тек након посете југословенске војне делегације Италији и Немачкој. Министар Недић је саветовао немачком привредном представнику да немачка страна понуди што краће рокове испорука уколико жели да добије посао. Крајем новембра 1939. југословенска стручна комисија, која је претходно била у Италији, обишла је и Немачку због набавке моторизације.⁷⁹ Комисија је била састављена од ђенералштабних и техничких официра и у Италији и Немачкој проучавала тамошњу моторизацију коњичких дивизија да би се она извела и у југословенској војсци, а у складу са могућностима земље. Стручна комисија је претходно простудирала све понуде и елаборате по питању моторизације коњичких дивизија, обишла потребна предузећа и војне јединице Немачке и Италије и поднела извештај који и какав материјал за моторизацију коњичких дивизија у Југославији треба набавити.⁸⁰ После ове посете, југословенско Министарство војске и морнарице затражило је, крајем децембра, од заинтересованих страна извештај о ценама, роковима испоруке и начину плаћања за око 1000 војних аутомобила, аутобуса, камиона, лаких оклопних кола, санитарских и разних теренских кола, као и за 670 мотоцикала.⁸¹

Победу на тендеру однели су италијански произвођачи. Комисија за набавку наоружања, на својој 159. седници, 2. јануара 1940. године, проучила је питање набавке материјала, па је после дуже дискусије, а имајући у виду тадашњу народну ситуацију – одлучила да

⁷⁹L. Cvijetiћ, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju*, стр. 236.

⁸⁰АВИИ, П-17, К-130, Ф-1, р. б. 12 а, *Реферат Министарском савету*, без датума.

⁸¹L. Cvijetiћ, *н. д.*, стр. 236; Немачки превод писма Министарства војске и морнарице од 23. 12. 1939.

предложи какав и који материјал би требало набавити из Италије за моторизацију коњичких дивизија. Италијанска фирма *Gropo Italiano Armamenti (Gitar)*, својом понудом од 17. маја 1939. и допуњеном понудом од 23. октобра 1939, понудила је материјал за моторизацију три коњичке дивизије,⁸² у укупној вредности од 73588725 италијанских лира, односно 168371002,80 динара. Договорени начин исплате био је 40% у металу (1000 тона електролитичког бакра и око 500 тона олова), а у недостатку истог у америчким доларима, 35% у угљу, 25% путем клиринга. Од укупне суме требало је на име аванса уплатити 30% а остатак у 12 једнаких месечних рата у периоду од 1. јуна 1940. до 1. маја 1941. године. Исплата је вршена преко Државне хипотекарне банке, на терет одобреног кредита по решењу Министарског савета М. С. Бр. 1500 од 18. новембра 1939, на рачун Фонда народне одбране.⁸³

Овим уговором је наручено укупно 1575 разних моторних возила. Испорука свих возила, по партијама, осим оклопних аутомобила требало је да се заврши до 1. јануара 1941, када је требало да започне испорука оклопних аутомобила, али без митраљеза. Испорука оклопних аутомобила *Ансалдо* требало је да почне са партијом од пет возила (1. јануара), а затим по 10 (1. фебруара и 1. марта), 15, (1. априла) и 14 (1. маја). Митраљези за првих 40 оклопних аутомобила требало је да стигну у партијама од 15 и 25 и то прва партија 1. јуна 1941, а друга 1. јула исте године.

Дан пријема био је, у ствари, дан када фирма обавештава наручиоца да је материјал произведен и готов за пријем и пробе, тако да су рокови од производње, преко пробе, до транспорта у земљу и расподелу по јединицама били знатно дужи.⁸⁴

⁸²Укупно су понуђена 42 путничка аутомобила са четири седишта марке *Фиат*, 24 камионета 1100 М. С. марке *Фиат*, 417 теретних аутомобила од 1 t марке Ц. Л. Ф, 93 камиона од 2,5 t марке СПА 38/Р, 72 карете О.М од којих 48 за превоз људства и 24 за превоз терета, три ауто-радионице модел РЕ/37 на шасији марке СПА 38/Р, девет санитетских аутомобила марке СПА 38/Р, 54 оклопна аутомобила марке *Ансалдо-Фиат* са три митраљеза Бреда калибра 7.92 mm и 30 борбених комплекта, 72 трактора (тегљача) ТЛ марке С. Л. А, 273 мотоцикла са два седишта марке *Билера* и 516 мотоцикала са корпом, сви од 500 кубика, и резервни делови у висини 5% од поруџбине. (АВИИ, П-17, К-220, Ф-7, р.б.15; Уговор закључен између МВиМ АТО које је представљао бригадни генерал Владимир М. Лукић и Анонимних друштава *Фиат* са седиштем у Торину и *Ансалдо* са седиштем у Ђенови која је представљао барон Инг. Карло Едоардо Шмит Милер де Фридберг).

⁸³АВИИ, П-17, К-130, Ф-1, р. б. 12 а, *Реферат Министарском савету*, без датума.

⁸⁴АВИИ, П-17, К-220, Ф-7, р.б.15; Уговор закључен између МВиМ АТО које је представљао бригадни генерал Владимир М. Лукић и Анонимних друштава *Фиат*, са седиштем у Торину и *Ансалдо*, са седиштем у Ђенови, која је представљао барон Инг. Карло Едоардо Шмит Милер де Фридберг.

У наоружање сваке коњичке дивизије требало је да тако уђе 525 моторних возила, разних врста, међу којима и 18 оклопних аутомобила *Ансалдо-Фиат*. У Италији нису набављене моторизоване батерије тешке артиљерије нити тенкови, које је, по свој прилици, требало набавити на другој страни.

Обука људства за потребе моторизације Коњице

Са појачањем рада на моторизацији Коњице и уговореним набавкама потребних моторних возила у иностранству, отворило се и питање обуке људства за управљање моторним возилима у коњичким дивизијама. У вези с тим, у Школи за резервне аутовозарске офицере у Београду одржан је у току 1940. године један курс за активне офицере и два курса за активне подофицере за попуно коњичких јединица. Школа је, до набавке дела возила за моторизацију коњичких дивизија, располагала релативно малим бројем моторних возила, а затим су јој у јуну и јулу 1940. додељена по два нова возила од свих типова намењених за моторизацију коњичких дивизија који су до тада пристигли.⁸⁵ Обука старешина у Школи за резервне аутовозарске офицере у Београду вршена је до марта 1941, а након тога требало је да се врши у моторизованом батаљону 3. коњичке дивизије у Сенти и механизованом дивизиону 3. коњичке дивизије у Новом Саду.⁸⁶

У исто време требало је извршити и обуку борачког састава моторизованих коњичких јединица. У вези с тим је 2. јула 1940, на предлог врховног инспектора војне силе министар војни наредио да се, ради оспособљавања старешина и потребног броја регрута за шофере мотоциклисте механизованих јединица у саставу Коњице, образује по један курс у аутомобилским четама сваке од три коњичке дивизије у трајању од четири месеца за укупно 663 регрута пуног рока – Словена. У вези с тим, због недостатка моторних возила у јединицама чија се испорука очекивала из Италије, начелник Артиљеријско-техничког одељења министарства имао је да додели свакој од

⁸⁵АВИИ, П-17, К-220, Ф-3, р.б.9; Пов. А. А. Бр. 21760 од 05. 09. 1940; Школи су додељена два путничка аутомобила *Фиат* 1100 М.С, два камионета 1100 М.С, два теретна аутомобила од једне тоне марке *Ц. Л.Ф.*, два камиона од 2,5 t марке *СПА* 38/Р, две карете *О.М.*, од којих једна за превоз људства и једна за превоз терета, два трактора *СПА* *ТЛ* 37, два теренска аутомобила марке *Штајер*, шест мотоцикла без приколице *Билера* и два мотоцикала са приколицом.

⁸⁶АВИИ, П-17, К-221, Ф-5, р.б.1; Штаб Коњице, Стр. Пов. Бр. 812 од 17. 03. 1941; У школи су и даље остале две карете *О.М.* и два трактора *СПА* *ТЛ* 37, јер артиљеријски хаубички дивизион, због недостатка возила још увек није било могуће формирати

три коњичке дивизије потребан број аутомобила и моторцикала за обуку. Било је предвиђено да официрски и подофицирски кадар за вођење обуке дају команданти I, IV и V армијске области. Предвиђено је да ови официри и подофицири остану у ауто-четама три коњичке дивизије до 20. септембра 1940, од када би их заменили официри и подофицири из коњице који су у том моменту били на курсу у Школи за резервне официре специјалисте за аутовозарску и саобраћајну службу.⁸⁷ За извођење наставе Артиљеријско-техничко одељење обезбедило је 20 камиона за јединице коњичких дивизија. Пошто су коњичке дивизије располагале сопственим аутомобилима и пошто је обука требало да се изводи уз ослонац на аутомобилске јединице, сматрано је да постоје услови да се она заврши добрим резултатима. Ипак, мотоцикли нису одмах додељени, јер су сви расположиви били ангажовани за обуку у аутомобилским јединицама и за остале хитне потребе, па се чекало да стигну они који су наручени, да се одмах доделе за обуку.⁸⁸ Тако се у последњој години пред улазак Југославије у рат, на брзу руку почело припремати људство за три механизоване бригаде у саставу Коњице југословенске војске које је такође тек требало формирати.

Остварене набавке и формирање механизоване бригаде Треће коњичке дивизије

Од возила набављених према уговору са Италијанима, до 5. марта 1941. године у земљу су стигли: свих 42 путничка аутомобила *Фиат* 1100, 24 теретна аутомобила *Фиат* 1100 (сви наручени), свега четири камиона марке *С.П.А С.Л.Ф* носивости од 1 t (од 417 наручених), 49 камиона *С.П.А 38 Р* од 2,5 t носивости (од 93 наручена), само једна ауто-карета *О.М.* за транспорт трупа (од 24 наручене) и само једна ауто-карета *О.М.* за транспорт материјала (од 48 наручених). Није стигла ниједна од три наручене ауто-радионице М37 на шасији камиона *С.П.А 38 Р*, као ниједан од девет наручених санитетских аутомобила на истој шасији и ниједан оклопни аутомобил *Ансалдо-Фиат*. Од 72 наручена трактора марке *С.П.А Т.Л./37* у Југославију је дошло свега 12, а од 273 мотоцикла са два седишта и 516 мотоцикала са приколицом марке *Билера* стигао је 201 мотоцикл из прве и свега 15 мотоцикала из друге групе. Тако је од укупно 1575 моторних возила наручених за потребе моторизације три коњичке дивизије у земљу

⁸⁷АВИИ, П-17, К-220, Ф-1, р. б. 33; Пов. Ђ. Бр. 9270 од 02. 07. 1940.

⁸⁸АВИИ, П-17, К-220, Ф-1, р. б. 33; Пов. А. А. бр. 1687 од 04. 07. 1940.

стигло свега њих 350. У Италији су на експедицију чекали: 126 камиона марке *С.П.А С.Л.Ф*, 44 камиона *С.П.А 38 Р*, 47 ауто-кареता *О.М.* за транспорт трупа и 23 ауто-карете *О.М.* за транспорт материјала, три ауто радионице, девет санитетских аутомобила, 38 трактора марке *С.П.А Т.Л./37*, 72 мотоцикла са два седишта и 22 мотоцикала са приколицом марке *Билера* или укупно 383 возила.⁸⁹ Да су ова возила и експедована за Југославију у периоду од 5. марта до 6. априла 1941, питање је да ли би било времена да се она распореде јединицама и уведу у употребу. За пријем су, са друге стране, остала још 842 возила, међу којима и 54 оклопна аутомобила, који су, заједно са тенковима и моторизованим артиљеријским батеријама, у ствари, требало да чине ударна оруђа моторизованих коњичких дивизија.

Од онога чиме се располагало непосредно пред Други светски рат формирана је у саставу Треће коњичке дивизије моторизована бригада. Министар војни и морнарице наредио је (Стр.Пов.Ћ.Бр.1786 од 13. марта 1941) формирање 3. механизованог дивизиона у Новом Саду, док је 3. моторизовани батаљон био формиран у Сенти.⁹⁰ је Тако су по ратној формацији образовани један моторизовани батаљон (три стрељачка, митраљески ескадрон и вод за везу),⁹¹ један механизовани дивизион (штаб, два мотоциклистичка ескадрона, мотомитраљески ескадрон и вод за везу) и један моторизовани противоклопни дивизион од топова 37 и 47 mm. Артиљеријски хаубички дивизион није био формиран⁹² зато што се у иностранству нису могла набавити моторна средства.⁹³ Вод од два топа 37 mm није до почетка марта имао мотоцикле, већ су за преношење коришћени аутомобили. Два мотоцикла додељена су крајем месеца.⁹⁴ Поред тога, свака од две преостале коњичке дивизије имала је по један моторизовани противоклопни дивизион топова 37 и 47 mm,⁹⁵ као и аутомобилску чету и по један вод новонабављених камиона *Шевролет*

⁸⁹АВИИ, П-17, К-221, Ф-4, р. б. 10; *Преглед стања испоруке и експедиције возова на дан 05. 03. 1941, а према уговору Пов. А. Т. Бр. 3388/40.*

⁹⁰АВИИ, П-17, К-221, Ф-5, р. б. 1; Штаб Коњице, Стр. Пов. Ћ. Бр. 812 од 17. 03. 1941.

⁹¹АВИИ, П-17, К-20, Ф-1, р. б. 52, лист 32; Преглед активираних јединица на територији Прве армијске области (без датума).

⁹²АВИИ, П-17, К-221, Ф-5, р. б. 1; Штаб Коњице, Стр. Пов. Ћ. Бр. 812 од 17. 03. 1941.

⁹³V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, стр. 111.

⁹⁴АВИИ, П-17, К-14, Ф-2а, р.б.40.

⁹⁵У мирнодопској формацији реч је о п.о. батерији која се по ратној формацији развијала у моторизовани п.о. дивизион. Ратна формација може се сагледати из ратног састава 3. коњичке дивизије: *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, II, Beograd 1987, стр. 841.

од три тоне.⁹⁶ Моторизована бригада је тако имала један моторизовани дивизион, три моторизована стрељачка и један митраљески ескадрон, док је у саставу дивизије био и један моторизовани п.о. дивизион.⁹⁷

Тако је, и поред свих планова, Југославија ушла у рат са само једном, делимично моторизованом коњичком бригадом (од три планиране) и мањим моторизованим јединицама у осталим коњичким дивизијама, без оклопних аутомобила, тенкова и тешке моторизоване и хаубичке артиљерије који су требало да представљају њену ударну моћ, као и без ПАВ заштите и сопствене ваздушне подршке, што су искуства из дотадашњих ратних дејстава наметала као потребу.

Трећа коњичка дивизија у Априлском рату

Према пројекту стратегијског развоја ратног плана *P-41*, Трећа коњичка дивизија била је у саставу 1. армије, која је била део 2. групе армија. Она је требало да буде у резерви на простору Рума – Илок.⁹⁸ Командант дивизије био је бригадни генерал Жарко Мајсторовић, а начелник штаба генералштабни мајор Милутин Мијушковић.⁹⁹

На дан 6. априла штаб дивизије, 3. коњички пук и 3. дивизион коњичке артиљерије налазили су се јужно од Суботице (у рејону Винчев Салаш), 51. и 66. коњички пук (који су стављени под команду ове дивизије) били су на својим мобилизацијским местима код Новог Сада и Бачке Тополе, 3. моторизовани и 3. механизовани дивизион код Сенте (рејон Чарде), док су остале јединице и делови били на мобилизацијским местима у рејону Суботице и Кикинде. Концентрацијски покрети били су у почетној фази па је 3. коњичка дивизија требало да изврши четвородневни марш из Суботице и Сенте за Срем.¹⁰⁰

У току 6. априла на фронту 2. групе армија владао је релативан мир, осим на фронту Сомборског одреда, где је дошло до слабијих чарки између мађарских делова и југословенских посадних јединица. Око 10 часова 3. коњичка дивизија добила је наређење да ноћу 6/7. априла крене ка концентрацијском подручју у Срему.¹⁰¹

⁹⁶ АВИИ, П-17, К-87а, Ф-4, р. б. 2; Стр. Пов. Е. О. Бр. 8093 од 24. 12. 1940.

⁹⁷ АВИИ, П-17, К-97, Ф-1, р. б. 10; *Ратна формација оперативне војске и мирнодопска формација*.

⁹⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, II, стр. 167.

⁹⁹ Исто, стр. 707.

¹⁰⁰ Исто, стр. 260.

¹⁰¹ Исто, стр. 298.

Током 7. априла дивизија се кретала правцем Бачка Топола – Нови Сад, док су њено повлачење штитиле посадне трупе (Сенћански, Суботички и Сомборски одред).¹⁰²

До 9. априла 3. коњичка дивизија се већ налазила у Срему.¹⁰³ Наредног дана, 10. априла, по наређењу Врховне команде, да се услед тешке ситуације код 4. армије, 1. и 2. армија повуку јужно од реке Саве, ради њене одбране, штаб 2. групе армија је наредио (О.Бр.54) да се 1. армија повуче преко Саве у Србију, с тим да главне снаге концентрише у рејону Текериша и поседањем одсека Дебрц – Рача (закључно) затвори правце преко Шапца и Бијељине за Зворник. Командант 1. армије је од 18 часова почео да издаје наређење јединицама да се повлаче преко Саве. Трећа коњичка дивизија је, ради заштите позадине 1. армије и одступних комуникација 6. армије, добила наређење да најхитније пређе Саву код Шапца и Сремске Митровице, затвори правце који од Ваљева и Београда воде ка Мачви и Лозници и брани прелазе из Срема у Мачву код Шапца и Сремске Митровице.¹⁰⁴

Командант дивизије је 10. априла издао наређење да десна колона, коју су чинили командант 3. коњичке бригаде, 3. велосипедски батаљон (одступа правцем: село Чалма – С. Митровица – Шабац – Текериш – село Завлака), 3. моторизовани батаљон и једна протоклопна моторизована батерија (правцем: Рума – Шабац – Текериш – село Завлака) крене одмах, уз задатак да што пре на одсеку село Брезовица – Божића Брдо – Нарђановића Вис, спречи непријатељско надирање ка Крупњу и Лозници.

Средња колона коју су чинили 3. механизовани дивизион (креће се правцем: село В. Радинци – С. Митровица – Шабац – М. Врањска – Драгиње) и 51. коњички пук са једном противоклопном батеријом 37 mm М39 (правцем: Илок – С. Митровица – Шабац – Драгиње), добила је задатак да на одсеку к. 249 – Сени Рт најупорнијом одбраном спречи непријатељско продирање ка Шапцу. Од Шапца преко села В. Врањске, командант 3. механизованог дивизиона имао је да упути 1. мотоциклистички ескадрон на Бобију ради затварања правца: Осечина – Бобија – Шабац.¹⁰⁵

Лева колона, коју су чинили 3. коњички пук, 1. батерија 3. дивизиона коњичке артиљерије и два п.о. топа 37 mm М39, требало је да се креће правцем: Каменица – Рума – Шабац – село Дебрц и да најупорнијом одбраном спречи непријатељско напредовање ка Шапцу.¹⁰⁶

¹⁰² Исто, стр. 311.

¹⁰³ Исто, стр. 349.

¹⁰⁴ Исто, стр. 364.

¹⁰⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 544–545.

¹⁰⁶ Исто, стр. 546.

Главнина, под командом команданта дивизије, коју су чинили штаб дивизије, 3. ескадрон за везу, 3. хемијски вод, 66. коњички пук и 3. противоклопни моторизовани дивизион (без треће батерије) требало је да се креће из својих кантонмана правцем за С. Митровицу, а по прелазу Саве правцем: Шабац – Текериш, где ће се задржати до даљег наређења.

Заштитница коју је чинио 3. пионирски ескадрон требала је да се креће 200 метара из главнине.¹⁰⁷

Допунске јединице биле су у саставу : 7. допунски пешадијски пук (имао је да се креће правцем: Илок – село Кузмин – Сремска Рача – Бјељина где би био стављен на располагање команданту 2. групе армија), 3 допунски коњички дивизион, допунски коњички дивизион и допунска чета (правцем: Кленак – Шабац – Прњавор, где је требало да остану до даљњег).¹⁰⁸

Возарске јединице, у саставу дивизијска возарска чета, један вод 153. возарског батаљона, 3. интендантско слагалиште и 3. аутомобилски вод, требало је да одмах крену из својих кантонмана правцем : село Чалма – С. Митровица – Глушци – Белотић – Љешница и да тамо остану до даљег наређења.

Оса везе била је: Шабац – Текериш – Завлака, а почетак дејства центра везе по доласку 3. ескадрона за везу у село Текериш.

Трупне коморе требало је да по истом наређењу пођу одмах за својим јединицама, с тим да се задрже на линији: село Брзјак (за десну колону) – село Мајур (за главнину) – село Богосава (за средњу колону) – западни излаз из Шапца (за леву колону).

Дивизија је базирала на железничкој станици Љешница, где је требало да буде 3. интендантско слагалиште.¹⁰⁹

Трећа коњичка дивизија се у току ноћи 10/11. априла пребацила на десну обалу Саве код Шапца и Сремске Митровице.¹¹⁰ Дивизија је повучена на десну обалу Саве, без артиљерије, и налазила се на одсеку Завлака – Тобин – Драгиње – Дебрц. Њене моторизоване јединице биле су, по плану, на десном крилу. Артиљерија је требало да буде пребачена у току ноћи и да у Завлаци буде 12. априла. Штаб дивизије био је у Текеришу.¹¹¹

Крајем дана 1. армија је организовала одбрану прелаза Саве на тај начин што је код Шапца положаје држао 3. коњички пук, код

¹⁰⁷ Исто, стр. 546-547.

¹⁰⁸ Исто, стр. 547.

¹⁰⁹ Исто, стр. 547.

¹¹⁰ V. Terzić, н. д, стр. 389.

¹¹¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 841.

Сремске Митровице – 66. коњички пук и Раче – Јуришни батаљон, док је 3. коњичка дивизија на поменутом положају штитила десни бок и позадину. Осим тога, она је упутила један ескадрон и једну батерију у Босанску Рачу, ради појачања Јуришног батаљона. На основу наређења Врховне команде (О.Бр. 125, од 11. априла),¹¹² командант 1. армије је око 20 часова 11. априла наредио да 3. коњичка дивизија упути свој 3. механизовани дивизион и једну моторизовану ПТ батерију у Лазаревац и стави их на располагање команданту 6. армије.¹¹³

Дванаестог априла немачка 8. оклопна и 16. моторизована дивизија из 46. корпуса прешле су Саву код Шапца, Сремске Митровице, Босанског Шамца и Босанског Брода, док су њихови напади код Раче и Брчког одбијени.¹¹⁴ Захваљујући снажној подршци авијације, 8. оклопна дивизија је савладала отпор делова југословенске 1. армије на мостобрану код Шапца (Кленка) и пред мрак тога дана са 20–25 тенкова продрла у Шабац преко недовољно порушеног моста. Тиме су били одсечени скоро сви возови 1. армије, који су били заостали у Срему, где су доцније запаљени. Упркос противнападу Шабачког одреда и 3. коњичког пука, немачки тенкови су успели да заузму Шабац и да им нанесу велике губитке.

Крајем дана, командант 1. армије наредио је команданту 3. коњичке дивизије да 13. априла поврати Шабац и отера немачке делове преко Саве. Међутим, користећи непорушени мост код Сремске Митровице, делови 16. моторизоване дивизије су прешли Саву и одбацили 66. коњички пук ка Богатићу.

Трећа коњичка дивизија је од 11. до 13. априла у неколико безуспешних покушаја да поврати Шабац претрпела знатне губитке од немачких тенкова, а затим су њене јединице у Мачви успешно штитиле повлачење Потиске дивизије и поседање положаја код Лознице у периоду од 11. до 14. априла.¹¹⁵ Због тешке ситуације код 6. армије, Врховна команда је наредила (О.Бр. 140) команданту 1. армије да Потиска и 3. коњичка дивизија на линији Осечина – Текериш – Шабац заштите десни бок 6. армије и затворе правце који из Ваљева воде ка Лозници и Зворнику.¹¹⁶

На дан 14. априла 3. коњичка дивизија штитила је десни бок армије на линији: село Дебрц – село Драгиње – село Завлака.¹¹⁷ Она

¹¹²V. Terzić, *н. д.*, стр. 397.

¹¹³*Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 840; Исто и: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, стр. 390.

¹¹⁴V. Terzić, *н. д.*, стр. 404.

¹¹⁵Исто, стр. 534.

¹¹⁶Исто, стр. 405.

¹¹⁷Исто, стр. 434.

је крајем претходног дана добила наређење да 14. априла поново нападне Шабац и држи Завлаку, с тим да моторизовани дивизион задржи у резерви ради подршке Потиској дивизији, која је требало да брани положаје код Лознице.¹¹⁸ Делови Треће коњичке дивизије (са 5. батаљона и 6. батерија) предузели су у току 14. априла од села Церова напад на Шабац.¹¹⁹ Потиска и 3. коњичка дивизија пружиле су последњи снажан отпор немачким снагама на положајима код Лознице, иако нису успеле да зауставе немачки продор у Мачву.¹²⁰ У 9.30 часова, 14. априла, наређено је команданту 2. групе армија да пошаље парламентарце непријатељу и да тражи прекид непријатељства.¹²¹ И поред тога, Трећа коњичка дивизија се није предавала, али је у току 15. априла пропао њен покушај да овлада мостом код Љубовије. Овај напад одбили су делови немачке 16. дивизије, чија је главнина око 14.10 часова стигла у Сарајево.¹²² Била је то последња борба ове једине, већим делом моторизоване коњичке јединице југословенске војске. Тако се Трећа бригада Треће коњичке дивизије, и поред примера преузимања иницијативе, због одсуства оклопних средстава и ваздушне подршке, није могла значајније исказати у борбеним дејствима у Априлском рату. И овога пута показала се као тачна стара мудрост да се недовољно и неправовремено улагање у модерно наоружање и опрему војске увек прескупо плаћа.

¹¹⁸ Исто, стр. 418.

¹¹⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 850; Операцијски дневник штаба Врховне команде југословенске војске од 6. до 14. априла 1941. године.

¹²⁰ V. Terzić, н. д, стр. 520.

¹²¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, II, стр. 850.

¹²² V. Terzić, н. д, стр. 450 -451.

УДК 327(410:497.1)"1941/1944"(093.2);
32.019.5:654.191(410)"1941/1944"(093.2);
342.395.3(497.1)"1941/1944"(093.2)

Др Милан Терзић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА
БЕОГРАД

ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВСКА ВЛАДА И ОГЛАШАВАЊЕ НА ЛОНДОНСКОМ РАДИЈУ 1941-1944 (сарадња и неспоразуми)

АПСТРАКТ: У раду се указује на делатност југословенске краљевске владе у вези саоглашавањем на лондонском радију током Другог светског рата, чиме је пропагандно деловала ради извештавања о стању у Југославији у настојању да утиче на околности у окупираној земљи. Рад је писан на основу грађе Војног архива, Архива Југославије и литературе.

Југословенска краљевска влада је након избеглиштва из земље боравила у манастиру Тантура код Јерусалима. Потом се преселила у Лондон, део министара отишао је у САД, а министар војске остао је у Каиру. У британској престоници дочекана је као савезничка влада која је за собом имала ауторитет 27-мартовског преврата 1941. године. У Лондону је боравила до друге половине 1943. године, када се, да би била ближа догађајима у Југославији, преселила у Каиро. Током боравка у Лондону настојала је, у оквиру савезничких ратних напора, да пропагандо делује кроз извештавање о стању у Југославији и да утиче на околности у окупираној земљи. Британска предусретљивост омогућила јој је да даје саопштења на лондонском радију (ББЦ).

Нередовно стање изазвано ратним околностима, које су по-
реметиле целокупан друштвени живот, имало је за последицу јачу
жељу и потребу за информисањем. У Југославији, где је имати радио
била привилегија богатих, било је мало корисника радија. Окупаци-
оне власти су забрањивале слушање радио-станица противничке
стране. И поред тога, појединаци, политичке групације и покрети
слушали су те станице и преносили даље информације. Можемо само
претпоставити колико су вести о савезничким победама, нарочито
немачким поразима на Совјетском фронту, имале дејство на југосло-
венском простору. Међутим, било је и проблема: слаба чујност и не-
пријатељско ометање програма. Путем радија се исказивала и про-
пагандна активност ради довођења прималаца информација (циљна
група) до стања која су се желела изазвати.

Радио Лондон је у емисијама на српскохрватском језику по-
клањао пажњу догађајима у Југославији. Интерес је нарочито поја-
чан након југословенског приступања Тројном пакту и 27-мартов-
ским догађајима који су исказали противљење таквој политици, што
је премијер Винстон Черчил (*Winston Churchill*) пропратио речима са-
општавајући британском народу: „Рано јутрос југословенски народ
нашао је своју душу.”¹ Следила су саопштења Радио Лондона која су
пратила југословенски Априлски рат и пораз, саопштења о доласку
избегле југословенске владе на Блиски исток, саопштаване су служ-
бене изјаве југословенске владе и југословенских званичника, дава-
не информације о ситуацији на светским фронтовима... Слушаоцима
су се преко лондонског радија обраћали током 1941. југословенски
краљ, председник владе Душан Симовић, потпредседници владе
(Слободан Јовановић, Јурај Крњевић и Миха Крек), министри (Мом-
чило Нинчић) и друге личности.

Конкретна југословенско-британска сарадња око саопшта-
вања информација преко лондонског радија указује на сву сложе-
ност тих односа. Британци су већ 12. маја 1941. разматрали емисије
на радију за југословенске потребе, истичући да тешкоће могу бити
због слабе чујности на Балкану и непријатељског ометање програма.
Због тога је истакнуто да је важно прецизирати тачно време емиси-
ја, одредити таласну дужину, не трошити речи на општа понављања
(„овде Лондон“) и за почетак не давати превише емисија.² На сарадњу
око радио-емисија указује забелешка од 12. септембра 1941, југо-
словенског дипломатског представника Владимира Милановића, у
којој се указује на потребу контаката између шефова југословенске

¹Мирољуб Јевтовић, *Шта каже Радио Лондон*, Београд 1989, стр. 19,
емисија на српскохрватском од 27. марта 1941.У даљем тексту: М. Јевтовић, н. д.

²М. Јевтовић, н.д, стр. 76-78.

и британске пропаганде. Разговори у вези са даљом организацијом вођени су са Харисоном (*Harrison*), шефом југословенске секције на ББЦ-у. Британски амбасадор код југословенске владе Рендел (*Rendel George*) указао је да због тога треба бити у контакту са др Елизабетом Хил (*Elisabeth Hill*), која је радила у министарству информација (шеф југословенског одсека).³ Југословенски представник Миливоје Суђић је 1. октобра 1941. упутио захтев контролору ББЦ-а да југословенски представник Божидар Пепић буде спона са лондонским радиом ради превозиња емисија.⁴ Међутим, у координисању сарадње већ током 1941. показује се сва сложеност гледања на југословенску стварност у земљи. Тако је, у писму британског мајора Бајкер Вајта (*Baker-Wxime*), упућеног Киркпатрику (ББЦ) 27. новембра 1941, указано да приликом употребе речи „српска герила“ треба нагласити да је у питању регуларна војска. И у белешци од 9. децембра 1941. достављени су захтеви да се устаници које води пуковник Михаиловић зову „Југословенска војска“.⁵ Потом је Ралф Мареј (*Ralph Murray* из Форин Офиса /*Foreign Office*) доставио Киркпатрику, 6. јануара 1942, копију писма упућеног Харисону, у коме се указује на сву сложеност југословенске ситуације: „Све ово је страшно компликовано, јер Југословени имају пуно право да издају своја саопштења, која нас не обавезују, мада у већини случајева то изгледа тако (подвукао М.Т.).“⁶ Ово је време када је Дражу Михаиловића југословенска влада унапредила у чин генерала и у влади Слободана Јовановића поставила за војног министра.

Сарадња се даље уобличавала, на шта упућује југословенско-британска преписка. Шеф Обавештајног одсека, мајор Властимир Рожђаловски, писао је из Каира, 12. фебруара 1942, шефу војног кабинета, мајору Живану Кнежевићу, предлажући да се образује „Војна емисија“ на лондонском радију. У допису се каже: „У циљу да се преко Лондонског радија Б.Б.Ц-а допуне и поправе емисије, које не ваљају, како се види из свих извештаја који долазе из земље, мишљења сам да би требало покренути засебну 'Војну емисију' коју би давао Војни кабинет, а спикери би били активни официри“. У наставку је сматрао да би програм ових емисија требало да буде морална подршка народу, предлажући текст „Војне емисије“.⁷ Мајор Живан Кнежевић од-

³Архив Југославије (АЈ), 103-170 – (600-601).

⁴М. Јевтовић, н. д, стр. 165-167.

⁵Исто, стр. 204-211.

⁶Исто, стр. 223-224.

⁷Сматрао је да би програм ових емисија требао да буде: морална подршка народу (указивање на патриотску храброст бораца под командом генерала Михаиловића; упућивање поздрава борцима који се налазе у ропству и жигосање из-

говорио је истог дана, 12. фебруара 1942, након реферисања председнику владе: „1) Да мајор Рожђаловски ступи у везу са Шефом радио-службе г. Пепићем; 2) Да се ове емисије достављају на преглед и одобрење Претседнику владе; и 3) Да се са емисијама отпочне што пре“. Потом је мајор Рожђаловски известио о постигнутом договору: „По предњем је поступљено. Емисије ће се одржавати сваког четвртка у 19.45 ч. а трајаће 10 минута. Прва емисија биће на дан 26. фебруара т.г.“⁸ Тако су 26. фебруара 1942. отпочеле са радом „Војне емисије“ Војног кабинета председника југословенске владе. Тиме је изгледало да ће у југословенско-британској сарадњи све бити у најбољем реду. Британци нису пропустили прилику да се огласе поводом годишњице бомбардовања Београда.⁹

Мајор Живан Кнежевић писао је 20. априла 1942. лорду Гленконеру (*Glenconner*, шеф одсека СОЕ у Каиру), шаљући упутства председника југословенске владе, да се телеграм генерала Михаиловића бр. 133 (од 7. априла 1942) односи на место његовог боравка: „Генерал Михаиловић ту јавља да ће се организовати аеродром за спуштање помоћи која треба да му се дотури.“ Након боравка Министра двора Радоја Кнежевића код Харисона (ББЦ) и читања имена „Голија и Санџак“, председник југословенске владе наредио је да се скрене пажња о тим именима јер су такве природе и „представљају неку шифру“, чиме се доводи у опасност генерал Михаиловић и његов штаб јер то Немцима открива њихов положај.¹⁰ Лорд Гленконер је на ово одговорио 22. априла 1942. мајору Кнежевићу захваљујући се на писму и подсећајући да Британци воде контролу емисија: „О питању да ли је само вест неувиђавна или није, немам намеру да дискутујем, јер о томе смо ми надлежни да дискутујемо. Међутим, морам јасно

дајника као, на пример, официра-устаха или добровољаца на Источном фронту); разматрање војне ситуације (указивање на успешне акције на Источном фронту, Либијском фронту и Далеком истоку); подаци о непријатељу (слабљење морала непријатеља, губици непријатеља у људству и материјалу); подаци о суседима (војне припреме у Италији, Мађарској, Румунији и Бугарској) и подаци о хрватској војсци (стању у НДХ и о онима који се боре на Источном фронту). Предложен је текст Војне емисије: „Од данас сваког четвртка у ово исто време, чућете емисије које ће вам давати активни официри, који припадају младој генерацији, да су поздрави, како се каже, упућени „мајкама, нејакој деци, очевима, браћи и друговима, потомцима Милоша Обилића, свима који бране родну груду,“ као и онима који су издали „родну груду и погазили заклетву; Архив Војноисторијског института (АВИИ), Емигрантска влада (ЕВ), к. 171, рег. бр. 29/2.

⁸А ВИИ, ЕВ, к. 171, рег. бр. 29/2.

⁹Од 30. марта 1942. је захтев британског Форин Офиса Киркпатрику (ББЦ) да треба упутити поруку Београђанима, саучествујући у патњама, поводом бомбардовања 6. априла 1941; М. Јевтовић, н. д, стр. 262 – 263.

¹⁰А ВИИ, ЕВ, к. 162, рег. бр. 45/2, В.К.Бр. 333.

да истакнем, докле год ми будемо одговорни за ове операције, ми не можемо дозволити Мин.(истру) Двора да нам упуства мења а да нас о томе не пита.¹¹ Потом се Слободан Јовановић сусрео са лордом Гленкonerом 23. априла 1942. и у разговору указао да објављивање вести о припреми акције генерала Михаиловића може у пракси бити штетно и опасно. На Гленкonerову примедбу да је начин комуникације са Михаиловићем читањем порука преко радија „незгодан“, Јовановић је одговорио да се не може „задовољити“ тим објашњењем.¹² Живан Кнежевић је 24. априла 1942. одговорио по упутствима Слободана Јовановића бранећи претходне ставове.¹³ Слободан Јовановић касније, у писму амбасадору Ренделу 2. маја 1942, када је протествовао због недостављања депеша генералу Михаиловићу, није заборавио овај случај. Подсетио је на „неопрезно спомињање места ђенерала

¹¹А ВИИ, ЕВ, к. 162, рег. бр. 44/2; А ВИИ, ЕВ, к. 27, рег. бр. 22/3. Војни кабинет је о овом одговору обавестио начелника штаба Врховне команде у Каиру, Стр. Об.О. Бр. 87; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941 – 1943, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb – Beograd 1981.* стр. 301, док. бр. 143. У даљем тексту: Б. Кризман, н. д.

¹²„Приликом преношења народне песме „Краљевић Марко и бег Костадин речено је: „Слушајте песму која се последњих дана месеца орила на планини Голији и у Санџаку, што је Немцима откривало положај Михаиловића: Лорд Гленкoner је дао објашњење да је са генералом Михаиловићем договорено да се услед прекида везе може служити извесним знацима преко ББЦ-а, да су зато одабране неке народне песме од којих је свака значила нешто друго, слажући се да је овакав начин комуникације и одржавања везе веома незгодан, а томе се морало прибећи због прекида комуникације и поруке се другачије нису могле проследити; АЈ, ЕВ, грађа преузета из архива СМПП-а, Стр. Пов. В. К. Бр. 355 од 26. априла, када је са овом белешком упознат министар Момчило Нинчић.

¹³„Југословенске Владе не тичу се обавештења која ви издајете својим органима и она нити је имала нити има неких претензија да се у то меша. И пропратна реченица која је дата уз плочу „Краљевић Марко и бег Костадин“ не би се ништа тицала ни Југословена ни југословенске владе да се њоме није сасвим недвосмислено, целом свету па и Немцима откривало место где се у време кад се може наћи ђенерал Михаиловић и цео његов штаб. Да ђенерал Михаиловић није наш југословенски Министар рата, и да није шеф југословенске гериле, – ми бисмо, разуме се били потпуно равнодушни према поменутој реченици. Срећа је што се само једном случају има да захвали што је ђенерал Михаиловић и цео његов штаб спасен смртне опасности у коју би био стављен да је поменута реченица остала неизмењена. Слажем се са Вама да министар Двора – као ни ма која друга југословенска личност – нема право да се меша у Ваш рад и Ваше ствари, и верујем да он у том погледу нема никаквих претензија. Али нам нећете спорити да му је дужност како је он схвата као Југословену и као официру да на неопрезност која је доводила у питање главу ђенерала Михаиловића и целог његовог штаба скрене пажњу чиновнику Б.Б.Ц-а. Ви знате да се улога Министра Двора свела само на пријатељско упозорење и да су о измени мериторно одлучили ваши надлежни фактори у Министарству рата“; А ВИИ, ЕВ, к. 27, рег. бр. 22/3, В. К. Бр. 344, такође прослеђено штабу Врховне команде у Каиру. Исто: М. Јевтовић, н. д, стр. 281-282.

Михајловића преко Б.Б.Ц.– 'Голија и Санџак', па сада недавање овако важног обавештења може да има судбоносне последице по целу акцију ђенерала Михајловића.¹⁴ Конкретна југословенско-британска сарадња око емисија на лондонском радију изискивала је благовремено договарање и координацију у раду, што увек није био случај.¹⁵

Слободан Јовановић је 28. маја 1942. преко југословенских војних представника у Турској настојао да сазна утиске и чујност „Војних емисија“ у Југославији: „Јавите о утиску војних емисија у Београду и земљи и да ли се добро чују.“¹⁶ Југословенска страна је настојала да добије што више простора и времена и Јовановић је писао контролору емисионе службе у ББЦ-у Киркпатрику тражећи да се емисије повећају са 10 на 15 минута.¹⁷ На ово се надовезује писмо од 12. јуна 1942. које је Ралф Мареј упутио Киркпатрику поводом писма Слободана Јовановића, у коме указује на опасност политике, због чега је Харисон цензуришао неке емисије, говорећи да је реч о групи официра која је: „састављена углавном од младих усијаних српских глава“ (подвукао М. Т.), да су, изгледа официри „ангажовали Премијера да пошаље ово писмо“, да су „потпуно окренути унутрашњим стварима, а занемарили свој основни задатак, да као војна лица коментаришу ратне догађаје“, да су им „политички апели“ понекад „сумњиве вредности“, да им је за све довољно 10 иако траже 15 минута програма и да не треба прихватити повећање.¹⁸ Киркпатрик је званично одговорио Јовановићу 15. јуна 1942. да се не може реметити устаљени распоред и продужити 10-минутни програм на 15 минута, да офици-

¹⁴А ВИИ, ЕВ, к. 27, рег. бр. 21/3; Б. Кризман, н. д, стр. 308, док. бр. 151.

¹⁵Писмо Ралфа Мареја упућено Вилдеру 4. јуна 1942. у коме указује на југословенске захтеве да се објављивање у вези откривања издајника у Југославији не доставља одмах пред почетак емисије; М. Јевтовић, н. д, стр. 302-304, где је грешком документ означен да је из 1943.

¹⁶А ВИИ, ЕВ, к. 29 Ф, рег. бр. 49/2, Пов. В. К. Бр. 705.

¹⁷„Према подацима које смо примили из земље преко Цариграда и Берна, а и са других страна, ове су емисије особито примљене у Југославији, нарочито код Срба“, додајући у наставку да су емисије временом добијале карактер порука и преко њих се повезивала Михаиловићева акција, тражењем да се сви уједине под његову команду, те да су то све разлози због којих се тражи продужетак трајања јер: „Ово су једине емисије преко којих се у земљу мање – више спроводи политика Краљевске Владе ка једном једином циљу: да се обнови Велика Југославија, да се помогне борба ђенерала Михаиловића и да се по сваку цену спречи грађански рат.“ А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 35/3, Пов. В. К. Бр. 797. О овом тражењу Слободана Јовановића мајор Кнежевић је 6. јуна 1942. обавестио начелника штаба Врховне команде, О. Об. Бр. 396 од 15. јула 1942; А ВИИ, ЕВ, к. 165 А, рег. бр. 28/1, Пов. В. К. Бр. 797; А ВИИ, ЕВ, к. 162, рег. бр. 26/3. Исто: М. Јевтовић, н. д, стр. 305-306.

¹⁸М. Јевтовић, н. д, стр. 307-308.

ри у емисијама „не посвећују више пажње војним извештајима“ и да текстове треба достављати на време.¹⁹

До новог неспоразума дошло је због Михаиловићевих депеша, о чему је 22. јуна 1942. Слободан Јовановић писао амбасадору Ренделу, стајући иза свог шефа Војног кабинета. У питању је било саопштавање депеша 204 и 208 генерала Михаиловића. Када се то хтело објавити другим путем, било је стопирано јер је постојала сумња да је мајор Кнежевић на своју руку послао и доставио ову поруку, обавештавајући: „Био бих Вам врло захвалан ако бисте Б.Б.Ц-у скренули пажњу да све војне емисије и сва војна саопштења која шаље Шеф војног кабинета мајор г. Кнежевић, ово чини под мојом контролом и по мојим упутствима... Генерал Михаиловић депешом Бр. 143 од 22. априла тражио је да ХИТНО ово објави због хватања везе са Љубљаном...Од нарочите је важности да се ова тражења генерала Михаиловића, као и довођење у сагласност рада Срба, Хрвата и Словенаца у вези са акцијом генерала Михаиловића, – објављује преко војних емисија. Ово нарочито зато што су ове емисије добро примљене у нашем народу, нарочито Србији.“²⁰ Следили су нови неспоразуми. У писму Филипс Оти (*Phylis Auty* – помоћница Харисина из уредништва за Балкан) упућеном Киркпатрику 21. јула 1942. о гостовању југословенског председника у емисији, Вилдер је известио о доласку Јовановића и његовог заменика (што је одложено за навече, а затим нико није дошао). Потом је из ББЦ 21. јула 1942. писано Вилдеру да је настала збрка у вези претходног договора, да у вези даље сарадње треба 12 часова раније доставити текстове, да то буде на време и да ако дође до измене о томе треба благовремено извести. Затим је Киркпатрик 22. јула 1942. писао Вилдеру у вези Јовановићевог недоласка, да све треба раније договорити и организовати јер „је сасвим немогуће организовати поуздано емитовање за Југославију под горе наведеним условима“.²¹

Југословенска страна је за објављивање достављала одређене шифроване поруке које су биле намењене за Југославију.²² Генерал Михаиловић је у порукама тражио да се преко Радио Лондона нападају Милан Недић и његови сарадници²³ и протествовао је против не-

¹⁹Исто, стр. 309.

²⁰А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 33/5, Пов. В. К. Бр. 889.

²¹М. Јевтовић, н. д, стр. 335 – 340.

²²Војни кабинет председника југословенске владе тражио је 29. августа 1942. да објаве поруке генерала Михаиловића преко ББЦ-а, које су гласиле: „Ујак Славко, поздравља по сестрици“ (депеша Дражина бр. 402) и „Славко је здрав. За мајора Бјелајца“; А ВИИ, ЕВ, к. 179, рег. бр. 4/1.

²³Од 13. јула 1942. године је депеша генерала Михаиловића којом је од југословенске владе тражио: „Потребно је свакодневно објављивати на радио Лондону

ких саопштења.²⁴ У британским захтевима и дописима се водило рачуна о формулацији појединих речи како се не би изменила суштина појединих захтева.²⁵

Наредни период је означио учесталу преписку око тумачења догађаја у Југославији у односу на „партизане“ – „комунисте“. Ралф Марреј је у писму Киркпатрику 15. јула 1942. известио да је добио Ренделово писмо о разговору са Јовановићем у вези става према „партизанима“, да је о томе известио да се избегава та реч и да се користи „југословенски патриоти“.²⁶ Затим је од 26. јула 1942. белешка контролора у студију ББЦ-а у вези израза „словеначки комунисти“ који је избачен у коначеној верзији текста, али га је спикер Габровшек ипак прочитао.²⁷ Због тога је 31. јула 1942. предложено: „Југословенска државна ситуација је прилично сложена (подвукао М. Т.) те Контролор (Сервис за Европу) тражи од нас изузетну будност при припреми и извођењу емисија о стању у Југославији. Он би желео да се свака таква емисија третира као материја коју треба размотрити пре него што се било шта уради.“²⁸ Јовановић је писао Креку 31. јула 1942. да се убудуће не употребљава реч „партизани“. Крек је одговорио 1. августа 1942. да је консултовао Грабовшека о инциденту и ситуацију је представио као „немили догађај“.²⁹ Проблеми у сарадњи са Британцима настали су приликом објављивања војне емисије на ББЦ-у 27. августа 1942, у којој се говорило о грађанском рату и страдању српског народа, а која је, како Кнежевић пише 11. септембра 1942, реаговање и одговор на кампању против Михаиловића. Британци су је стопирали: „Ова емисија није пуштена да се објави на Б.Б.Ц-у 27. августа, са изјавом, да се

спискове Недићеве Владе и његових најближих сарадника под насловом „питомци“ (примедба М. Т: треба: потомци) Вука Бранковића. Додати: „Љотића и Пећанца“; А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 12/8.

²⁴Генерал Михаиловић је 19. октобра 1942. у депеши упућеној југословенској влади писао да је Харисон на лондонском радију објавио, „нов ред наше будуће државе, због чега пише да на то нема право да говори и да то уноси забуну, додајући у наставку да то не иде на уштрб опште савезничке ствари“; А ВИИ, ЕВ, к. 174, рег. бр. 13/2, Бр. 828.

²⁵У писму ратног уреда Велике Британије (*The War Office*), упућено 1. августа 1942. министру информација (за Киркпатрика), у вези са емисијом о бомбардовању: бомбардовање циљева је „предзнак“ отварања другог фронта или формулација да је реч о „припреми“ за отварање другог фронта, што је требало да буде блажа варијанта због нежељених поступака; М. Јевтовић, н. д, стр. 348.

²⁶М. Јевтовић, н. д, стр. 329-330.

²⁷Исто, стр. 341.

²⁸Исто, стр. 341.

²⁹Исто, стр. 346-347.

воде преговори између Мајског и Идна о обустављању ове кампање.³⁰ Тако се питање објављивања југословенских вести на лондонском радију нашло у процепу међународних, британско-совјетских односа, чиме се интернационализовала југословенска унутрашња ситуација. Неспоразума у сарадњи није недостајало. На то упућује белешка контролора у ББЦ, од 8. септембра 1942, о емисији у којој је мајор Кнежевић дошао у шкрипац са временом читајући дугачку листу одликовања, због чега је био прекинут.³¹

Упоредо су текла настојања за координацију сарадње. Вилдер у писмо ББЦ-у од 11. септембра 1942. подсећа на добру сарадњу, указујући да су „за наш народ ББЦ и његове емисије основни извор информација“, због чега се, ради бољег рада, предлаже формирање службе спикера и преводилаца.³² Харисон је на ово одговорио 14. септембра 1942. поздрављајући предлог и достављајући списак југословенских читача и преводилаца.³³

На нове неспоразуме није требало дуго чекати. Војне емисије на ББЦ-у биле су предмет реферата који је за Слободана Јовановића 28. септембра 1942. припремио шеф војног кабинета мајор Живан Кнежевић. У њему се говори о Ренделовом писму од 24. Септембра, у коме је британски амбасадор предложио да се војне емисије и саопштења Војног кабинета ставе под контролу због југословенске ситуације, што је шеф војног кабинета предлагао да се одбије.³⁴ По-

³⁰ Емисија је говорила о грађанском рату који прети да уништи српски народ, о томе да је у Павелићевој Хрватској, по провереним подацима, „поклано 600.000 људи“, да је у Србију избегло 300000 људи, да су Немци у Србији подлим потезима искористили „љубав народа према Русији“ и позвали народ да се прикључи партизанима, што је резултирало убацивањем гестаповаца под видом комунистичких вођа, услед чега је поубијано десетине хиљада националиста у Србији и Црној Гори; А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 28/8. Потом је 11. септембра (В. К. Бр. 1198) Живан Кнежевић ово проследио команданту југословенских трупа у Каиру. У штабу команде заведено под Об. О. Бр. 1579.

³¹ М. Јевтовић, н. д, стр. 395.

³² Исто, стр. 396-397.

³³ Исто, стр. 399-400.

³⁴ Како се каже, под „тutorство једног одбора у који би ушли представници Војног кабинета, саветник енглеске амбасаде Гринвеј (Greenway), представник Вилдерове дирекције за информације и представник лорда Гленконера. По Кнежевићу, Рендел је исконструисао чињенице како би спровео ово „тutorство; да „покушава да буде хрватски адвокат“; да је по среди завера Хрвата (настојања Вилдера да ставу емисије под контролу); да у Б.Б.Ц-у постоји специјални одбор под контролом Форин Офиса који врши накнадну контролу што је сасвим довољно; да саопштења ни једног од савезника нису под оваквим тutorством; да ово „треба одбити јер би то зачило да оно што Војни кабинет треба да саопшти претходно одобравају Хрвати и Рендел; да је ово ствар престижа Војног кабинета, додајући на крају: „Молим да се задржи досадашњи систем контроле војних емисија и да се г. Рендел дефини-

том је писмо од 19. септембра 1942. Ралфа Мареја ББЦ-у у вези проблема, како се каже „Михаиловић – партизани“, да се одуговлачи са решењем, да све треба ускладити са Форин Офисом и да је битно да се „ово добро размотри“.³⁵ Емисије на ББЦ-у које је достављао Војни кабинет биле су предмет писма Ралфа Мареја, упућеног Вилдеру 18. септембра 1942, у коме се тражи да југословенска краљевска влада ограничи број денунцијација комуниста на „апсолутни минимум“ у тренутку када се о том питању воде преговори СССР-а и Велике Британије. Тражено је да се то не чини преко радија. На крају се додаје: „Као што ће те увидети, ово је веома деликатан предмет и о њему Вам пишем у споразуму са Форен Офисом. Молио бих Вас да будете тако добри да ово предочите одговорним официрима Војног кабинета.“³⁶ Већеслав Вилдер је ово доставио Слободану Јовановићу, који му је одговорио 21. септембра 1942, није реч ни о каквом денунцирању, како то пише Мареј, већ је реч о потпуним и сигурним подацима које доставља генерал Михаиловић.³⁷ Потом је Мареј писао Вилдеру да му се захваљује на одговору од 25. септембра 1942, додајући: „Осећам да морам нагласити да је моја молба, коју сам Вам упутио првим писмом, упућена у сагласност са Форен Офисом, и да за сада не желимо да је поновимо – наиме, да колико је год могуће таква денунцирања треба свести на минимум, или сасвим избећи и да политички разлази налажу опрезност.“³⁸

тивно одбије од мешања у наше чисто унутрашње ствари“; Б. Кризман, н. д, стр. 403 – 405, док. бр. 214, пов. В. К. Бр. 1607.

³⁵М. Јевтовић, н. д, стр. 404 – 405.

³⁶М. Јевтовић, н. д, стр. 404 – 405.

³⁷Михаиловић, како се каже, слово „З за сада примењује само на оне који активно сарађују са окупатором. Међу тим лицима „нема ниједног комунисте и Михаиловић категорички захтева објављивање имена издајника, додајући на крају: „Као што је Б.Б.Ц-и пре извесног времена спречио читање лишавања чина официра који су у Недићевој војсци, мислећи да су то официри Хрвати са службом у Павелићевој војсци, исто тако и сада Б.Б.Ц. мисли да су ова лица комунисти и ако су сви они сарадници окупаторских власти и за свакога је наведено чак шта ради.“ А ВИИ, ЕВ, к. 33, рег. бр. 3/6, Пов. В.К. Бр. 1549. Више видети у: Милан Терзић, *Слово „З“ – Заплашити или заклати (значење и пропагандна употреба током Другог светског рата)*, ВИИ, бр. 1 – 3/2002.

³⁸„Ми сматрамо сигурним да обавештења о току догађаја у Југославији не могу бити потпуна у мери у којој је то тражено, и следствено подложна су могућим изопачењима изазваним притиском страшних догађаја у земљи. Шта више, важни политички разлози, као што знате, налажу велику опрезност, нарочито сада, у обради интерних проблема. Ти политички обзири интересују Владу Његовог Величанства, и у том мање важном питању денунцирања ми осећамо потребу за велику опрезност. Веома смо захвални Војном кабинету на досад пруженим подацима, и ми се надамо да његова подршка генералу Михаиловићу, неће, засад, претрпети осетно слабљење услед, што је могуће веће, редукције овог елемента

Слободан Јовановић је 4. октобра 1942. Киркпатрика обавестио о сугестијама генерала Михаиловића по питању радио емисија,³⁹ на што је Киркпатрик одговорио 6. октобра 1942. наглашавајући да ће сугестије бити проучене, слажући се да стандарди емисија нису задовољавајући, да су тешкоће у малом броју људи и да ће се о свему договорити са Вилдером.⁴⁰ О питању употребе речи у емисијама писао је Јован Ђоновић Слободану Јовановићу 7. октобра 1942, што је прослеђено Харисону, где је у текстовима емисија сагледавао фаворизовање Хрвата. Харисон је одговорио мајору Живану Кнежевићу 5. новембра 1942. о употреби хрватских речи у емисијама наглашавајући: „Тај спикер не употребљава језик Павелићев већ онај Др. Крњевић“, додајући да је против употребе хрватских израза за месеце.⁴¹ На британске ставове указују белешке о разговору са југословенским пред-

његових емисија.“ А ВИИ, ЕВ, к. 33, рег. бр. 3/6. Исто: М. Јевтовић, н. д, писмо Ралфа Мареја Вилдеру од 29. септембра 1942, стр. 410 – 411. Вилдер је преписку са Марејем 1. октобра доставио Слободану Јовановићу; А ВИИ, ЕВ, к. 33, рег. бр. 3/6. Јовановић је о овом британском одбијању обавестио југословенски МИП. Различито југословенско и британско гледање било је предмет писма Слободана Јовановића упућеног 5. октобра 1942. југословенском МИП-у о британском одбијању да се објављују имена која се стављају под слово „З“. Објашњавао је да генерал Михаиловић издајнике који су се истакли у злочинима према српском народу ставља под слово „З“ да је то примењено до сада на веома малом броју Срба, да је то достављано ББЦ-у, што је представник Форин Офиса одбио, да је то и након поновног инсистирања Војног кабинета, Мареј поново одбио, додајући: „Молим да Министарство иностраних послова настоји код Форен Офиса да се одобри ово саопштење, јер ђенерал својим депешама инсистира и пита зашто се ово не објављује. Ове депеше познате су Форен Офису“. У прилогу је дато саопштење које је требало објавити у емисији у вези слова „З“ са именима појединаца које је требало прочитати; реч је о људима из Србије; А ВИИ, ЕВ, к. 33, рег. бр. 3/6, Пов. В. К. Бр. 1649.

³⁹Сувише се понављају једне те исте вести: било би боље да емисије почињу и завршавају патриотским песмама и на крају дана државном химном; велико је незадовољство слушаца Срба што у речнику емисија употребљавају изразе који су супротни званичној војној терминологији у Краљевини Југославији, као зракопловство, а званично је ваздухопловство, или топништво за артиљерију, протунапад за противнапад итд. Код српских слушаца је појачана осетљивост нарочито због тога што је Павелић цео хрватски језик изобличио новим кованицама и треба наћи боље спикере за читање радио-емисија; А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 26/11, Д. В. К. Бр. 158. Исто: А ВИИ, ЕВ, к. 175II, рег. бр. 24/6.

⁴⁰А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 26/11. Писмо и одговор су прослеђени 4. октобра 1942. команданту трупа на Блиском истоку, Об. О. бр. 1914 од 17. децембра 1942. Достављено Јовану Ђоновићу.

⁴¹А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 18/4, бр.348. Исто: А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 25/11. Ову преписку 9. новембра југословенска влада (В. К. Бр. 1756) проследила је команданту југословенских трупа на Блиском истоку, Об. О. бр. 1911 од 17. децембра 1942. Достављено Јовану Ђоновићу.

ставницима и инструкции које је давао Форин Офис о пропаганди у Југославији.⁴²

Британски амбасадор Рендел писао је 3. новембра 1942. Слободану Јовановићу о тексту телеграма Михаиловића бр. 813 када се жалио да је ББЦ објавио да се партизани боре против непријатеља у Македонији и Тесалији. Рендел ја објаснио да није у питању „пометњ“ између Македоније и Јужне Србије, да се грчки партизани „супростављају Осовини“, предлажући: „Под овим околностима, можда би Ваша Ексцеленција узела на разматрање то да се пошаље одговор Ђенералу Михаиловићу, којим би објаснили да није било пометње између Јужне Србије и Грчке Македоније, да су поменути партизани били Грци, и да према томе његове бојазни нису основан“.⁴³ Слободан Јовановић је одговорио 9. новембра 1942. истичући да је генерал Михаиловић мислио да је појам Јужна Србија замењен Македонијом, да је добро што је избегнута могућа забуна и да ће генерала Михаиловића о томе обавестити посебном депешом.⁴⁴

Живан Кнежевић је 5. новембра 1942. писао Харисону да се у емисији ББЦ објави списак Срба, Љотићевих људи, који су завршили обуку за борбу против генерала Михаиловића.⁴⁵ Потом 12. децембра 1942. срећемо одговор из Форин Офиса, упућен југословенској амбасади у Лондону, о достављеном списку Љотићеваца који је требало прочитати на лондонском радију. У њему су наведени разлози за необјављивање.⁴⁶

⁴²Од 30. октобра 1942. године је британска белешка за концепт разговора који је требало одржати са представницима југословенске краљевске владе у вези војних емисија (локална ратишта – Михаиловић/партизани): „Као и раније треба. Треба избећи нападе на партизана“, о немачком сакупљању радне снаге у Србији, о зверствима усташа над Србима/осудити их и говорити о савезничким плановима за кажњавање, додајући „разуме се да би најбоље било да ово учини један хрватски говорник“ (др Вилдер или др Јукић); А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 4/1. У влади В.К.Бр. 1709 од 1. новембра 1942. Потом је од 7. новембра 1942. евиденција у строго поверљивом деловодном протоколу Војног кабинета председника југословенске владе: „Доставља правац инструкција које је Форен офис издао Радио Лондону (Б.Б.Ц.) о пропаганди у нашој земљи“; А ВИИ, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 938. Достављено министру двора.

⁴³А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 8/12, У. 144.

⁴⁴А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 8/12, Д. В. К. Бр. 180.

⁴⁵А ВИИ, ЕВ, к. 163, рег. бр. 9/1, В. К. Бр. 1733. Исто: А ВИИ, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, Строго поверљивом деловодном протоколу Војног кабинета председника владе, бр. 947 од 14. новембра 1942.

⁴⁶Одговор се дуго задржао јер је писмо југословенске стране упућено 18. Новембра. Наглашено је да су познати разлози – „устрчувања да путем радија де-нунцирамо лица чија је имена Ђенерал Михаиловић телеграфски саопштио“, јер постоји опасност да се компромитује шифра везе са Михаиловићем, да постоји могућност да је генерал Михаиловић у земљи погрешно обавештен и није у стању

Британски амбасадор Рендела је 12. новембра 1942. писао Слободану Јовановићу и указао на телеграм генерала Михаиловића бр. 877, где се помиње интрига да је објављен извештај немачке агенције ДНБ да је Михаиловић наредио распуштање својих људи. Потом је ББЦ ову вест демантовао. У председништву југословенске владе 17. новембра 1942. евидентиран је демант те вести објављен у Војној емисији од 29. октобра.⁴⁷

Јован Ђонович је 28. новембра 1942. из Каира писао Слободану Јовановићу о депешама генерала Михаиловића (бр. 84 и 85) о терору Албанаца над српским становништвом на Косову и Метохији, због чега је тражио да се то објави у лондонској радио емисији и да се Албанци опомену.⁴⁸ Јовановић је одговорио 30. новембра 1942. да је Форин Офису упућена представка да треба објавити све одговоре генерала Михаиловића.⁴⁹ Истог дана, 30. новембра 1942, Јовановић је писао команданди у Каиру да је Форин Офису и Радио Лондону упућено писмо ради следећег: „Чинимо све да се наша војска и комунисти не третирају подједнако.“⁵⁰

Из 1942. године је наредба Слободана Јовановића да ниједан официр не може да говори на радију без одобрења.⁵¹ Мајор Живан Кнежевић је у реферату Слободану Јовановићу 4. децембра 1942. указао на британско избегавање да се објаве вести о истребљивању Срба у Југославији, у чему је видео цензуру.⁵² У другом реферату од

да просуди поузданост обавештења које прима и да је овај разлог најбитнији: „Денунцирање ове врсте које предлаже ђенерал Михаиловић неминовно ће створити утисак да тамо влада неслога и унутрашње борбе, што не може бити добро ни за ђенерала Михаиловића ни за Југославију, и само може ићи на руку нашим заједничким непријатељима“, те да се може учинити мањи изузетак, ако су изузеци оправдани са оперативне тачке гледишта, због чега су тражили ову листу имена. А ВИИ, ЕВ, к. 50, рег. бр. 9/4, Бр. Р. 8143 /178/Г. Живан Кнежевић је на ово одговорио 18. децембра 1942. шаљући Харисону списак Љотићеваца. А ВИИ, ЕВ, к. 50, рег. бр. 9/4, Пов. В. К. Бр. 2331; А ВИИ, ЕВ, к. 163, рег. бр. 39/1. Са овом преписком у вези списка Љотићеваца Војни кабинет је упознао југословенске трупе на Блиском истоку, где је све евидентирано. Об. О. Бр. 2325 од 1. марта 1943. Са преписком је упознат и војни изасланик у Анкари; А ВИИ, ЕВ, к. 163, рег. бр. 40/1.

⁴⁷А ВИИ, ЕВ, к. 174, рег. бр. 233, Д. В. К. Бр. 189.

⁴⁸А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 31/10, Об. О. Бр. 432.

⁴⁹А ВИИ, ЕВ, к. 5, рег. бр. 15/2.

⁵⁰А ВИИ, ЕВ, к. 5, рег. бр. 14/2.

⁵¹А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 30/9.

⁵²Текст је био спремљен за Војну емисију од 3. децембра. Харисон је тражио да се три странице текста о зверствима смање на четири пет редова. Потом је, по савету Јовановића, посетио Харисона, који му је тражио изbacивање текста о бугарским и албанским зверствима, јер Михаиловић настоји да успостави сарадњу са Бугарима и Албанцима. У наставку Кнежевић пише да је указао на то да Михаи-

7. децембра 1942. Кнежевић је писао Слободану Јовановићу о Апел емисији од 7. децембра. Тада је Харисон говорио о „окупљању народа око официра“, што је, по Кнежевићу, нејасна формулација, јер официра има и код Недића и код Павелића. Харисон је одбио да ода признање православним свештеницима јер би то „у неку руку“ био напад на католичке свештенике, тврдећи да су емисије „сувише српске“ и да их треба претворити у југословенске.⁵³

Југословенска страна је спорна питања настојала да реши на вишем нивоу. Југословенски краљ се обратио премијеру Черчилу децембра 1942. указујући на спорна питања.⁵⁴ Остало се на истим

ловић настоји да сарађује, али не са издајником какав је Мустафа Круја, да је генерал Михаиловић тражио бомбардовање бугарских, мађарских и хрватских градова због зверстава над српским народом, да су Енглези забранили на ББЦ-у објављивање имена издајника и Љотићеваца, да се Кнежевић сложио да се речи Бугари и бугарски народ замени са „Борисови злочинци“ и „Борисова мафија“, након чега је Харисон телефоном тражио мајора Питера Боја из службе лорда Гленконера за саботажу да би добио дефинитивно одобрење. Кнежевић на крају закључује: „Из ове чињенице сасвим јасно проистиче да Војне емисије не потпадају под цензуру Форен Офиса и да све досадашње забране за објављивање народних издајника уствари врши секција за саботажу чији је шеф Лорд Гленконер. Све вести које се објављују на нашем језику преко радија уствари одобрава тајни сервис за саботажу при Министарству блокаде, као део Интелигенс сервиса. Шеф секције за саботажу сада је потпуковник Персен, а под његовом командом налазе се мајори Бокскол, Питер Бој и капетан Емери.“ А ВИИ, ЕВ, к. 38, рег. бр. 16/12, Стр. Пов. В. К. Бр. 991. Реферат је Живан Кнежевић проследио команданту трупа на Блиском истоку где је заведен. Стр. Об. О. Бр. 490 од 31. децембра 1942.

⁵³Емисије пишу Енглези, а спикери ће бити један Србин, један Хрват и један Словенац. Ове Апел емисије, какве су сада, личе на Војне емисије, да Кикпатрик није хтео да „да ни један минут више за Војне емисије“. Кнежевић је из свега закључивао да ББЦ не жели да се преко лондонског радија говори отворено, да је разлика „између пропаганде коју Енглези воде преко ББЦ-а и наших схватања о правим интересима нашег народа у Југославији“, предлажући на крају: „Мишљења сам, Господине Претседниче, да Војни кабинет обустави ове Апел емисије и да се активни официри, нарочито ми чије гласове народ познаје кроз Војне емисије, не појављују у заједичким емисијама, тобож југословенским, где би г. Домац и Рајковић говорили језиком којим се служи Павелић и остали усташе.“ А ВИИ, ЕВ, к. 47, рег. бр. 26/4, Пов. В. К. Бр. 2205. Из Лондона је овај реферат 7. децембра прослеђен команданту трупа у Каиру где је евидентиран (стр. Об. О. Бр. 517 од 16. јануара 1943).

⁵⁴Та спорна питања била су да Михаиловићу треба слати помоћ, да ће се он у одсудном часу дићи на устанак; да треба, како догађаји буду ближи Балкану, Михаиловићу слати већу помоћ; у вези пропаганде за Југославију, да су они који сарађују са Немцима означени словом „З“ и Михаиловић моли да се та имена објаве преко Радио Лондона; да су Немци, Бугари и Албанци учинили велика зверства над Србима; да су партизани у земљи усред рата „неметнули социјалну револуцију“, починили велика зверства убијајући велики број официра Михаиловића и истакнутих сељака домаћина, а да се, поред свега, партизани на Радио Лондону представљају исто као и одреди Михаиловића и да одреди Михаиловића држе преко 30. непријатељских дивизија у Југославији. А ВИИ; ЕВ, к. 165 А, рег. бр. 28/3, Стр. Пов.

позицијама и Киркпатрик је 10. децембра 1942. писао Слободану Јовановићу да војне емисије одступају од првобитне намене (војни коментари о рату).⁵⁵ Ово писмо је достављено команди југословенских трупа на Блиском Истоку, уз додатно обавештење: „Претседник Владе позвао је лично г. Киркпатрика на разговор по овом питању, јер ми не можемо да пролазимо ћутке преко злочина који се врше над нашим народом.“⁵⁶

Мајор Живан Кнежевић је 27. и 28. децембра 1942. захтевао објављивање порука генерала Михаиловића.⁵⁷ Међутим, као да је крај 1942. године означио улазак у нову 1943. која ће још више продубити неспоразуме и проблеме у сарадњи југословенске владе и Британаца. На то указује разговор министра Милановића са Сарџентом (*Sargent Orme Garton*) из Форин Офиса 22. децембра 1942. када су изнете критике на рачун генерала Михаиловића.⁵⁸ Живан Кнежевић

В. К. Бр. 999. У строго поверљивом деловодном протоколу Војног кабинета председника владе 8. децембра 1942. је евидентирано да су командант у Каиру и Војни изасланик у Вашингтону извештени о белешци коју је југословенски краљ доставио Черчилу. У штабу команде у Каиру Стр. Об. О. бр. 611. Исто: А ВИИ, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 999. Исто: Б. Кризман, н. д, стр. 483 – 484, док. бр. 242.

⁵⁵Надам се да ми нећете примити за зло ако се усудим да Вам скренем пажњу на скорашњу тенденцију војних билтена (емисија) да одступају од своје првобитне сврхе (намене) – на име – војних коментара о рату, и да се у место тога упуштају у друге пасусе о покољима Срба од стране суседних народа. Пред собом имам два текста – у једном је 96, а у другом 60 линија посвећено овим зверствима. Из скорашњих извештаја које смо примили из Југославије даде се закључити да се са овим денунцијацијама претерује, и да оне могу депресивно утицати на морал Српског Народа. Затим, мислим да би у овом тренутку, с обзиром на садашње ратне вести, било упутније да се више времена посвети томе да се даде јасан приказ (објашњење) војне ситуације. Био бих захвалан ако би Ваша Екселенција могла да истакне надлежним властима пожељност тога да се ове емисије ограниче на своју првобитну намену, на име на коментаре о текућим војним догађајима и о војној ситуацији.“ А ВИИ, ЕВ, к. 48, рег. бр. 6/4, Пов. В. К. Бр. 2285; А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 32/8.

⁵⁶А ВИИ, ЕВ, к. 48, рег. бр. 6/4. У штаб команде југословенских трупа Стр. Об.О.Бр. 623 од 27. фебруара 1942. Писмо је достављено министру двора и војним изасланицима у Вашингтону и Анкари. А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 32/8.

⁵⁷Захтев Живана Кнежевића Харисону, 27. децембра, да се преко ББЦ-а упути порука генерала Михаиловића једном домобранском пуку који је почетком децембра побегао у шуму, да се тај пук стави под његову команду. А ВИИ, ЕВ, к. 163, рег. бр. 45/1, Пов. В.К.Бр. 212. Сутрадан, 28. децембра 1942. Живан Кнежевић писао је Емерију захтевајући да се преко лондонског радија објаве ове поруке: „Бан поздравља Југа и моли да му се јави. Понављам Бан поздравља Југа и моли да му се јави. 2. Дивницу, Појку и Маму, после успешно завршеног пута поздравља тата.“ Уз другу поруку је објашњење да се односи на артиљеријског капетана Борислава Тодоровића који је побегао из немачког заробљеништва. А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 27/9, Пов. В. К. Бр. 2456.

⁵⁸АЈ, 103 – 157-571. У председништво владе Пов. Бр. 2500; Б. Кризман, н. д, стр. 505, док. бр. 250.

је у реферату Слободану Јовановићу 30. децембра 1942. представио свој разговор са британским мајором Питером Бојом (*Peter Boughey*) из сервиса Мастерсона, који је Михаиловића представио као сарадника окупатора. Кнежевић је, након тога, депресивно закључио будућу перспективу југословенско-британских односа.⁵⁹ Потом је 31. децембра 1942. Јовановић разговарао са Ренделом, који је ублажио претходне ставове, тврдећи да није измењен британски однос према Михаиловићу, да је пуковник Бејли (*Bailey William*) убачен у Југославију и да се чекају његови извештаји.⁶⁰

Са проблемима у сарадњи се наставило и у наредној 1943. години, када су неспоразуми са Британцима ушли у нову фазу и пренели се на нова питања, на што указује реферат мајора Живана Кнежевића Слободану Јовановићу 2. јануара 1943. Реч је о саопштењу југословенске владе у Војној емисији које је уредник Филис Оти одбила да уврсти истог дана, правдајући то закашњењем, јер није прошло цензуру. Из овог саопштења уредник Харисон је избацио реченицу: „Да ђенерал Михаиловић стално и непрекидно привезује у Југославији преко 30 осовинских дивизија“ Харисон је у разговору указао Кнежевићу да се у Југославији боре и партизани. То су били разлози да је Живан Кнежевић у овом реферату резигнирано закључивао: „Сматрао сам за дужност да Вам о овоме поднесем писмен реферат, да би остао документ о томе, да се чак и депеше Претседника Владе цензуришу на Б. Б. Ц-у. Ово нарочито зато што наш народ неко стално позива на буну са лондонског радија, без знања Краљевске Владе. Овај документ јасно показује да Краљевска Влада нема никакав утицај на пропаганду која се води са лондонског радија.“⁶¹ Насталу ситуацију смиривао је разговор Слободана Јовановића са амбасадором Ренделом, који је указао на то да се став британске владе у односу на генерала Михаиловића није ништа изменио.⁶²

На неспоразуме у сарадњи указује и писмо Слободана Јовановића команди у Каиру, 12. јануара 1943, којим је прослеђен реферат Војног кабинета да су Британци одбили да преко радија објаве

⁵⁹А ВИИ, ЕВ, к. 163, рег. бр. 47/1, Стр. Пов. В. К. Бр. 1057; А ВИИ, ЕВ, к. 165 А, рег. бр. 35/3, препис; Б. Кризман, н. д, стр. 506 – 509, док. бр. 251; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, Beograd 1988, knj. 1, str. br. 271 – 274, dok. br. 164.

⁶⁰*Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, Beograd 1988, knj. 1, str. br. 278–279, dok. br. 166.

⁶¹А ВИИ, ЕВ, к. 48, рег. бр. 22/2. У председништво владе Пов. В. К. бр. 4. Слободан Јовановић је са садржином овог реферата упознао команданта југословенских трупа на Блиском истоку

⁶²А ВИИ, ЕВ, к. 179, рег. бр. 5/1. Поверљиви деловодни протокол председника владе В.К. бр. 1 од 2. јануара 1943.

поруку пуковника Димитрија Путника.⁶³ Слободан Јовановић је 11. јануара 1943. писао Антони Идну (*Antony Eden*) настојећи да укаже на делатност Михаиловића, а да се упркос томе истиче партизанска акција.⁶⁴ Британски министар је у одговору 22. јануара 1943. писао да му је приликом посете 11. јануара 1943. Јовановић доставио подсетник да се у радио-емисијама ББЦ-а у последње време истичу акције партизана у Југославији. По Идну, подаци су узимали облик „констатовања чињеница“, а да то не значи „признање“ или „охрабривање“ партизанског покрета, да ти подаци нису искључивали вести о борби коју води генерал Михаиловић, да се водило рачуна о томе да се употребљавају „речи општег значаја“ којима би се обухватили патриоти који „нису могли да се придруже Михаиловићу“, да је реч о отпору на простору на коме Михаиловић нема трупе и да ББЦ „не може потпуно да изоставља такве податке“. На крају је додао: „Ако сматрате да би објављивање неких података представљало охрабривање покрета који југословенска влада не признаје, бићу

⁶³Пуковник Путник је депешом бр. 77 од 5. јануара 1943. тражио да се преко лондонског радија објави ова шифрована порука: „Миле поздравља Мирка и моли да му се одмах јави.“ Сервис лорда Гленконера саопштио је да се не може објавити та порука „док не знају шта она значи, јер његова служба безбедности ово не дозвољава.“ Кнежевић је након консултације са Јовановићем известио да се не може рећи шта порука значи, али да је треба објавити. Одговорио је да се не може објавити. Кнежевић резигнирано пише да је немоћан и да све препушта историји: „Част ми је о овоме да обавестим Господина Претседника Краљевске Владе ради знања. Ово чиним писмено да би остао документ у архиви из којег ће се доцније видети енглеска сарадња са једном савезничком Владом и поверење које су извесни енглески сервиси имали чак и у Претседника Краљевске Владе.“ А ВИИ, ЕВ, к. 179 Д, рег. бр. 7/3, Пов. В. К. бр. 87; А ВИИ, ЕВ, к. 179, рег. бр. 5/1, Бр. 87.

⁶⁴Британци су од Михаиловића тражили да врши саботаже на комуникацији Загреб – Београд и Београд – Солун, да је Михаиловић депешом бр. 946 тражио оружје ради припрема за „главну акцију“, пошто има организацију по целој Југославији, а неопходна му је помоћ у одећи, храни и оружју, јер наводно, партизани „усред рата“ наметају социјалну револуцију и извршили су велика зверства, а лондонски радио их ставља у исти ред са одредима генерала Михаиловића, те истицање партизана „разједињује акцију“ у земљи, уноси пометњу у Хрватској и Словенији, па би требало „бар избећи да Радио Лондон истиче партизане у нашој Отаџбини“. У наставку, по питању веза са генералом Михаиловићем указује се на следеће: „Знатан број депеша, које генерал Михаиловић упућује Претседнику Краљевске Владе, уопште се не предаје Претседнику Владе. Депеше које примамо, добијамо са великим задоцњењем, често више од месец дана; ово је имало и тешке последице по некад. Краљевска југословенска влада била би врло захвална ако би се све депеше, које генерал Михаиловић упућује Претседнику Владе, предавале и ако би се скратио рок предаје на неопходну меру.“ А ВИИ, ЕВ, к. 179Е, рег. бр. 40/2, Стр. Пов. В. К. Бр. 1055. У штабу команде Југословенских трупа Стр. Об. О. Бр. 609 од 27. фебруара 1943.

Вам захвалан ако ми то ставите до знања а ја ћу се обавестити.⁶⁵ Реакција Слободана Јовановића на ово Идново писмо показује да није прихватио изнете чињенице у емисији од 10. јануара 1943. Харисон је говорио о Михаиловићевој борби, „у прошлом времену“; истицали су се комунистичка борба и партизанска дела иако Михаиловић извештава о њиховим злочинима; говори се о два војскама (партизанској и Михаиловићевој). На крају додао је: „Молим да се ова емисија достави г. Идну са образложењем.“⁶⁶

Мајор Живан Кнежевић је 13. фебруара 1943. команди у Каиру проследио Харисоново писмо упућено чиновнику југословенске Дирекције за информације, Брауну (*Alec Brown*). У писму се говори о односу партизана и четника изнетим у емисији „Глас Енглеске“ на лондонском радију, што су практично били британски политички ставови.⁶⁷

⁶⁵А ВИИ, ЕВ, к. 177, рег. бр. 15/3, бр. 449/2/Г. Јовановић је 30. јануара 1943. о овом писму обавестио југословенски МИП.

⁶⁶А ВИИ, ЕВ, к. 177, рег. бр. 15/3, Стр. Пов. В. К. Бр. 95. Достављемо југословенском МИП-у.

⁶⁷Писмо је од 23. јануара 1943: позива се на Креково писмо добијено од Натлачена да су четници побили партизана на својој територији, да Михаиловић протестује у депешама што ББЦ хвали партизана, да је мајор Кнежевић признао да се партизани не боре под Михаиловићем, да су Михаиловићеве људи активни на малом простору, и то против партизана, а не Немаца, да четници од Италијана купују оружје. Позива се и на Лорковићеву Хрватску сиву књигу, да су четници и комунисти подељени у две групе (једна је под вођством Михаиловића и инспирисана од југословенске владе у Лондону, друга представља партизански покрет и ради по наређењима Коминтерне), додајући: „С обзиром на ове чињенице потребно је јасно мислити. Ми говоримо за Југословенски Народ а не за клику у Кингстон Хоусе-у. Ако Југословенски народ иде у главном за вођством партизанских вођа, ми не можемо служити као одјек владиног поклиа да он иде за вођством Михаиловића и његове преобладајуће Српске групе (ма како ми ценили и дивили се Србима). За љубав слоге ми придајемо далеко већу важност Михаиловићу, него што његова скорања дела или број његових следбеника у земљи би, како изгледа могли да оправдају. Али ме не можемо да будемо толико глупи да затворимо очи пред чињеницом да у садашњем времену партизани добијају битке против наших непријатеља, дижу железнице у ваздух, сметају транспорте итд. итд. Према томе ћемо да наставимо да следимо директиве РВЕ и да одржавамо равнотежу између Михаиловића и партизана. Било би дивно када би Југословенска Влада и Војни Кабинет то историчинили.“ А ВИИ, ЕВ, к. 50, рег. бр. 9/6. У влади Пов. В. К. бр. 337. У команди у Каиру Об.О. Бр. 2471 од 24. марта 1943, Харисоново писмо на енглеском и превод на српски. Када је реч о Брауну, чиновнику Дирекције за информативну службу Краљевске Југословенске Владе, написао је књигу под насловом „Михаиловић и југословенски отпор“ (*„MIHAILOVIC AND YUGOSLAV RESISTANCE“*), о којој је, 22. новембра 1942, Пепић у Лондону критички писао Слободану Јовановићу: да се у књизи негира српски народ и каже да су Турци пре 500 година напали Европу „кроз Југославију“; да се издајник Недић наводи као Михаиловићев претпостављени; да су раније југословенске владе биле уз фашизам; да се говори о „квислингу Недићу“; да се из

Проблеми југословенске сарадње у војним емисијама прешли су у стање латентних неспоразума. На то упућује реферат мајора Живана Кнежевића 24. фебруара 1943. када је писао о цензури војних емисија на ББЦ-у у којима се изоставља име генерала Михаиловића. Кнежевић је Слободану Јовановићу предложио да је потребна интервенција код Форин Офиса, да би се добио одговор да ли је то званични став или мишљење појединаца.⁶⁸ Живан Кнежевић је и у реферату од 9. марта 1943. указао на неспоразуме са Британцима око цензуре и брисања имена генерала Михаиловића у емисијама на лондонском радију, закључујући: „Из овог произилази да је Б.Б.Ц. добио инструкције од Форен Офиса да се уопште брише име генерала Михаиловића.“ На крају је безнадежно додао да овај реферат не пише да би се предузели нови кораци „већ да остане као доказни документ за оне коју сутра буду проучавали наше односе са савезницима.“⁶⁹

Средином марта 1943. договори око представљања југословенске ратне стварности ишли су у правцу компромиса: уместо речи „партизани“ користити реч „патриоти“.⁷⁰ Рендел је 19. априла 1943.

књиге добија утисак да Срби живе у малој „Србији“ и да је Југославија „подељена геометријском тачношћу на Словеначку, Хрватску и Србију“; да је у Првом светском рату Србија била помогнута од „браће Југословена са друге стране“ и да је у Солун стигла прва југословенска дивизија; да је данас немогуће „добијати веродостојне“ вести из Југославије“, да се у делу о капитулацији југословенске војске говори да је Симовић погрешно што није раније прогласио мобилизацију и да је Мачек, иако болестан, остао у земљи, те да Хрвати нису издали југословенску војску; да кривицу за Априлски пораз баца на владе у Београду и српске генерале; да се, и поред свега, Михаиловић глорификује у књизи, али није тачно да се бори као Србин и да су само Срби уз њега; на крају, да је књига препуна нетачности и измишљених ставова, да је не треба пустити у оптицај, да јој је циљ да, „пере Хрвате“ и „забашури шта све раде Срби и како страдају“, да је књига готова, сложена и преломљена, али да рукопис треба дати на преглед, А ВИИ, ЕВ, к. 173, рег. бр. 36/5. У влади Пов. В. К. бр. 2043. Исто: АЈ, 103 – 157-571.

⁶⁸*Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941 – 1943*, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb-Beograd 1981, стр. 45-46, док. бр. 13.

⁶⁹Исто, стр. 68-69, док. бр. 34.

⁷⁰Од средине марта 1943. иде „Програм за дискусију о пропаганди“ приликом недељног састанка са представницима југословенске владе где су предмет опште теме (стратегија уједињених народа, Јужни фронт, Русија) и специјалне теме (Михаиловић и партизани, југословенски отпор и општа мобилизација): да су удари на Немачку постигли велики ефекат, да РАФ и даље бомбардује немачку ратну индустрију, да Немачка одржава Италију у рату због Јужног фронта и снага генерала Ромела, да је Хитлер потрошио своје резерве у јужној Русији, да ће ББЦ и даље објављивати вести о Михаиловићу и партизанима и да реч „партизани“ преба избећи употребом речи „патриоти“, да је сламање отпора у Африци прилика да Југословенски отпор одигра све већу улогу, те да уједињени отпор Срба, Хрвата и Словенаца треба да слама немачке снаге, А ВИИ, ЕВ, к. 177, рег. бр. 26/10. У председништву владе В. К. бр. 590 од 24. марта 1943.

писао Слободану Јовановићу да је слање текстова за емисије ББЦ-а покренуо код Форин Офиса и да га извести ако убудуће буде било тешкоћа.⁷¹ Међутим, тешкоће су прешле у отворени сукоб, на шта упућује реферат шефа Војног кабинета Живана Кнежевића Слободану Јовановићу (26. априла 1943) о пропаганди Радио Лондона против генерала Михаиловића, у коме је тражио „рашчишћавање ситуације“ између југословенске и британске владе.⁷² Убрзо је дошло до прекида сарадње, о чему је Јовановић телеграмом, 28. априла 1943, известио команду у Каиру: „Због сталног истицања партизана и брисања из војних емисија имена генерала Михаиловића и наше војске обуставили смо привремене емисије“.⁷³ Југословенска страна је и даље настојала да истраје на својој политици.⁷⁴

⁷¹А ВИИ, ЕВ, к. 178, рег. бр. 46/2, бр. 82. У влади Пов. В. К. Бр. 1069 од 22. априла 1943.

⁷²Пропаганда преко ББЦ-а појачава идеолошки сукоб између партизана и југословенске војске и спречава Србе, Хрвате и Словенце да се окупе око југословенске војске: Харисон је у емисији „Глас Енглеске“, 10. јануара 1943, истицао искључиво партизанску борбу; генерал Михаиловић је депешом бр. 1112 од 11. децембра 1942. известио о злочинима које партизани врше над невиним становништвом; у емисији од 14. јануара 1943. британска цензура избацила је део о борбама четника у Босанској Крајини, Кордуну и Лици под изговором да су то партизански крајеви; у емисијама избацује име генерала Михаиловића, о чему је говорио Харисон (да се воде преговори између британске и совјетске владе да не треба „изазивати партизани“ истицањем Михаиловића; да у емисијама, поред Михаиловића, треба истицати и партизана и да Москва напада Радио Лондон због истицања Михаиловића); у Апел емисијама од 22. фебруара и 5. Априла 1943. цензура брисала је име генерала Михаиловића што спречава јединство борбе у земљи; у Војној емисији од 23. априла 1943. цензура је избрисала и реч „југословенска војска“; Велика Британија је Ускрс честитала само партизанима, а југословенску војску није споменула; генерал Михаиловић је депешама бр. 1438 од 26. марта 1943. истакао да пропаганда преко Радио Лондона заоштрава идеолошки сукоб у земљи, депешом бр. 1446 од 27. марта 1943. да га партизани једино боре за власт и бр 1460. од 13. априла 1943. о заоштравању идеолошког сукоба; те да је немогуће демантовати оптужбе против генерала Михаиловића. Кнежевић на крају закључује да савезници и британска команда желе југословенској војсци наменити улогу при савезничком искрцавању; да треба постићи све за јединство окупљања народа, да британска пропаганда разједињује снаге, да треба рашчистити ситуацију и јасно заузети став – комунистичка пропаганда или помагање генерала Михаиловића; да је укинута и радио-станица „Карађорђе“; да треба рашчистити ситуацију између југословенске и британске владе, а ове чињенице саопштити пре сусрета Јовановића са Ранделом. А ВИИ, ЕВ, к. 52II, рег. бр. 3/8, Стр. Пов.В.К.бр. 382. Слободан Јовановић је 26. априла 1943. доставио реферат команданту југословенских трупа на Блиском истоку. У штабу команде југословенских трупа стр. Об. О. Бр. 773 од 1. јуна 1943.

⁷³А ВИИ, Ча, к. 277, рег. бр. 11/2, Стр. Пов. В. К. Бр. 1102. У штаб команде у Каиру Стр. Об. О. Бр. 710 од 10. априла 1943.

⁷⁴Елаборат југословенског МИП-а Војном кабинету, 26. маја 1943, о корацима код савезника у вези Михаиловића: извештаји генерала Михаиловића показују

У наредном периоду нема устаљене кореспонденције југословенске и британске владе око пропаганде на лондонском радију. То је време промена, Слободана Јовановића на челу владе замењује Милош Трифуновић. Потом за председника владе долази Божидар Пурић, који је владу из Лондона преселио у Каиро, како би била ближа догађајима који су светске фронтове приближили Југословенском ратишту. Пурић је настојао да одржи сарадњу и приликом посете Идну, 12. августа 1943, разговарао се о пропаганди преко ББЦ-а против Михаиловића. Идн је обећао да ће испитати ствар.⁷⁵

Каснија настојања југословенске владе указују на нове покушаје, који су, након претходних неспоразума и нових политичких околности, имали мало наде за успех.⁷⁶ Одласком југословенске владе у Каиро комуникација са лондонским радиом пренета је на амбасадора Јевтића који је телеграмом од 1. јануара 1944. известио МИП у Каиру о инструкцијама које су издате лондонском ББЦ-у у правцу сарадње савезника и, како се каже, „југословенских борбених снага“.⁷⁷ Јевтића је и 31. јануара 1944. указивао на наставак пропагандног деловања.⁷⁸ Међутим, све је упућивало на замирање сарадње, нарочи-

зверства и покоље које у земљи врше окупатори, усташе и партизани, нарочито над српским становништвом; „издајнички рад Љотића и Недића“; штетна пропаганда лондонског радија у корист партизана, због чега је Михаиловић апеловао да се о злочинима обавесте савезници и да се запрети бомбардовањем усташких центара у НДХ, Будимпеште и Софије; преко Радио Лондона жигосе издајнички рад и да се код Британаца интервенише ради обуставе пропаганде у корист партизана; А ВИИ, ЕВ, к. 178, рег. бр. 45/5, Стр. Пов. Бр. 39.

⁷⁵А ВИИ, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, стр. Пов. Бр. 2516. Пурић југословенском војном министарству.

⁷⁶Депеша југословенске владе бр. 68 (13. новембра 1943) упућена генералу Михаиловићу да је тражена радио станица, једна емисија на ББЦ-у и Радио Каиру и „тражено да наши органи учествују у изради летака за Југославију“; А ВИИ, ЕВ, к. 179, рег. бр. 4/1.

⁷⁷Југословени ће играти важну улогу у савезничким плановима у Средоземљу, због чега треба: „Говорити директно Србима. Не помињати ни Михаиловића ни Тита. Не сме се ни директно ни /индиректно/ покушавати да се Срби регрутују за партизански покрет. Потсећати на улогу коју је играо српски народ нарочито 27 марта, који је био важна компензација савезничком ратном напору, кад је Немачка још била снажна. Узети у обзир традиционални отпор Срба, нарочито њихову јуначку борбу у последњем рату. Скретати пажњу на немачке интриге за разједињење нашег народа“. АЈ, 103 – 170 – (600 – 601), Пов. Бр. 1.

⁷⁸„У вези са пропагандом за Југославију преко радија, ББЦ дао следеће инструкције за ову недељу: 1/ Искрцавање савезника код Нетуна спречава Немце слати појачање у Краљевину чиме се појачава положај Тита. 2/ Не спомињати тако звану сарадњу четника и Немаца. 3/ Подвући неуспех Немаца уништити партизане као и огромне губитке, у већини партизанске, у последњим борбама са Немцима. 4/ О активности Краља Петра од политичког значаја не јављати преко радија. 5/ Подвући да се већина партизана састоји од Срба и да се међу њиховим војним вођа-

то након Техеранске конференције, након чега партизански покрет излази на међународну сцену истичући представничку улогу испред југословенских народа.

Извештаје о емисијама срећемо током 1942. и 1943. Доставаљао их је шеф Војног кабинета Председништва владе, мајор Живан Кнежевић. Садржај емисија: указује на отпор Михаиловића, злочине усташа, Немаца, Бугара, Албанаца и Мађара у Југославији, отпор у земљи, југословенски морнари су позивани да се прикључе снагама Михаиловића и хрватски официри да „устану“ против Павелића; читане су поруке хрватским официрима и муслиманима; истицани су савезнички успеси и победе; говорило се о Михаиловићевој припреми за устанак; истицано је Михаиловићево право командовања у Југославији; нападан је Милан Недић; објављиване су вести о погибији Михаиловићевих сарадника; даване су вести о примени слова „з“ на издајнике; објављиване вести о немачким поразима; читане вести о одликовањима на предлог генерала Михаиловића, лишавању чинова сарадника окупатора, Михаиловићевом унапређењу у чин армијског генерала и постављењу за начелника штаба Врховне команде у земљи; јављане су информације о општој ратној ситуацији, издајницима и сарадницима окупатора у Југославији, судбини Патријарха Дожиха у Југославији и православном свештенству у редовима Михаиловића; застави предатој Горској гарди; читане честитке савезничких команданата Михаиловићу, као и поздрав за Дан стварања Југославије, за Нову годину и Бадње вече...⁷⁹ Војни кабинет је емисије на лондонском радију достављао југословенској војсци у Каиру.

Британско-југословенско договарање око оглашавања на лондонском радију одвијало се кроз сарадњу и неспоразуме. Британци су омогућили емитовање „Војне емисију“ на српскохрватском језику током 1942. и почетком 1943. године. Неспоразуми су избијали око објављивања шифрованих информација, изношења имена појединаца, што је сматрано денунцирањем, и јављања вести о партизанском отпору у Југославији. На овом примеру могуће је пратити британску политику према југословенској влади и догађајима у Југославији, која је ту реалност сагледавала у оквиру општих ратних ставова и својих интереса. На југословенске захтеве, британска страна је дипломатски нијансирала појединости југословенске ратне стварности за које југословенској влади (Војни кабинет) недостајало тактичности

ма налазе Срби од доброг гласа као Зечевић. 6/ Истаћи да Немци данас покушавају Србе интригама међусобно завадити и на тај начин лишити их водеће улоге у ослобођењу Балкана од окупатора као и вођења балканских народа после рата“, АЈ, 103 – 170 – (600 – 601), Пов. Бр. 233.

⁷⁹А ВИИ, ЕВ, к. 38, 48, 50, 165 А, 162, 163, 177, 177 II, 178 Б, 179 Б, 179 Г.

и разумевања. Тражено је прихватање југословенских ставова, а југословенска страна је заборављала на народну изреку „Кога је молити, не треба га љутити“.

Прилози и истраживања

УДК 359(497.2)"1879/1919"

др Тодор Парушев

УНИВЕРЗИТЕТ ЕКОНОМСКИХ НАУКА
ВАРНА

БУГАРСКА РАТНА МОРНАРИЦА – ОСНОВНЕ ЕТАПЕ У ЊЕНОЈ ИЗГРАДЊИ И РАЗВОЈУ (1879-1919. године)

АПСТРАКТ: Аутор у свом раду даје историјат развоја Бугарске Ратне морнарице у периоду од Ослобођења од турске владавине 1878. године до пораза у Првом светском рату и потписивања мировног споразума у Неију 1919. године, када је она практично престала да постоји. Користећи архивску грађу и релевантну литературу, аутор у први план истиче утицај који су Велике силе – Русија, Француска и Немачка имале на њен развој.

Развој Бугарске Ратне морнарице представља тему којом су се бавили многи бугарски војни стручњаци и историчари. Посебно су за период 1879-1919. године значајне монографије Рада Боева и Владимира Павлова.¹ Њихове монографије, попут других научних публикација, разматрају различите проблеме и аспекте историје ратне морнарице, дају могућност да се формулишу основне етапе кроз које је прошла њена изградња, као и најважнија питања која су решена и главну улогу које су Велике силе – Русија, Француска и Немачка имале у њеном развоју и модернизацији.

¹Боев, Р. Военният флот на България 1879-1900 г. С, 1969; Павлов, Вл. Развитие на Българския военноморски флот 1897-1913 г. С, 1970.

По успостављању бугарске државе 1878. године, један од најважнијих задатака био је оснивање снажне армије и ратне морнарице. Поред непрекидних конфликта на Балкану, оне су биле суштински неопходне за очување, пре свега, целокупности државе и, у перспективи, за уједињење територија са већинским бугарским становништвом.

У оснивање, организацију и снабдевање бојном опремом, претежно копнене војске, држава улаже знатне напоре кроз цео наведени период. Питање њеног односа на развој ратне морнарице у много чему је различито. Оно често остаје у другом плану. Разлози за такво запостављање вида значајног за одбрану земље имају различити карактер. На прво место треба истаћи недостатак поморске традиције у бугарском становништву. До Ослобођења 1878. године његове основне делатности били су занати, земљорадња и трговина. Поморским занимањима у приобалном крају баве се локални Грци, Турци и припадници других народа. Бугарска ратна морнарица нема масовну подршку у локалној популацији. Она нема ни обучене морске стручњаке међу којима би могла да нађе потребне кадрове. Треба имати у виду да је Бугарска, као мала земља са регионалним интересима, своје војне планове за остваривање територијалних претензија засновала искључиво на војним капацитетима своје копнене војске. Слаба зависност државне економије од поморске трговине и недостатак далеких колонија такође су обесмислили изградњу јаке ратне морнарице. Нажалост, набројани разлози утицали су на немали број бугарских политичара да ставе под знак питања неопходност постојања ратне морнарице, довољно развијене, такве да буде у стању да штити државне речне и морске границе.

Крајње различит је био однос Великих сила према постојању бугарске ратне морнарице. У зависности од својих политичких, војних и привредних интереса у Бугарској и на Балкану оне су толерисале или ограничавале развој ратних морнарица у региону Балкана, одређивале њен распоред, организацију и задатке које је требало да извршава.

За оснивање ратне морнарице и њене прве кораке пресудан значај има помоћ Русије. Њена тежња да парира јаком војном присуству Аустро-Угарске на доњем току Дунава, мотивисала је оснивање првих бугарских морнаричких јединица и установа – Дунавске флотиле у Русеу и Поморског одељења у Варни. Датум 12. август 1879. године сматра се даном рођења бугарске ратне морнарице. На пловилима добијеним на поклон од Русије поносно је истакнута бугарска државна застава. Главни део пловних објеката (четири пароброда, једна шкуна и четири парна катера) ушао је у састав Дунавске флотиле. Лучка капетанија у Варни располагала је са једном шкуном

и два катера. Следеће године шкуна „Келасура“ је враћена Русији и замењена паробродом „Голубчик“ за појачање Дунавске флотиле. У ствари, бугарска морска флота је ликвидирана пре него што је организована као ратна јединица. Сасвим јасно се манифестовало руско одбијање да Бугарска има ратну морнарицу у Црном мору. Русија се, у принципу, противила изградњи или присуству било којих страних пловила у Црном мору, оних који би могли да конкуришу руском настојању да овладају Мореузима.²

Са жаљењем морамо да констатујемо да су и бугарске власти и министарства војна у наредних 15 година мало тога учинили на развијању Дунавске флотиле и стварању поморске флоте.

Пред новооснованом ратном морнарицом нашао се озбиљан проблем – обезбеђење кадровима. Као што је већ речено, Бугарска није располагала обученим и образованим поморским стручњацима. Руско министарство војно се и овог пута одазвало када је дало дозволу команданту руске Дунавске флотиле, капетану бојног брода Дефабру, да седам официра и 58 подофицира и морнара ступе као добровољци у бугарску ратну морнарицу. За првог команданта ратне морнарице у периоду 1879-1883. године одређен је капетан корвете Александар Јегорович Конкејевич. Наследио га је капетан корвете Зиновј Петровић Рождественски, херој руско-турског рата. Његова војна каријера била је јединствена. Он је стигао до дужности командујућег Друге тихоокеанске ескадре у време руско-јапанског рата 1904. године. Ова и друга постављења говоре о томе да су у бугарску ратну морнарицу ступили неки од најелитнијих руских официра. До 1885. године они су дали важан допринос у првим корацима бугарске морнарице, у њеном организовању, материјалном опремању и обуци бугарских морнара и официра. Њихова војна спрема, висока ерудиција и чињеница да су представљали земљу-ослободитељку, давала је неопходну тежину и ауторитет ратној морнарици у очима скептично настројене јавности и политичких кругова.

У Русеу је основан Арсенал флоте. У њему је изграђен „Бот 1“ – први пловни објект изграђен у бугарској држави. Ремонтоване су три потопљене турске барже, које су под именима „Искар“, „Лом“ и „Јантра“ допуниле састав Дунавске флотиле. У 1883. години у флотилу је уврштена кнежевска јахта „Александар I“, купљена у Францус-

²ВМ музей, вх. № 1011-1956 г., п. 75. *Иванов, С.* История на Дунавската флотилия; *Иванов, С.* Формирането на българската Дунавска флотилия и първите командири. – ВИС, г. XVII, кн. 54. *Боев, Р.* Военният флот на България 1879-1900 г. С, 1969, с. 12-15; 120 години Български военноморски сили. Варна, 1999, с. 9; В. Българин. Русе, г. II, бр. 174, 12.07.1879 г., бр. 180, 2.08.1879 г.

кој.³ Јахта је представљала први војни брод који је бугарска држава купила.

Успешно је обављен, и можда најважнији задатак руских официра – да припреме бугарске офицере и морнаре за вршење службе у ратној морнарици.

У 1882. години ступило је осам питомаца у Војно-поморску техничку школу у Санкт Петербургу, у Пиротехничку ступила су четири питомца и Поморски кадетски корпус ступио је један питомац. У ратну морнарицу ступили су Владимир Кисимов (први бугарски офицер са војнопоморским образовањем) и механичар Константин Божков. У Русеу је 1881. године, у сарадњи са руским стручњацима, организована Машинска школа за обучавање техничког бродарског особља и особља арсенала. То је била прва бугарска поморско-техничка школа. Након њеног премештаја у Варну почетком XX века, она се и даље развија и 1942. године добија статут Више војнопоморске школе. Под руководством руских официра и подофицира, бугарски младићи, регрутовани за службу у Флотили и Поморском одељењу, обучавани су у веслању, једрењу, тегљењу, минским дејствима, сигналом саобраћају и другим делатностима. Као резултат, 1885. године, Бугарска је имала довољно обучен редовни састав за успешно учешће ратне морнарице у будућим борбеним дејствима.⁴

Српско-бугарски рат 1885. године био је прва провера борбене готовости бугарске војске и морнарице. Дунавска флотила је имала важан задатак: да снабдева муницијом и храном Видински гарнизон, који се налазио под опсадом српске војске. У току борбених дејстава, бугарске посаде су показале сналажљивост, храброст и висок степен обучености. Остварена је и прва победа ратне морнарице када је заплењен противнички једрењак, натоварен са провијантом. Бугарска је показала да је на Дунаву имала добро обучену морнарицу која је била у стању да заштити њене речне границе. Успеси Дунавске флоте били су још већи ако се узме у обзир чињеница да су руски официри већ напустили службовање у бугарској ратној морнарици. Команду је преузео артиљеријски капетан Симеон Ванков – први бугарски офицер на дужности команданта флоте. По окончању

³ЦВА – В. Търново, ф. 1042, оп. 1 л. 2 Боев, Р Цит. съч., с. 22-23; Боев, Р. Самоходните корабли на Флотилията и Морската част с щаб в Русе (1879-1897 г.). – ВИС, 1966, кн. 3, с. 38-47

⁴Божков, К. Бележки и спомени по морската част.-ВИС, г. VII, 1933, № 13, с. 110-160; ВИС, г. VIII, 1934, № 16, с. 84-121; Антонов, Г. Ролята на руския и съветския военноморски флот за създаването и развитието на Българското морско училище. – Трудове на ВНВМУ „Н. Й. Вапцаров“ – Варна, т. 3, 1964, с. 1-16; Казаков, И. Капитан Владимир Кисимов. – Сп. Корабостроене и корабоплаване, 1967, № 10, с. 30-32.

рата за успешна дејства ратне морнарице награђен је унапређењем у чин мајора.⁵

Одлазак руских официра у јесен 1885. године негативно се одразио на ратну морнарицу. Морнарица је у наредних десет година остала без покровитељства или јасног интересовања неке од Великих сила. Напредак се видео једино у обуци кадрова. Многи бугарски официри прелазе на службу у ратну морнарицу. Да би добили потребне квалификације, они су се школовали у војнопоморским школама у државама са развијеним поморским традицијама. Највише их је послато на школовање у Аустро-Угарску. Краљевску Морнаричку академију у Трсту и Морнаричку школу у Пули завршило је њих 16. У Русији су се обучила четири, а у Великој Британији и Италији по двојица.⁶

Јасан показатељ стања у ратној морнарици током 90-тих година XIX века представља извештај министра војног, пуковника Иванова, од 22. новембра 1897. године. У њему министар, својим колегама министрима, у веома мрачним тоновима описује стање у Дунавској флотили. Он је навео да флотила, због изразито лошег стања у снабдевености, не може да изврши више од једног минског запречавања реке Дунав.⁷ Такође, никакви конкретни кораци нису били предузети за формирање Црноморске флоте.

У међувремену, један део приморских насеља почео је да у већој мери учествује у привредном животу земље. У Варни је 1892. године основано Бугарско паробродарско друштво, чиме је ударен темељ морском бродарству. Усвојен је закон о изградњи модерних пристаништа у Варни и Бургасу, која су касније повезана са бугарским железницама. Од не мање важности је и чињеница да је кнез Фердинандустановио своју летњу резиденцију у дворцу Евксиноград у близини Варне. Он је током својих боравака у њој остварио бројне контакте са житељима Варне и припадницима тамошњег официрског кора. У току тих разговора јасно се искристалисала идеја о неопходности постојања ратне морнарице. У вези са реализацијом те идеје интерес су почеле да показују и неке од Великих сила – Русија, Француска и у мањој мери Велика Британија.

⁵Боев, Р. Цит. сџ., с. 87; Чакалова, Р. Генерал Симеон Ванков. С, 1973, с. 106; 120 години Български военноморски сили. Варна, 1999, с. 9.

⁶История на Българския военноморски флот. ВИ, София, 1989, с. 24-25.

⁷Божков, К. Бележки и спомени по морската част.-ВИС, г. VII, 1933, № 13, с. 110-160; ВИС, г. VIII, 1934, № 16, с. 84-121; Антонов, Г. Ролята на руския и съветския военноморски флот за създаването и развитието на Българското морско училище. – Трудове на ВНВМУ „Н. Й. Вапцаров“ – Варна, т. 3, 1964, с. 1-16; Казаков, И. Капитан Владимир Кисимов. – Сп. Корабостроене и корабоплаване, 1967, № 10, с. 30-32.

Реализација пројеката о оснивању ратне морнарице била је везана за Француску. При крају XIX века она се устоличила као колонијална империја са снажном ратном и трговачком морнарицом. Француске банке су постале највећи кредитори у Европи. Оне су давале кредите балканским државама, укључујући и Бугарску. Енглеска је такође показала интересовање за бугарску морнарицу. Кнезу Фердинанду поклонила је модел школске крстарице. Али, њена улога није могла да се мери са Француском улогом.

Премијер Константин Стоилов је 1896. године код француских власти предузео званичне кораке за упућивање војнопоморске мисије у Бугарску. Она је требало да узме учешћа у изградњи пристаништа и да проучи могућности за изградњу поморске флоте. Крајем године стигао је француски поручник Моро да проучи могућности реорганизације ратне морнарице.⁸

Русија је одустала од намере да њени официри преузму командовање и организацију поморске флоте. То је бугарске власти учврстило у намери да француски официри и стручањаци стану на чело флоте под условом да се очува и борбена готовост Дунавске флотиле. Још у току своје мисије, поручник Моро је успео да постигне оно што су бугарски официри предлагали годинама. Власти су одвојиле средства за изградњу школског брода у Француској. Примање школске крстарице „Надежда“ 1898. године представља фактички почетак борбеног оспособљавања бугарске флоте у Црном мору. Став Мороа био је одлучујући и приликом избора будуће поморске базе. Напуштени су планови којима је било предвиђено да се ратна морнарица размести у околини Бургаса, с обзиром на очекивани рат са Турцима. Коначно решење је било да се флота базира у Варни. Подршка кнеза помогла му је да убеди премијера Стоилова и министра војног Иванова да је за државу неопходно да постоји ратна морнарица. С обзиром на очекиване француске кредите као и благонаклони став Русије, власти су се оријентисале на сарадњу са Француском.⁹

У априлу 1897. године Француској је упућен званични захтев за слање “једног официра, тројице подофицира-инструктора, једног мајстора крмара и једног помоћника мајстора маневарца”. Дана 2. августа 1897. године склопљен је одговарајући споразум. У име бугарске стране споразум је потписао начелник Генералштаба, а у име француске начелник француског посланства у Софији. На место за-

⁸Дамјанов, С. Френските воени доставки в Бългaрия в края на XIX в. и началото на XX в. – Известия на Института за история, т. 18, 1967, с. 5-50.

⁹Мартиненко, К. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886-1896). – Исторически преглед. 1970, № 3, с. 203-204, 236-237; Павлов, Вл. Черно море в политиката на крайбрежните държави и на Великите сили. – Сб. Черно море. Варна, 1978 г., с. 536-542.

поведника флоте упућен је поручник Пол Пишон. Са њим су дошла тројица, а касније још двојица француских стручњака. Споразум је био склопљен на пет година (1898-1903), са могућношћу продужења, уз сагласност обе стране.¹⁰

Младоме заповеднику на новој дужности нису цветале руже. На првом месту он је требало да се директно бави задацима изградње и јачања морнарице, као и надзором над Дунавском флотилом. Поред тога, он је морао да се бори са сумњичењима и чак нападима дела јавности и политичара у вези са потребом улагања финансијских средстава у тај вид војске. Одговарајући став против ратне морнарице отворено је демонстриран у изјави представника Демократске партије, Најча Цанова који је у Народној скупштини рекао да „ратни бродови могу да служе само за ватромет и почасне паљбе“.¹¹ Приликом усвајања војног буџета Министарство војно је често пропуштало да се заложи за усвајање средстава намењених развоју ратне морнарице.

У међувремену, крајем XIX века, извршена је реорганизација ратне морнарице. Дунавска флотила и Поморско одељење су 12. новембра 1897. године одвојени и свако је добило посебан статус – Дунавска флотила са штабом у Русеу, Поморско одељење са штабом у Варни. Капетан фрегате Пол Пишон је одређен за команданта Поморског одељења. Дунавска флотила и Поморско одељење су 1. јануара 1899. године обједињени у Ратну морнарицу. Заповедништво (претеча Главног штаба Ратне морнарице) пребачено је у Варну. Заповедник је био Пол Пишон, коме је додељено заповедништво над поморским снагама.¹²

Велики утицај на развој морнарице имали су блиски односи између кнеза Фердинанда и Пола Пишона. Фердинанду је било пријатно да општи са официром из редова француске аристократије, васпитаним у истанчаним манирима. Они су заједно ишли у лов у близини Варне, а кнез је често боравио на школској крстарици „Надежда“. После добре чашице и укуских залобаја Пол Пишон је успевао да издејствује повољне одговоре на питања која су се тичала француских интереса у Бугарској. Када је реч о развоју флоте, њему

¹⁰Дамјанов, С. Цит. сџ., с. 40-41 ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а.е. 1060, л. 4-11; ф. 284, оп. 1, а.е. 1373, л. 7; а.е. 1351, л. 3.

¹¹Стенографски дневници на IX ОНС, И РС, 34 заседание, 12.XI.1897 г., с. 282-287.

¹²ВА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 27; Зап. № 322/18.11.1897 г.; а.е. 36, Зап. № 44 от 13.02.1899 г.

је пошло за руком да се набавке ратних бродова и друге технике за потребе одбране изврше код француских фирми.¹³

Ипак, везе кнеза и Пишона и јака протекција Француске нису успеле да убрзају развој ратне морнарице. Од пријема школске крстарице „Надежда“ 1898. године, у току целокупног првог мандата француске мисије до 1903. године, нису закључени нови уговори за набавку ратних бродова и технике за потребе ратне морнарице. Од 1903. године када је на власт ступила Народно-либерална партија, уз повећане набавке оружја за копнену војску, одвојена су и средства за морнарицу.

Народна скупштина је 1904. године изгласала дуго очекивани кредит за набавку ратних бродова. Понуде су добијене од три француске и једне енглеске фирме. Предност је дата великој француској фирми за производњу наоружања „Шнајдер“. Уговор о изради три торпиљерке закључен је 24. фебруара 1904. године. Још три су поручене 1906. године. Оне су имале следеће тактичко-техничке карактеристике: депласман 97,5 тона и три торпедна апарата калибра 450 mm. Монтажа је извршена у Флотном арсеналу у Варни. У ту сврху се изграђује нови хангар, опремљен новим наоружањем и техником. Торпиљерке и „Смели“, „Шумни“, „Летјашчи“, „Дрзки“, „Храбри“ и „Строги“ ушле су у пловни састав 1908-1909. године. Оне су сачињавале језгро бугарске ратне морнарице. Са друге стране, уговорена цена од 513 000 лева за једану торпиљерку била је знатно виша од поднетих понуда других фирми за исти тип бродова.¹⁴

Паралелно са реализацијом те испоруке, од Француске су купљене и три пловеће торпедне батерије за појачање одбране Варнског залива. Са истим циљем набављена је и батерија са два обалска топа калибра 240 mm у износу од 880 000 лева. У Француској су изграђене и јахта „Камчија“ и школска јахта-једрењак „Стрела“. Две јахте су попуниле пловни састав ратне морнарице.¹⁵

Озбиљно незадовољство међу морнаричким официрима изазвала је одлука заповедника морнарице да се од француске фирме

¹³Дамјанов, С. Цит. съч., с. 42-43; Кръстева, М. Участието на Франция в изграждането и развитието на Българския военен флот. – Годишник на Военноморския музей – Варна, т. I, Варна, 2001 г., с. 52-59.

¹⁴ЦДИА.ф. 176, оп. 1, а.е. 1592, л. 1; ф. 173, оп. 2, а.е. 1167, л. 1-6; ДА-Бургас, ф. 70К, оп. 1, а.е. 14, л. 75; Дамјанов, С. Цит. съч., с. 42; ЦВА-В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 77, л. 3-7, 307, 39-40; а.е. 90, л. 1.

¹⁵ЦВА-В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 76, л. 10-14; История на Българския военен флот. С, 1989 г., с. 32-33; Павлов, Вл. Развитието на Българския военноморски флот. ВИ, С, 1989, с. 63-65; Сп. Морски преглед, г. II, бр. 30, 1.12.1935 г. с. 11; Дамјанов, С. Цит. съч., с. 27; В. Военни известия, г. XII, бр. 32, 1.IV. 1945.

„Соте Арле“ набави 260 морских мина. Под различитим изговорима су одбачене, како морска мина која је била изум талентованог изумитеља поручника Евстатија Винарова тако и понуде других страних фирми. На крају, рачун за куповину мина „Соте Арле“ је укупно износио 998 780 лева.¹⁶

Вредност испорука фирме „Шнајдер“ и других француских фирми за бугарску копнену војску у првој деценији прошлог века надмашила је 60 милиона лева. Први пут је близу 10% суме одвојено за испоруке за морнарицу. То је представљало велики успех француске дипломатије и може да се окарактерише као победа „Шнајдера“ над „Крупом“, немачком фирмом за производњу наоружања.

По паду са власти Народно-либералне партије 1908. године, на власт је дошла Демократска партија. Већ на почетку мандата она је окончала споразум са Полом Пишоном и он се вратио у Француску. Команду над ратном морнарицом преузима капетан бојног брода Станчо Димитријев, први бугарски морнарички официр који заузима тај положај.¹⁷

Оцене улоге француске војне мисије и самог капетана бојног брода Пишона у изградњи ратне морнарице су крајње противречне. Још и пре његовог одласка за Француску у штампи су се појавили напади у вези са учињеним злоупотребама и кривицом за примање мита.¹⁸

Обављене су истражне радње чији су резултати на крају за-ташкани. Требало би истаћи да за 10 година француског присуства у Бугарској Ратној морнарици, нису увек истицане најбоље понуде и достављани најбољи примерци ратних бродова и других врста ратне технике. Упркос томе, 1908. године Бугарска је имала невелику, али спремну ратну морнарицу. Њен састав је био добро обучен у најбољим војним школама у Русији, Француској и другим европским земљама, а прошао је и школска крстарења на француским и другим ратним бродовима.

Мишљења смо да је Бугарска могла да остане и без те мало-бројне флоте да Француска није одобрила кредите за наоружавање њене копнене војске и изградњу ратне морнарице и да њен заповедник није био француски официр. Такву оцену поткрепљују следеће

¹⁶Казаков, И. За някои въпроси от развитието на Българския военен флот при капитализма. - ВИС, ХІЛХ, кн. 1, 1980, с. 129-139.

¹⁷Павлов, Вл. Подводното плаване в Българския военен флот. - Алманах Фар, 1971, с. 225-230.

¹⁸В. Пряпорец, г. VIII, бр. 91, 8.XI.1905; г. X, бр. 115, 4.X.1907 г.; бр. 25, 3.III.1907; В. Балканска трибуна, г. I, бр. 299, 7.X.1907; В. Мир, г. XVII, бр. 3422, 3.XI.1911; В. Време, г. I, бр. 113, 30.IV.1908 г.; В. Ден, г. V, бр. 1546, 10.VI.1908.

чињенице. Откако је Русија 1879. године поклонила Бугарској 11 бродова, у наредних 20 година купљен је само један брод за Дунавску флотилу, и то да буде коришћен као кнежевска јахта. За поморску флоту није купљен ниједан ратни брод. Још неколико пловила је ре-монтовано или изграђено у Флотном арсеналу. За 11 година када је дужност команданта ратне морнарице обављао стране Пол Пишон, купљени су: девет ратних бродова, пловеће батерије, батерије обалске артиљерије и морске мине.

Бугарска ратна морнарица, макар и мала, могла је да заштити приморске насеобине. Илустративни су догађаји у вези са њеном судбином након одласка Пола Пишона. Против новог команданта, капетана бојног брода Станча Димитријева, блиставог младог официра који је образовање стекао на колеџу Невил у Енглеској, а стручну праксу на француским ратним бродовима, разбуктала се жестока кампања. У новинама су објављиване истините и измишљене приче у вези са набавкама за ратну морнарицу. Комисије су их истраживале. Никога није занимало то што се Димитријев супротстављао закључивању појединих уговора о набавкама бродова и наоружања и опреме. Он је био принуђен да 1911. године напусти ратну морнарицу, да би две године касније умро у најбољим годинама.

Проглашење бугарске независности 22. септембра 1908. године и опасност од избијања рата са Турском довели су до привременог затишја у нападима на ратну морнарицу. Када је опасност прошла, напади су добили нову снагу. У децембру 1908. године, група народних посланика из редова владајуће Демократске партије и Бугарског Земљорадничког Националног Савеза (земљоделци – прим. прев), изнела је предлог за укидање ратне морнарице. Здрав разум је превладао и предлог је био одбачен. У децембру 1910. године лидер земљоделаца Александар Стамболијски одржао је дугачак говор у Народној скупштини, у коме је одбацио неопходност држања ратне морнарице.

Листови „Камбана” и „Време”, који су доносили ставове различитих политичких група, постали су позорница за жестоке нападе на ратну морнарицу и позивали су на њено укидање. Целокупна кампања је протекла у циљу штедње средстава који су требало да се искористе рационалније за појачавање копнене војске.¹⁹

Нажалост у ту кампању су се укључили и официри из Генералштаба. Пуковник Иван Русев је у чланку у „Војном журналу” негирао значај ратне морнарице за одбрану земље. Војни инжењер Стојан

¹⁹Пак там; ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2395; Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, 12.ХИ.1909, с. 1372; II РС, 51 зае. 20.ХИ.1909; II РС, 43 зае. 11.ХП.1910.

Великов је, међутим, предлагао да се ратна морнарица замени дефанзивним минирањем мора и речних комуникација.²⁰

Предлози које су износили морнарички официри, попут предлога поручника Рашка Серафимова, о потреби јачања ратне морнарице набавкама минопологача, миноловаца и подморница, или капетана бојног брода Димитра Добрева да се ратна морнарица подржи да би изашла из „садашњег жалосног стања“, остали су без одјека.²¹

Буџет ратне морнарице за 1909. годину је преполовљен у односу на 1908. годину. Набавке ратних бродова или друге технике до почетка Балканских ратова нису реализоване. При том, понуде различитих фирми за набавке ратних бродова наставиле су да пристижу. Енглеске фирме су дале понуде за набавку моторних чамаца, француске – за изградњу подморница, а немачке – за крстарице, топовњаче и минопологаче. Све понуде су одбачене.²²

Владе Демократске партије и њене наследнице – Прогресивнолибералне партије тражиле су решење у виду стране заштите бугарског приобаља. Оне су се надале да ће, у случају рата, руска ратна морнарица преузети улогу заштитника бугарских приморских насеобина. Разматране су и варијанте о препуштању морнаричке базе у Бургасу Русији. Рат 1912. године показао је неодрживост тих очекивања.²³

Бугарска је у Балканске ратове ушла са малом ратном морнарицом, али са добро обученим старешинским кадрам. Премоћ турске ратне морнарице у ратним бродовима и ватреној моћи била је огромна. Само је крстарица „Хамидија“ имала већу тонажу и број артиљеријских оруђа од целокупне бугарске ратне морнарице. Рачунајући на своју потпуну надмоћ на мору, турска команда је предузела активна офанзивна дејства против бугарских приобалних насеља. Није била искључена ни опасност од поморског десанта.

На почетку рата турска морнарица је угрожавала лево крило бугарских армија које су ратовале у Тракији. У заштити приобаља бугарска команда се, поред ратних бродова, ослањала на минске препреке и обалску артиљерију. Најснажнија минска поља су постављена у Варнском заливу. Ту је размештена и већина обалских бате-

²⁰Русев, И. По отбраната на водните ни граници. – Сп. Военен журнал, г. XXI, 1909, кн. 1, с. 84-89; В. Време, г. II, бр. 379, 6.11.1909.

²¹В. Ден, г. VI, бр. 1742, 29.1.1909 г.; ВМ музей, вх. № 1047-1956 г., п. 101 Б, Архив на капитан I ранг Димитър Добрев, л. 15.

²²Павлов, Вл. Развитие на Българския военноморски флот 1897-1913 г, С, 1970, с. 101-102.

²³Павлов, Вл. Българо-руски военноморски врџки (1897-1912 г.). – Сб. Из документалното богатство на Варненския край, Варна, 1988, с. 85-86.

рија. Због недостатка морских мина, таква запречавања нису вршена у Бургаском заливу. Ту се прибегло ратном лукавству, имитирало се постављање минских препрека и ширене су гласине да је залив минираан.²⁴

За команданта покретног одељења (ратних бродова) обалске одбране одређен је капетан бојног брода Димитар Добрев, брилијантан официр, који је уживао поверење и уважавање других официра ратне морнарице. Он је био ученик руске поморске школе. Учествовао је и у борбама са јапанском ратном морнарицом у руско-јапанском рату.

Без обзира на снагу и величину бугарске флоте, он је усвојио тактику прихватања директног сукоба са непријатељским бродовима. Капетан бојног брода Добрев је 21. новембра 1912. године, након пријема извештаја о појави непријатељских бродова у близини Варне, повео одред од четири торпиљарке. У току ноћи циљ је био откривен. Торпиљерке су се поставиле у борбени поредак и започеле торпедни напад. Четврта торпиљерка која је нападала, „Дрзки“, успела је да погоди турски ратни брод. Касније се сазнало да је у питању била крстарица „Хамидија“. Успешан напад узроковао је избацивање из строја једног од најмоћнијих турских ратних бродова до краја рата.

Блистава прва поморска победа младе бугарске ратне морнарице пропраћена је хвалоспевима у европској штампи. Важније од добијеног међународног признања била је чињеница да је отклоњена опасност од бомбардовања бугарских приобалних насеља, као и опасност од евентуалног поморског десанта. Најважнија последица је, можда, била да је ратна морнарица учврстила позиције као један од важних родова војске. Питање, да ли је Бугарској потребна ратна морнарица – више се нису постављала.²⁵

Током кратког мира од окончања Балканских ратова до уласка Бугарске у Први светски рат дошло је до промене у односу војних и цивилних власти према ратној морнарици. Министарство војно је планирало попуњавање ратне морнарице ратним бродовима, подморницама и хидроавионима, као и организовање домаће производње морских мина. Тешке финансијске прилике у којима се наш-

²⁴Антонов, Г. Отново по вѣпроса за състоянието на военния флот и за участието му в Балканската война 1912-1913 г. – ВИС, 1985, № 1, с. 101-102; Лудогоров, Р. Спомени за дейността на флота и гарнизона на Варненския укрепен пункт през войната 1912-1913. – ВИС, 1927, № 5-6, с. 5-7; Турският флот през Балканската война. – Морски сговор, г. XIII, 1936, № 6, с. 104-105.

²⁵ЦВА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 122, л. 66-72; ЦЦИА, ф. 2, оп. 1, а.е. 21, л. 4-5; Купов, Г. Торпилирането на крайцера „Хамидие“. С, 1957, с. 66-68

ла земља по окончању ратова нису ишле у прилог реализацији ових пројеката.²⁶

Током 1914. и 1915. године Бугарски улазак у рат био је предмет појачаног интересовања Великих сила из два ратом сукобљена савеза. Највеће занимање у вези са бугарским приобаљем и њеном ратном морнарицом показала је Русија. То интересовање је било повезано са руском тежњом да обезбеди одговарајући плацдарм за заузимање Цариграда и Мореуза. Од Бугарске је затражено да препусти базе за руску ратну морнарицу у Варни и Бургасу. Касније је идеја о Варни као бази одбачена и предложен је само Бургас. С обзиром на све ближе повезивање Бугарске са Немачком, овим руским захтевима није удовољено.²⁷

Улазак у Први светски рат на страни Немачке пред бугарску ратну морнарицу поставио је новог и још јачег противника – руску Црноморску флоту. Без брзе помоћи немачке ратне морнарице постојала је реална опасност од бомбардовања бугарских насеља на обали. Напади руске флоте на Варну, Балчик и друга насеља нису изостали.

Немачка је била трећа Велика сила која је одиграла важну улогу у наоружавању и појачавању борбене готовости бугарске ратне морнарице. За заштиту приобаља дислоциране су три нове батерије, једна у Варни и две у Бургасу. Због очекиваних напада из ваздуха 1916. године у рејону базирања флоте у Варни постављена је прва зенитна батерија (противваздушна – прим. прев) са четири оруђа калибра 87 mm. За ојачање минских препрека код Варне и Бургаса постављено је још 560 морских мина „Карбонит“. Наишавши на бугарску мину, 1916. године, потонуо је руски миноловац „Поручник Пуштин“. Његово потапање осујетило је ново, већ припремљено, бомбардовање Варне.²⁸

У бугарску ратну морнарицу су уврштена и нова бродска оружја. Још и пре званичног уласка Бугарске у рат, у пристаништу дворца „Евксиноград“ биле су базиране две мале немачке подморнице У 1-7 и У 1-8. Бугарска је 25. маја 1916. године купила једну од њих. Тиме су постављене основе бугарске подморничке флоте. Тиме је Бугарска постала једна од 16 држава у свету које су пре 1916. године

²⁶Сб. 100 години военноморска база Варна 1897-1997 г, Варна, 1997, с. 24; Историја на Българския военноморски флот. Варна, 1989, с. 56.

²⁷Голованов, Н. Балканската политика на държавите от Антантата и влизането на България в Първата световна война. – ВИС, кн. 2, 1957, с. 68-95; Павлов, Вл. Морскостратегически проблеми на България при намесата в Първата световна война (1914-1915). – ВИС, 1972, кн. 1, с. 186-198.

²⁸Добрев, Д. Голямата руска ескадра пред Варна. – Общественик, г. IV, 1937, бр. 5,6, 12; Историја на Българския военноморски флот, с. 57-58.

располагале подморницама. Подморница је имала депласман од 127 тона, подводна брзина била је шест чворова, а површинска 6 – 7 чворова. Била је наоружана са две прамчане торпедне цеви.

Први заповедник био је поручник Никола Тодоров. Прво испловљавање подморнице под бугарском заставом извршено је 4. и 5. августа 1916. године у рејону Шабла и Мангалије.²⁹

Друго важније ново морнаричко средство у бугарској ратној морнарици био је хидроавион. У новембру 1915. године у рејону базирања флоте, поред Варнског језера, основана је немачка хидроавионска база. Ту су у почетку била базирана четири немачка хидроавиона – три типа „Фридрисхафен“ и један типа „Румплер“. У немачкој бази је 20. јануара 1916. године основана бугарска наставна јединица. Тиме су установљене основе бугарске хидроавијације. Њен први командир, поручник Преслав Љапчев, погинуо је у Немачкој приликом тренажног лета у априлу 1916. године. Бугарска хидроавионска база је оспособљена 1. маја 1917. године. У лето 1918. године је премештена у новоизграђене објекте на хидролетишту „Пеинерџик“ (данас „Чајка“) на обали Варнског језера. Број хидроавиона је порастао на десет.³⁰

Затишје у ратним дејствима 1917. године омогућило је бугарској команди да размотри набавку неопходних морнаричкотехничких средстава. У буџету је одвојена, за тадашње прилике, грандиозна сума од 32 милиона лева за попуну ратне морнарице. С тим износом требало је да се од Немачке купе четири подморнице, 12 хидроавиона, 18 миноловаца, четири тегљача и друга мања пловила. Предвиђене су и изградња база у Бургасу, Белени – за бродове Дунавске флотиле, и у Порто Лагосу – за пловила Егејске флотиле, која је основана 1915. године.³¹

Тежак положај у којем се нашла Немачка, као и ограничавајуће клаузуле у уговору између две земље, према којима је Немачка требало да испоручи Бугарској наведене бродове када за то буде имала могућности, спречиле су реализацију пројекта. Реализација тих набавки је обесмишљена и поразом Бугарске у Првом светском рату.

Према одредбама Солунског примирја 29. септембра, Савезничка команда је добила право да користи пристаништа у земљи

²⁹Павлов, Вл. Подводното плаване в Българския военен флот. – Алманах Фар, 1971, с. 225-230.

³⁰Вълканов, В. Водосамолетната авиация – поява и бойна дейност у нас през Първата световна война 1916-1920 г.-Годишник на ВМ музей-Варна, т. I, 2001, с. 72-108.

³¹ЦВА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 210, л. 13; ВМ музей – Варна, вх. № 444-1956, л. 1-30, вх. № 443-1956, с. 2, вх. № 447-1956, с. 7.

и сва пловила. Ратни бродови су заплени, првенствено од стране француске војске. Торпиљерке „Летјашчи“ и „Смели“ су потонуле због немара, а „Надежда“ и прва бугарска подморница никад се нису вратиле у Бугарску.

Војнопоморски арсенал у Варни и радионоца у Русеу су расформирани. Убојна средства су уништена (торпеда и морске мине). Савезничка контролна комисија је уништила хидроавионе и материјал из њихове базе. Француске и италијанске војне власти су заплениле затвараче и нишане топова обалске артиљерије. Један официр бугарске ратне морнарице дао је оцену 4. јула 1919. године да „Бугарска ратна морнарица фактички више не постоји“.³²

На преговорима у Неију, Велике силе су званично регулисале ликвидацију бугарске ратне морнарице. Према одредбама потписаног уговора (Параграф II Морске одредбе и Параграф III Клаузуле које се односе на ратно и морнаричко ваздухопловство):

- забрањује се Бугарској да поседује ратне бродове изузев четири минополагача и шест моторних чамаца – чл. 83;
- забрањује се изградња и поседовање подморница – чл. 84, 85, 86;
- предвиђено је одузимање свих торпеда и мина – чл. 87;
- забрањује се коришћење морнаричке авијације – чл. 89.

Након 40 година од оснивања бугарске ратне морнарице, она макар и привремено престаје да учествује као један од видова важних за одбрану. Бугарска влада је 1920. године основала Морску и Речну полицијску службу уместо Црноморске и Дунавске флоте.

* * *

У закључку може да се каже да је бугарска ратна морнарица била плод супротности између Великих сила. Њено оснивање и развој у појединим годинама наведеног периода истраживања у великој мери су зависили од политичких, економских или војних интереса Русије, Француске и Немачке. У периоду од оснивања 1879. до 1912. године она је од бугарских политичара, па и од појединих високих официра сматрана, за додатак копненој војсци.

У годинама у којима није постојао јак интерес неке од Великих сила, бугарска ратна морнарица је остајала без неопходних средстава за нормално одржавање и развој, мада су неки политички кругови у Народној скупштини или на страницама штампе постављали питање у вези са неопходношћу њеног постојања.

³²ЦВА – В. Търново, ф. 1027, оп. 4, а.е. 206, л. 1-6; оп. 1, а.е. 232, л. 441, 19-31, 78, 190, 294, 470, 492, 508; Договор за мир. С, 1919, с. 30-32.

Балкански ратови, као и Први светски рат који је убрзо уследио, практично су показали важност ратне морнарице за одбрану бугарских речних, морских и копнених граница. Макар и са великим закашњењем, ратна морнарица је заслужено стекла признање друштва и војске. Нажалост, приликом састављања Нејског мировног уговора, државе победнице су, процењујући значај ратне морнарице за војну безбедност сваке земље, забраниле Бугарској држање ратне морнарице.

Са бугарског превео:
мр Дмитар Тасић

Стручни консултант:
капетан фрегате Андрија Андрић

UDK 355:929 Мишић А.(093.2) ;
355.231(=163.41)(470)"1908/1912"(093.2)

Др Василиј Б. Каширин

Москва, Русија

**„СМЕМ ЛИ СЕ ЈА, СИН ТАКВОГ ОЦА
ОСРАМОЋЕН ВРАТИТИ У СРБИЈУ“ –
АЛЕКСАНДАР, СИН ЖИВОЈИНА МИШИЋА У
РУСКОМ ЈУНКЕРСКОМ УЧИЛИШТУ**

АПСТРАКТ: У раду се, кроз епизоду о боравку Александра Мишића у јункерском училишту у Русији, обрађује проблем школовања припадника јужнословенских народа у руским војношколским установама у првим деценијама XX века. Чланак је рађен на основу грађе из Руског државног војно-историјског архива, Спољнополитичког архива руског царства, мемоара и релевантне стручне литературе.

Активно учешће у изградњи оружаних снага јужнословенских народа представљало је дуго времена веома важан део балканске политике Руског царства. То учешће се традиционално огледало у помоћи у наоружању, инструкторима и у пријему припадника јужнословенских народа у руску армију и у војношколске установе. Многи дошљаци са Балкана који су стекли средње и више војно образовање у Русији, након тога су напуштали руску службу и вративши се у отаџбину постајали део тамошње војне и политичке елите. На тај начин стваране су снажне везе између Руског царства и балканских народа.

Војвода Живојин Мишић (1855–1921), несумњиво је један од најпрослављенијих, најцењенијих и у народу најомиљенијих војних делатника у историји Србије, у чијој личности су се најупечатљивије

објединили војничка одважност, командантски таленат и изузетно јаке црте српског народног карактера. Мишић као учесник шест ратова и командант Прве армије која га је обесмртила победом у Колубарској бици 1914. године, за Србе представља исто оно што су за Русе А. В. Суворов, М. И. Кутузов и Г. К. Жуков.

На жалост, у савременој Русији име војводе Ж. Мишића познато је само малом броју познавалаца историје „Великог рата“. Мало коме је данас знан и чувени историјски роман Добрице Ћосића „Време смрти“, који је преведен на руски језик још у време СССР-а, а у коме је лик Живојина Мишића један од централних.¹ Колико је познато, сам војвода никада није боравио у Русији, иако је савезничка борба против заједничког непријатеља у Првом светском рату повезала његову судбину са судбином Русије и њене војске. Додатну повезаност Мишића са Русијом налазимо у догађајима коју су се тицали покушаја једног од синова тог српског војсковође да заврши јункерско училиште у Русији, нешто пре почетка балканских ратова 1912-1913. године.

Сенке славе великих људи увек падају и на чланове њихове породице. Живојин Мишић и његова супруга Лујза, рођена Крикнер, Немица, кћерка београдског индустријалца, са којом се Мишић оженио 1884. године, имали су шесторо деце – три сина и три кћери. Од њих се највише прославио Александар, рођен у Београду 1891. године, као пето дете у породици, који је херојски погинуо 1941. године као један од вођа четничког покрета. Ипак, легенде, као што је познато, не одговарају увек и у свему историјским чињеницама.

До данас је тако велом тајне остао покривен један део животописа Александра Мишића – период његовог боравка у Русији од 1908 до 1912. године. Сам Живојин Мишић у својим незавршеним мемоарима није написао буквално ниједну реч о члановима своје уже породице.² Српска биографија његовог сина Александра и енциклопедијске одреднице о њему саопштавају нам да је, напустивши родитељски дом, са 18 година дошао у Русију и, захваљујући интервенцији црногорске принцезе Анастасије, супруге великог кнеза Николаја Николајевича Млађег, био примљен у војно (тачније јункерско) училиште у Вилни. Након тога се 1912. тешко разболео и после операције коју је издржао, био је принуђен да се врати у Србију, која је имала блажу климу од руске.³ Ипак, до дана данашњег, лежали су у руским архивима – војноисторијском (РГВИА) и дипломатском (АВПРИ) непознати документи који садрже нека интересантна поја-

¹Видети: Чосич, Добрица, *Време смрти*, Москва: Радуга, 1985.

²Мишић, Живојин, *Моје успомене*, Београд 1984.

³Према: Савић, Велибор, *Синови војводе Мишића*, Ваљево 2001, стр. 90.

шњења неуспешног покушаја Мишићевог сина да стекне војно образовање у Русији. У овом чланку покушаћемо да, уз дубоко поштовање према успомени на Александра Мишића и његовог чувеног оца, скинемо непрозирну завесу мита са периода боравка Мишића Млађег у јункерском училишту у Русији, и објаснимо без улепшавања, стварне околности под којима су се ти догађаји одиграли.

Предисторија ове приче је следећа: 16. децембра 1908. године, у време разбуктавања кризе око аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, руски војни изасланик у Србији, генералштабни пуковник В. П. Агапејев известио је руски Генералштаб у Петербургу да му се са молбом личне природе обратио један умировљени виши официр српске војске. Реч је била о пуковнику Живојину Мишићу који је напустио активну војну службу у марту 1904. године због неслагања са Мајским превратом 1903. године, чија су последице биле свргавање и физичко истребљење династије Обреновића.⁴ У свом извештају Агапејев је писао:

„Обратио ми се бивши српски генералштабни пуковник Живојин Мишић, који се сада налази у пензији, са молбом следеће природе: његов син Александар Мишић, стар 17 година, имао је изузетну жељу да се школује у једној од војнообразовних установа у Русији. У лето ове године обратио ми се с молбом да му укажем на пут за покретање процедуре за испуњење ове жеље. Због привременог прекида пријема Јужних Словена у наше војнообразовне установе и због чињенице да је Александар Мишић завршио свега пет разреда гимназије, док је у складу са постојећим правилима за упис у кадетску школу потребно завршити најмање шест разреда, ја сам га привремено одбио, уз савет да прво заврши овде шести разред.

Недавно је Александар Мишић побегао од куће. Обревши се у Софији, писао је оцу да ће отпутовати у Одесу заједно са једним руским официром који му је обећао да ће му помоћи да се упише у једну од руских војношколских установа. Пошто се уверио да је код његовог сина постојала велика упорност у намери да му се жеља испуни, отац је решио да му се више не противи и да му, за разлику од ранијих покушаја, пружи потребну помоћ. Баш из тих разлога пуковник Живојин Мишић се и обратио мени лично.

И поред циркуларног акта о привременом прекиду пријема Јужних Словена у војно-школске установе било је случајева пријема таквих лица захваљујући њиховим директним молбама упућеним у Петербург без питања Царског Руског Посланства у Београду, и то чак и таквих лица која по степену образовања на то нису имала право. Уколико се дозволи изузеће неких Јужних Словена од општих

⁴Видети: Мишић, Ж, н. д, стр. 189-200.

правила, онда би то свакако требало учинити када је у питању син пуковника Мишића, пре свега имајући у виду његову снажну жељу исказану кроз велику упорност, али узимајући у обзир и значај његовог оца: наиме, пуковник Живојин Мишић је напустио војну службу из политичких разлога, јер се није слагао са превратом у Србији из 1903. године. У стварности, он је један од најспособнијих официра српске војске и сасвим је вероватно да ће сада, када су се умногоме смириле страсти у односу на тај догађај, он заузети у војсци неки од значајнијих положаја. У складу са намером коју сам изнео у свом извештају № 40 од 8. јула о.г. да се код породица најугледнијих и најугледнијих Срба развије идеја о словенској солидарности, сматрам да се, уколико се око пријема Јужних Словена у војношколске установе допусте изузећа, онда она могу правдати једино ако су у питању такве особе као што је син пуковника Мишића.

Пошто ће у скорије време Александар Мишић поднети молбу Министарству војном или Комисији за образовање Јужних Словена при Министарству иностраних дела, ради уписа у одговарајући разред једног од кадетских корпуса или јункерских школа, сматрао сам нужним да са своје стране известим о гореизложеном.”⁵

Понашање младог Мишића сведочио је о томе да се он, слично своме оцу, одликовао енергичним и неукротивим, али и својеглавим и с времена на време необузданим карактером. Потоња збивања то су у потпуности потврдила. Иначе, сам Живојин Мишић, који је у своје време завршио београдску Артиљеријску школу, и у току школске 1887/1888. боравио на специјализацији у Школи гађања у аустријском граду Бруку, није имао никаквог искуства са руским војношколским установама. Бекство његовог сина у Русију само је по себи добра илустрација која показује у ком правцу су у тренутку националног понижења и велике ратне опасности били уперени погледи српских патриота.

Извештај В. П. Агапејева не допушта ни трунку сумње да је руски војни изасланик веома добро схватио колики је био значај личности која му се обратила и какву је улогу она играла у српској војсци. Управо је због тога проницљиви руски потпуковник нагласио важност пријатељства Живојина Мишића за Русију. Обавештајчева предвђања показала су се као тачна. Већ у пролеће 1909. године Мишић се заиста вратио у активну службу, заузевши свој ранији положај помоћника начелника Главног генералштаба и настављајући своју блиставу војничку каријеру, пуну узлета и падова.

⁵Руски државни војноисторијски архив, даље: РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 3143. Л. 1-2. В. П. Агапеев – в Главное управление Генерального штаба. 16 декабря 1908 г. № 132.

Руске власти изашле су у сусрет жељама оца и сина Мишића, за чије интересе се zaloжило и Српско краљевско посланство у Петербургу. У мају 1909. године, Александар Мишић је заједно са двојцом сународника – Љубомиром Михајловићем и Адамом Младеновићем – био примљен у пешадијско јункерско училиште у Вилни.

О Мишићевим друговима мало нам је тога познато. Михајловић је стигао у Русију из Србије, по свој прилици у исто време кад и Мишић. Као и Мишић, и он је имао моћног заштитника. За његове интересе zaloжио се лично тадашњи српски престолонаследник краљевић Ђорђе. За разлику од поменуте двојице Срба, Адам Младеновић је од раније живео у Русији и одлично владао руским језиком. Његова породица је још у Србији била у пријатељским односима са породицом Живојина Мишића. Младеновићева мајка (отац му је у међувремену преминуо) примила је због Александра Мишића и Љубомира Младеновића на стан у Санкт Петербургу (Петербургская сторона, улица Широкая, дом 36, кв. 9), где је и живела.

Јужни Словени су иначе, по традицији, војно образовање у Русији стицали углавном у Одеском пешадијском јункерском училишту. Његови штићеници били су тако и многобројни официри и генерали бугарске армије. Осим тога, по наредби Александра III из 1894. године, на школовање о државном трошку у Одеско и Тифлиско (данас Тбилиси у Грузији) јункерско училиште примани су и Црногорци. Ипак, услед непознатих разлога, Мишић са друговима није уписан ни у Одеско ни у неко од престоничких војних училишта, већ у Вилнско пешадијско јункерско училиште. Након уписа у школу српски младићи су положили заклетву на верност у војничкој служби императору Николају II. Сматрало се да се боравком у школи они налазе у руској војној служби, мада, као страни поданици нису имали право на унапређење у подофицирске и официрске чинове руске армије. Та правила важила су у то време за све стране држављане.⁶ Школовање тројице Срба у Вилнској школи почело је у јесен школске 1909/1910. године.

Пешадијско јункерско училиште у Вилни основано је Највишим решењем императора Александра II од 29. октобра 1864. године. Његово оснивање представљало је део обимних реформи и организацијских промена у руској армији које су започеле када се

⁶Под истим условима био је примљен у Одеско јункерско училиште као црногорски поданик, будући генераллајтнант А. С. Бакић. О његовом школовању у Одеси видети: Ганин А. В. *Черногорец на русской службе: генерал Бакич*, Москва, 2004. стр. 13-14. За разлику од јунака наше приче, Бакић је по завршетку школовања 1902. године унапређиван у подофицирске и официрске чинове руске војске, иако, по сопственим речима, није узео руско држављанство. Очигледно је да су правила за странце постала оштрија након тога.

на челу министарства војног налазио генерал Д. А. Миљутин. Тим реформама је било предвиђено да се при сваком од новооснованих војних округа отвори јункерска школа, ради попуне нижих јединица потребним командним кадром. Прве војно-школске установе таквог типа постале су Вилнско и Московско јункерско училиште, која су основана у исто време. Вилнско јункерско училиште било је отворено у престоници северозападног дела царства (који је тек био умирен након устанка 1863. године). Овај град био је уједно и центар Вилнског војног округа. Као дан оснивања Вилнске школе празновао се 1. новембар, дан успомене на свете бессребренике и чудотворце Козму и Дамјана, који су узети за патроне школе.

У прво време основни контингент питомаца школе сачињавали су обични војни јункери, који су имали доста низак степен образовања. Сматра се да су баш због тога локални житељи прозвали школу „Сморгонска академија“, по школи за дресуру медведа у селу Сморгон. Међутим, веома брзо затим Вилнска школа је добила одличну репутацију, захваљујући гвозденој дисциплини и одличној стројевој и теоријској обуци. Од 1901. године јункерска училишта су прешла на трогодишњи период школовања, а 9. августа 1904. изашла је из ове школе прва класа јункера с официрским чином потпоручника. Вилнско јункерско училиште није дало руској војсци већи број великих војних делатника, мада су хиљаде његових васпитаника часно носиле високе и штабне официрске еполете, служећи верно и часно отаџбини. Његов најпознатији васпитаник који је по завршетку школовања 1897. добио прво намештење као млађи заставник Другог ковенског тврђавског пешадијског пука био је Лето-нац Јуким (Јоаким Јоакимович) Вацетис (1873–1938), потоњи први главнокомандујући оружаних снага Совјетске Русије, који је у време владавине Ј. В. Стаљина страдао као командарм другог степена совјетске војске.⁷

Училиште је у време свог оснивања било смештено у бившој згради привременог војног одељења болнице Св. Јакова на шеталишту у западном делу Вилне.⁸ Један од вилнских јункера сећао се: „Школска зграда са свим пратећим објектима, летњим логором и огромном пистом налазила се на самој периферији града Вилне. Она је једном страном гледала на борову шуму, а другом на стеновиту

⁷ Антонов А. *Виленское пехотное юнкерское училище. 1864-1899 г. Краткий исторический очерк*, Вильна 1900, Приложения, стр. 106.; Командарм – војничко звање за официре који су заузимали највише дужности (командарми првог и другог степена) у КоВ и Ваздухопловству Црвене армије од 1935. до 1940. године. Ово звање имали су официри на положајима вишим од команданта корпуса. Веће звање од њега било је једино звање командарма првог степена.

⁸ Антонов А, *н. д.*, стр. 11-12.

обали реке Вилије, зараслу у жбунове јоргована, која се звала „Зверинец“ (данас „Жверинас“ – В.К.). Лепа као из бајке, сва у шумовитим обалама, река је извијајући се као лента нестајала у даљини носећи своје воде у далеки Њемен. Изванредан пејзаж чинила је и супротна обала, на којој се ширило једно од вилнских предграђа. У даљини иза њега издизао се Шишкински врх, на који су у пролеће јункери ишли да вежбају топографију, док се у сумрак туда ширило наше хорско певање, наслађујући слух излетника и љубитеља водених спортова.⁹

Уз саму школу налазила се шума Закрет (данас парк Вингис), где се некада простирало истоимено царско имање. Са старом Закретском шумом или парком касније је била повезана једна драматична, али живописна епизода из живота Александра Мишића.

Програм обуке и учења за питомце јункерских училишта био је знатно лакши од оног у осталим војним школама. Ипак и учење у Вилнском јункерском училишту било је далеко од лаког, или се, у крајњем случају, оно показало тешко за три српска младића. Међу њиховим предавачима налазили су се најбољи официри из штаба Вилнског војног округа и јединица градског гарнизона. Већина предавача специфичних војничких предмета имала је академско образовање. У различитим временима у Вилнској школи предавали су потоњи чувени официри руског Генералштаба В. И. Пневски, В. В. Сахаров, К. И. Вогак, И. П. и Л. П. Војшин-Мурдас-Жилински, В. И. Харкевич, К. Н. Десио, Р. И. Кондратенко, А. К. Бајов, Р. Ф. Ваљтер, Ј. К. Цихович, С. М. Шејдеман, П. Н. Баженов, В. А. Олохов и многи други. Поред осталог, од 1899. године јункери Вилнског училишта почели су да се подробније упознају и са устројством немачке војске (у оквиру курса војне администрације), као и са пограничним рејонима источне Пруске (у оквиру курса географије).¹⁰ У време када су тројица Срба похађала ову школу у њој су предавали генералштабни официри браћа Н. С. и П. С. Махров, С. В. Томилин, Е. С. Имнадзе, В. Н. фон Дрејер и други.

Начелник школе у то време био је пуковник Б. В. Адамович, који ће постати једна од кључних личности у конфликту који је убрзо након тога избио. Треба рећи и неколико речи о том изванредном човеку. Борис Викторович Адамович, племић из Полтавске губерније, родио се 1870. године, у породици активног генерал-мајора. Завршио је Трећи московски кадетски корпус императора Александра II 1888. године и Друго константиновско војно училиште 1890. године. Одакле је изашао као потпоручник и био постављен на службу у Кек-

⁹На службе Отчества, Отв. ред. В. И. Шайдицкий. Сан-Франциско, 1963. стр. 114. Та књига представља јубиларну споменицу питомаца Вилнског јункерског училишта.

¹⁰Антонов А, н. д, стр. 61.

схолмски гренадирски пук, који је 1894. године постао и гардијски. Као гардијски штабс-капетан Адамович је 1904. године по личној жељи отишао у руско-јапански рат и у чину капетана био постављен на дужност у 123. козловском пешадијском пуку. Као командир чете учествовао је у борбама под Анпином, Љаојаном и на реци Ша-Хо, да би се по завршетку рата вратио у свој пређашњи пук. За команданта батаљона Кијевског војног училишта постављен је 1906. године, уз унапређење у чин пуковника. Пуковник Адамович је постао начелник Вилнског пешадијског јункерског училишта 9. августа 1909, на основу предлога великог кнеза Константина Константиновича, код кога је уживао изузетно поверење (ово је био преседан будући да је, у складу са законским решењима, то место било предвиђено за пуковника са завршеним генералштабним усавршавањем). Крајем 1914. године он је отишао на фронт на челу свог Кексхолмског пука, у којем је и започео каријеру, затим је командовао Другом бригадом Треће гардијске дивизије, а потом је, од јесени 1915, стављен на располагање министру војном и вршио дужност инспектора за подофицирске школе. Након фебруарске револуције поднео је оставку, да би од 1919. године служио у оружаним снагама југа Русије. За време евакуације белих снага из Новоросијска 1920. године генерал Адамович је заувек напустио родно тле.¹¹

На челу Вилнског училишта Б. В. Адамович налазио се свега пет година, од 1909. до 1914, али је ипак за то време успео да постане најзнаменитија личност у читавој полувековној историји те установе. Баш за време његове управе настале су две чувене девизе Вилнског училишта: „Вилинац је војник и кад остане сам на бојном пољу“ и „Ка висини и светлости само је један прави пут“. Велики број бивших јункера-вилинаца сећао се свога бившег начелника с неизмерном захвалношћу и искреном љубављу, која се граничила са обожавањем. Питомац ове школе, пуковник В. И. Шајдицки, сећао се у емиграцији: „Начелников поглед досезао је свуда: заиста, није било ни тренутка у коме се није могло очекивати да се он однекуд не појави, рачунајући чак и најскровитија места. Увек и свуда био је међу јункерима, подучавао, разговарао, проницао у душу свакога од њих; грдио их и пазио, љутио и волео, час изазивао страх, час доносио радост својим присуством. Где год се јункер налазио, у гарнизонској болници или школској амбуланти, док је боравио у притвору или лежао на кревету маштајући о маршалској палици, када је био на дежурству или на стражи у логору, седео на пријемници са посетиоцима или водио веселе разговоре са колегама у просторији за пушење, или се припре-

¹¹На службе Отечества, Сан-Франциско 1963. стр. 37-51; РГВИА. Опис фонда 297 (Б. В. Адамович). Предисловие к описи составил Ю. А. Трамбицкий.

мао за смену на пожарству у учионици или спомен соби – он је могао срести свога начелника и разговарати с њим.(...) Приликом сваког општења са начелником, јункери су му без страха саопштавали све своје мисли и увек осећали душевно задовољство од његових савета. Све то се одвијало ипак тако да никада и ничим нису били нарушени дисциплински принципи. Честе посете бивших питомаца овој школи сведочиле су како о љубави према њој, тако и о јакој духовној вези са школом и њеним начелником, док је огромна преписка генерала Адамовича са својим питомцима указивала и на лично поштовање и љубав коју је међу њима уживао.¹²

Бивши јункери су се такође сећали: „Његов (Адамовичев – В. К.) долазак наилазио је код јункера на радост и подизао опште расположење, пре свега захваљујући умећу начелника да буде свима приступачан таман толико да то не крњи његов изузетан ауторитет који је код нас уживао. Тиме се генерал Адамович истицао у односу на све остале васпитаче, пошто је једини он био у стању да спроведе у потпуности у живот принцип међусобних односа у војсци, по начелу: „служба је служба, а дружба је дружба“. Ми смо увек знали да ће његов садашњи пријатељски тон следећег дана бити замењен уобичајеним строгим наступом у току радног дела наставног дана. Тренуци у којима нас је обилазио остављали су на нас дубок траг, и имали изузетну васпитну улогу. Пошто је и сам био одлично образован, генерал Адамович је уносио у наше душе и знања о начелима и основама војничке етике, људског морала и лепог понашања, преносећи их кроз интересантне приче и анегдоте из сопственог и уопште војничког живота.(...)

Генерал Адамович је уживао у војничком послу и највише волео да задиви своје претпостављене демонстрацијом узорне спреме својих јункера, док смо се ми, јункери, максимално трудили да докажемо и оправдамо висок углед нашег училишта.“¹³

Најједноставније би било рећи, како се изразио и један од његових питомаца, да је Б. В. Адамович био „рођени педагог“.¹⁴ Међутим, он је при том био и веома строг и захтеван начелник. Још један од бивших вилнских јункера, потпуковник Л. В. Шаблико, сећао се: „Живот у училишту текао је у строго омеђеним оквирима. Чак ни мањи преступи и пропусти нису остајали некажњени. Могућност да питомци буду докони бар на час никада није постојала, тако да ни напуштање школовања није било ретка појава међу њима.“¹⁵ Тако је,

¹²На службе Отчества, Сан-Франциско 1963, стр. 43.

¹³Исто, стр. 114-115, 121.

¹⁴Исто, стр. 143.

¹⁵ Исто, стр. 54.

на пример, јункер који се осећао на вино, без милости отпуштан из школе и упућиван у добровољачки пук. У томе нису прављени никакви изузеци. Једном приликом је тако један јункер из Вилнског училишта, који је раније био у пажевском корпусу, пошто се вратио из изласка у град у пијаном стању, био отпуштен из школе свега неколико месеци пре промоције. Њему није помогла чак ни интервенција и лични долазак његовог оца – генерала из царске свите. Један од најтежих престапа за јункера било је такозвано „самоискључење” – самовољан одлазак из школе.

Бивши вилнски јункер В. И. Гетц сећао се: „Генерал Адамович користио је веома широк дијапазон дисциплинских казни, али узрок томе није био у осећању мржње или несимпатије према јункеру, већ су оне коришћене као васпитне мере. Примена тих мера је у његовом добром срцу увек изазивала мучне грчеве. Приликом изрицања казни генерал се придржавао следећег правила: што му је кривац био дражи и квалитетнији јункер то га је требало строже казнити у случају престапа.”¹⁶ Можемо закључити да су у личности начелника тројица Срба јункера наишла на тврди камен, на који ће им бити суђено да се спотакну због своје тврдоглавости и самовоље.

Нажалост, српски младићи нису могли да изађу на крај са градивом у Вилнском училишту, што је било јасно већ на основу резултата на крају првог полугодишта школске 1909/1910. године. Касније су Мишић и Михајловић сматрали као главни разлог свог тадашњег неуспеха недовољно познавање руског језика, што је, како се може видети, и била истина. Ипак, постојећа правила била су строга и нису допуштала попуштања ни према коме. Наставно веће је тако 10. фебруара 1910. донело одлуку да се због неуспеха у учењу отпусте из школе и врате у отаџбину српски држављани Мишић и Михајловић.

На потврди коју је издала Централна управа војношколских установа (ГУВУЗ) стајало је да су „према сведочанствима из училишта оба кандидата била запажена и даровита и да се предлажу за отпуст са жаљењем”.¹⁷ Ипак, мишљење о Мишићу које је написао лично пуковник Адамович гласило је овако: „Интелигентан, способан, али непоправљиво рђавог карактера: много тражи без имало спремности да било кога послуша. Незахвалан је до бесвести. Према руској школи која га је примила односио се са циничним непријатељством, укључујући ту и изјаву да од њега не треба тражити да научи руски језик, јер му он није ни потребан.”¹⁸

¹⁶Исто, стр. 136.

¹⁷РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр. 1424. Л. 3 – 3об. Справка ГУВУЗ.

¹⁸РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 3031. Л. 376 – 376об.

Последњи од тројице Срба, јункер Адам Младеновић, је на крају првог полугодишта такође имао незадовољавајући успех из три предмета, али ипак га Наставно веће није предложило за отпуст из школе захваљујући посредовању његовог првопретпостављеног који је код тог јункера истицао „одлично обављање стројевих радњи и квалитет карактера“. Међутим, Младеновић 22. марта 1910. није изашао на стројево занимање па је, на предлог пуковника Адамовича, сам поднео захтев за отпуст. И он је исписан из школе 29. марта те године.¹⁹

Касније је сам Адам Младеновић у писму начелнику училишта рекао да његов отпуст није последица личне кривице или жеље, већ неразумевача предавача и командира стројеве обуке. Читаву ноћ уочи искључења из школе он је провео у строју, и тако добио жуљеве на ногама, а ујутро му командир није „прогледао кроз прсте“ и није га ослободио стројевог занимања. Осим тога, Младеновић је као узрок сопствених проблема наводио и неправичност и интриге предавача Бајера, чији је надимак био „Немац“, због кога је, тобоже, добио најнижу – трећу категорију из владања. При томе из речи самог Младеновића може се закључити да се он држао према Бајеру прилично недисциплиновано. Једанпут, у току наставе „Немац“ га је опоменуо питајући се може ли човек у исто време писати, читати и одговарати, на шта је српски младић одговорио потврдно, позивајући се на пример Јулија Цезара. При том је Младеновић био искрено убеђен да Немци, те „препредене бештије“ мрзе све Србе због њиховог противљења политици „Drang nach Osten“. „Е Немци, Немци! Да ми само падну шака – свих 60 милиона бих повешао. Ето колико их волим!“ – без икаквог увијања писао је он пуковнику Адамовичу.²⁰ Поменути изјава звучала је изузетно оштро чак и за ватреног младог српског националисту с почетка XX века!

И тако су сва три српска јункера била избачена из Вилнског училишта, али су главне муке и недаће тек стајале пред њима. Пошто нико од њих тројице није имао грађанско одело и новац за повратак у Србију, до решења тог проблема остали су у школи. Убрзо су почели и проблеми. Пренећемо у целини подужи текст извештаја пуковника Б. В. Адамовича, који звучи упечатљивије од било каквог препричавања. Адамович је 7. априла 1910. јављао Главној управи војношколских установа:

„Извештавам да је понашање јункера Мишића, Младеновића и Михајловића, од момента када су обавештени о отпусту из шко-

¹⁹РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр. 1424. Л. 3 – Зоб. Справка ГУВУЗ.

²⁰РГВИА. Ф. 297. Оп. 1. Ед. хр. 239. Л. 6 – 8об. А. Младенович – Б. В. Адамовичу. 14 октябра 1910 г.

ле постало изазивачко и добило карактер тешког нарушавања реда. Они нису желели да у миру сачекају одговор на мој акт у коме сам тражио појашњење наређења о томе куда и на који начин да их упутим, и свакога дана су подносили различите захтеве, које су пратила оштра позивања на њихову пуну независност од руских власти.

Командири чета износили су ми своје стрепње у вези са могућношћу нарушавања дисциплине и примећивали да присуство речених јункера производи изузетно негативан утицај на јункерску средину.

Јункер Мишић, који је био у трећој категорији (најнижа категорија по владању и успеху – В. К) је 4. априла, по мом наређењу добио дозволу изласка у град до 16 часова, да би се сусрео са једним српским официром који је пролазио кроз Вилну. Он се вратио у 11 часова увече уз објашњење да је сматрао да као избачен из школе има право да сам продужи одсуство. По мом наређењу био је истог часа притворен.

Ујутру 5. априла, искористивши одсутност дежурног јункера, изашао је из притвора кроз светлосни отвор на вратима, обукао цивилно одело и самовољно побегао.

Пошто сам наредног 6. априла, сазнао да се крије у насељу Закрет у близини школе, послао сам групу подофицира и војника да га приведу. Они су пронашли Мишића, ухапсили га и довели у Училиште, али у исто време било је утврђено да су се самовољно удаљили и Михајловић и Младеновић, који су се потом вратили када су опазили војнике.

Пошто сам сматрао да више није могуће држати их у школи без ризика за даље ремећење реда и мира у Училишту, ухапсио сам сву троицу и упутио сам их у гарнизонски војнички затвор: Мишића на 30 дана, а Михајловића и Младеновића на по 20.

Приликом хапшења које је по мом наређењу извршио један од официра, Михајловић и Младеновић су се супротставили, због чега су била позвана да интервенишу и лица са нижим чиновима. Ова лица су они физички напали. Сва тројица су ме псовала и вређала иза леђа, како у кругу училишта, тако и приликом спровођења у војнички затвор. Поред тога су они, у сред војничког затвора, у присуству официра из школе јавно говорили о намери да беже, или да након издржане казне изазову велики скандал у училишту тиме што ће покушати да изврше атентат на мене.

Молим ваше посредовање да се они протерају из града Вилне и да им се забрани сваки повратак у исти.²¹

²¹РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр. 1424. Л. 1-2об. Б. В. Адамович – в ГУВУЗ. 7 априла 1910 г. № 1393.

Ономе што је изнето у извештају треба додати и чињеницу да је вест о нестанку Мишића из школе процурила у штампу, што је могло да доведе не само до скандала већ и да изазове међународни инцидент. Сам Мишић је касније писао да је побегао из притвора са намером да напусти школу и оде у Петербург, иако му је Адамовичевом наредбом био забрањен одлазак из Вилне. Због тога се бивши јункер и потуцао по Закретној шуми више од једног дана и, по Мишићевој верзији приче, добровољно вратио у училиште (принудно привођење је прећутао). Претпостављени више нису знали како да поступају са три ухапшена српска држављанина. Руске власти обратиле су се преко Министарства иностраних послова српском посланству са молбом да обезбеди бившим јункерима новац и одећу за повратак у отаџбину, али је из посланства стигао одговор да оно „нема могућности да било шта учини за горе поменуте српске грађане“.²²

У фондовима руских архива нама је случајно пошло за руком да пронађемо и део преписке бивших јункера Срба и пуковника Б. В. Адамовича. Ти документи бацају више светлости на њихове међусобне односе и околности које се односе на учење, искључење и хапшење српских младића.

Младеновићева писма сведоче о њему као о неуравнотеженом и стално незадовољном младом човеку. Он се није најбоље слагао са двојицом земљака – школских другова, који су га, додуше не без разлога, називали лудаком. У свом писму које је упутио 5. септембра 1910. пуковнику Адамовичу из Петербурга, Младеновић је говорио о својој ватреној љубави према њему, о усхићењу његовим патриотизмом и о патњама због његове ненаклоности. Како су готово сви јункери-вилинци обожавали свог начелника училишта, не звучи чудно ни Младеновићево признање да се он с муком уздржавао од жеље да изљуби Адамовића, упијајући његове пријатељске и љубазне речи. Не остајући само на изјавама личних симпатија, Младеновић се позивао и на осећања словенске блискости и политичке солидарности између Русије и Србије. У случају потенцијалног новог непријатељског насртаја на Русију, те земље би требало да иступе у савезу, јер је, како је писао Младеновић, „Србија истурени одред и предстража Русије“.²³

Стилски допадљиво и емоционално Младеновић је описивао околности свога хапшења и одласка у затвор, па због тога наводимо један опширнији одломак из његовог писма:

²²Исто, Л. 10 – 10об.

²³РГВИА. Ф. 297. Оп. 1. Ед. хр. 239. Л. 3-4об. А. Младенович – Б. В. Адамовичу. 5 септембра 1910 г.

„У време мог одласка у војнички затвор (за то што сам одговарао Мишића, ту свињу у људском облику, да не прави скандал, а не би му се ни приближио да Михајловић није рекао да је штабс-капетан Симоњенков замолио да пронађемо Мишића и одговоримо га од свега, не би му се ни приближио јер мрзим Мишића из дна душе) желео сам да вас видим и да вас упитам због чега ме избацујете. Сматрао сам себе исправним. Међутим, нису ми дозволили да изађем пред вас. Отео сам се војницима који су хтели да ме ухапсе по наређењу штабс-капетана Мириманова и побегао сам на кров у намери да скочим и извршим самоубиство. Међутим, поглед на ведро небо и далеке пејзаже шуме и града очарао ме и ја сам занемео од лепоте. У том моменту до мене су стигли и војници. После дипломатских преговора са млађим поднаредником из групе војника пристао сам на предају, пошто сам био окружен. Пут ми је био пресечен, али главна мисао која ме обузимала била је да је глупо улазити у борбу, кад оно за шта се бориш нема ни смисла ни значаја. Ишао сам мирно, све док се одједном у ходнику школских просторија није устремео на мене јункер из другог специјалног разреда 4. чете Кузмин (млађи) и слабим пискавим гласом повикао:

– Држ’те га, држ’те разбојника!

Ја сам праснуо у смех и одгурнуо га на приличну удаљеност једним рвачким захватом. Тада су на мене навалили војници (њих 15) и оборили ме на земљу. На степеништу поред собе дежурног успео сам да их поново разгрнем, након чега се појавио јуначина штабс-капетан Котхе. Он се ухватио за сабљу и гласно повикао:

– Ја ћу вас, јункеру Младеновићу, сасећи! Смирите се или чу вас сасећи!

– Само напред, не бојим се смрти! – одговорио сам.

Међутим, љутитог капетана одвео је на страну штабс-капетан Клауз, док су мене као какву врећу однели у војнички затвор. Желим да вам кажем да сам у војничком затвору коначно одахнуо. Да и не говорим да ме је близина Мишића, као и обично, још више нервирала. Његово ружно, дрвено, простачко лице стално је гледало у мене и разговарало са мном. Ипак, нисам осећао на себи тежину вашег љутитог погледа, па ми је срце било на месту.²⁴ Своје писмо Младеновић је завршио речима да је након избацивања из Вилнског училишта живот изгубио за њега сваки циљ и смисао.

У одговору на ово писмо пуковник Адамович је прекораво своје бивше јункере због неозбиљног односа према учењу. Он је писао: „Шта сам ја добио? Добио сам тројицу даровитих ленчуга, крајње лакомислених, који се нису стидели да изјаве да им руски језик није

²⁴Исто.

потребан!”²⁵ Међутим, Адам Младеновић није желео да прихвати ове прекоре на свој рачун, тврдећи да је у потпуности владао руским језиком и чак сарађивао у низу новина и часописа, рачунајући ту и часопис „Славянский Мир“. Он је такође желео да направи отклон од својих бивших српских другова. Мишић и Михајловић су били стално заједно у училишту, писао је Адам Михајловић у свом новом писму од 14. октобра 1910. године, док је он пак више волео да се држи даље од њих двојице и да се дружи с руским јункерима. Младеновић се није чак ни либио да упутити тешке речи на адресу друге двојице Срба и штавише, поднесе против њих озбиљне оптужбе за непоштење и крађу. Одмах ћемо рећи да не поседујемо ниједан непобитан доказ истинитости његових отворено пристрасних изјава, па их због тога наводимо само као став једног од учесника у конфликту. Чињенице које је изнео Младеновић су, ван сваке сумње, интересантне и завређују пажњу, али их никако не можемо сматрати веродостојним у целости. Он је тако писао:

„Да је Мишић био талентован – то не одговара истини. Можда је и талентован, али не за учење. Ја лично, сматрам га озлоглашеном хуљом. Шта ви мислите, да ли ће га се и рођени отац одрећи [Ако већ није? Прим. В. К.]. Скита се у руској војној униформи по Београду, тумара овде у Петербургу у јункерској униформи, и носећи мамузе свугде се представља као јункер из Вилнског училишта. Из сажаљења према њему (више ради његовог оца, честитог и изузетно познатог стратега у Србији, са којим наша породица одржава најбоље односе), из сажаљења према жалосном стању у коме се нашао, пошто му је претила смрт од глади, моја мајка га је примила у нашу кућу. Такође је био исти случај и са Михајловићем. Тешко ми је што ово износим, али просто желим да знате с каквим људима сте имали или ћете имати посла! (И Мишић и Михајловић маштају о томе да вас изазову на двобој. Наравно, ви сте разуман човек, па на њихова лапрдања нећете обраћати пажњу. Опростите због израза „лапрдање“, али ми је другу реч било тешко наћи!) На крају је и мајка била принуђена да их истера из куће због њиховог безобразлука. Такве две лажовчине, лопова, и таквих битанги као што су Мишић и Михајловић, ја у животу нисам срео. Чврсто сам уверен да су њих двојица украли и продала моју виолину (успомена на покојног оца) док сам ја лежао у Вилнској војној болници.“²⁶

„Талентовани су они, талентовани“ – настављао је Михајловић – „само је тај њихов таленат из друге приче! О њиховом таленту можете се информисати и у петербуршкој колонији српских студената. Њихове крађе (Мишићеве и Михајловићеве), продаја ствари које су

²⁵Исто. Л. 6 – Роб. А. Младенович – Б. В. Адамовичу. 14 октябрия 1910 г.

²⁶Исто.

им други оставили на чување и томе слично огорчиле су овдашње Србе. Мишић је био принуђен да се врати у Србију после безуспешног тражења везе у Српском посланству и Главној управи војношколских установа, не би ли био примљен у било какву војну школу, а такође и после разоткривања његових „подвига“ у овдашњој српској колонији. Михајловића се пак, спремају и да ту же грађанском суду због продаје туђих ствари!“²⁷

Пошто је написао све горе поменуто, Младеновић је уверавао пуковника Адамовића како му је непријатно што износи туђи прљави веш (!). И поред тога, он је изванредно обављао посао сплеткароша, пишући у свом писму начелнику училишта, како су двојица његових земљака говорили о њему свакојаке гадости, а да се Мишић затим и хвалио да је у присуству официра, поручника Алексејева, псовао Адамовича. „Најгоре од свега је то што ти момци каљају добро српско име. Наиме, свима је познато да су Срби један частан, правичан и добродушан народ! Али, у сваком житу има кукоља – то једно с другим иде!“ – отварао је душу Младеновић, не схватајући, како видимо, да и његова писма предствалају потврду чињенице да у српском „житу има и кукоља“.²⁸ У последњем делу писма Младеновић је изнео да машта о томе да опере „мрску љагу“, и молио начелника училишта да напише неколико речи начелнику Главне управе војношколских установа, не би ли га поново примили међу јункере. Ова нечасна говораница завршавала се новом изјавом привржености пуковнику Адамовичу и чудним стиховима из Младеновићеве песме која је настала у тренуцима очаја.

Љубомир Михајловић је, 14. јула 1910. године, из Петрограда, такође написао писмо пуковнику Адамовићу, у којем је говорио о неправди која му је учињена. Он је тврдио да је отишао у Закрет у намери да наговори Мишића да не прави скандал, а не ради тога да му се придружи у његовој замисли, као што је претпостављао начелник училишта. При том је и сам Михајловић признавао да се Мишић понео „и непромишљено и нечасно“. „Иначе“, писао је бивши јункер, „што се тиче Мишића, господине пуковниче, морам вам рећи да он ни најмање није крив за ту глупост. Главну кривицу сноси српско посланство, које се није постарало да нам помогне да напустимо училиште после избацивања, већ је на наша писма одговарало са „ништа не брините“.“²⁹

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ РГВИА. Ф. 297. Оп. 1. Ед. хр. 237. Л. 10 – 13. Л. Михайлович – Б. В. Адамовичу. 14 июля 1910 г.

Михајливић је обратио пажњу и на психолошку позадину онога што се десило: „Господине пуковниче, ставите се у наш положај. Можете ли замислити колико нам је било тешко живети у училишту у коме су нас сви стално питали: „Када ћете већ једном отићи?“ и где смо се сваког дана сусретали са вашим погледом који нам је отворено говорио: „Време је, другари.“ Ми смо све то лично преживљавали и било нам је веома тешко. Мишић је све што је урадио и урадио јер је захваљујући таквом третману био нервно растројен.“³⁰

И поред двадесетодневног притвора Михајловић је писао пуковнику Адамовичу: „Ја сам вас увек веома, веома поштовао као начелника и сада вас поштујем“. Одрицао је своје учешће у тучи и грдњама на рачун управе: „Када су ми рекли: „Вас је начелник школе стрпао у војнички затвор на 20 дана због самовољног удаљења“, ја сам се у тишини обукао, попео се на фијакер и мирно пошао у апс. Ја сада немам никаквог разлога, господине пуковниче, да се правдам, јер ја од тада нисам ни покушао да се упишем у било какво училиште, нити ми то више пада на памет. Војна служба је за мене завршена, мада је и сада изузетно волим.“³¹

Из Михајловићевог писма се види да он изразито није трпео свог друга и сународника Адама Михајловића, за кога је говорио да је „пореметио памету“ и „ненормалан“. Како је тврдио Михајловић, баш Младеновић је саветовао Мишића, који је побегао из притвора, да пође до градоначелника Вилне и да од њега, као страни поданик, потражи заштиту, те да му се пожали да је начелник училишта вређао српског краља и официрски кор. Тобоже, Младеновић је говорио Михајловићу да је начелник училишта, пуковник Адамович, један Пољак који мрзи словенство. Поред тога, из Михајловићевог писма произилази да су баш од Младеновића потекле невероватно прљаве и толико непријатне гласине, по којима је начелник училишта долазио код јункера у притвору ради сумњивих односа („хомосексуализма“). „Да сам имао доказа да те гласине долазе од њега, ја бих му одавно разбио њушку. Он је сада још више полудео“ – настављао је аутор писма – „донедавно је шетао у јункерској униформи, али није научио како да поздрави, а ја сам му запретио да ћу вас о томе извести, али нисам хтео све до оног момента док није обукао грађанско одело. Можда је и ненормалан, али он је ипак мој брат, Србин, па сам се бојао да ћете му ви учинити велике непријатности.“³²

Међу документима Словенског одсека Министарства иностраних дела о проблемима Мишића и његових другова сачувала се

³⁰Исто.

³¹Исто.

³²Исто.

и копија одговора пуковника Б. В. Адамовича на писмо Љубомира Михајловића од 14. јула 1910. године.³³ Сећајући се клевете на свој рачун, с дубоким огорчењем је Адамовић писао Михајловићу, да би он и његови другови боље од свих требало да знају који су прави разлози због којих је он долазио код њих у притвор. „Ја сам волео свакога од вас тројице због ваше даровитости“, писао је Адамович изражавајући искрено жаљење јер није успео да избави тројицу младих људи од беде.³⁴

У истом писму начелник училишта се дотакао и оптужбе на његов рачун о увредама српског краља и официрског кора. Како је тврдио Адамович, та оптужба је била заснована на извртању чињеница које су се односиле на његове изјаве о официрима завереницима из 1903. године. У своје време, расправљајући са јункерима о снази војничке заклетве, Адамович је изнео, да је требало, по његовом мишљењу, да српски официри прво напусте војну службу па тек затим да припреме и изврше преврат. Начелник училишта је такође изнео мишљење да краљ Петар Карађорђевић није смео да учеснике преврата задржи у војној служби. То је било оно што је Младеновић сматрао за „увреду“.

У току поменутог конфликта, обе стране су браниле своју истину. Млади српски патриоти, који су били решени да посвете свој живот војној служби за отаџбину, могли су емотивно да реагују на непристрасне изјаве о поступцима дела српских официра. Ипак, став пуковника Адамовича чини нам се, био је праведнији и имао већу тежину. Пошто је руководио процесом образовања и васпитања јункера, у складу са правилима службе имао је право и чак обавезу да им усади систем вредности који је постојао у руској војсци, и разумевање појмова као што су заклетва и официрска част. Колико је познато, нико од активних руских официра није се похвално изразио о моралној страни преврата 1903. године, мада је он и довео до приближавања Србије и Русије. У руској царској армији је код људи са официрским еполетама изазивало прави осећај гађења нечовечно убиство породице краља Александра и његових ближњих, укључујући и чињеницу да су официри краљеубице заузели високе положаје по доласку на престо Петра Карађорђевића.³⁵ Српски су се пак јункери налазили у Вилнском училишту под „обичним“ условима, па

³³Спољно – политички архив Руског царства, даље: АВПРИ. Ф. 146. Оп. 495. Ед. хр. 13536. 1910 г. Л. 3 – 4.

³⁴Исто.

³⁵Видети на пример, оцене руског војног изасланика у Србији пуковника И.Н. Сисојева у: РГВИА. Ф. 400. Оп. 4. Ед. хр. 313. Л. 82-84 и др.

начелник училишта у односу према њима није морао да се брине о придржавању дипломатске учтивости.

Извештај са досијеима три бивша српска јункера је, 17. априла 1910, пред императора Николаја II изнео вршилац дужности министра војног А. А. Поливанов. Пошто на документу није сачувана никаква одлука, остало нам је непознато какав је став према овим догађајима заузео владар целе Русије.³⁶

Одмах по ослобођењу из гарнизонског затвора, 26. јула, Младеновића и Михајловића је у грађанској одећи пуковник Адамович послао у Петербург. Већ наредног дана, 27. априла, они су и званично били избрисани са списка питомаца училишта. У Петербург је 5. маја, такође у грађанском оделу био упућен Александар Мишић, који је из затвора отпуштен касније од осталих.³⁷ Ипак, епопеја тројице Срба у Русији тиме није завршена. Иако свесни размере и последица својих поступака, ови млади људи нису губили наду у побољшање сопственог положаја. Почели су да се обраћају различитим молбама Главној управи Војношколских установа, Министарству војном и чак цару лично.

Својеручна писма Александра Мишића представљају несумњиво драгоценост за биографе војводе Живојина Мишића и његове породице, па их зато овде наводимо у потпуности, уз очување свих особина стила и граматике. Млади Мишић који је боравио у Петербургу, писао је маја 1910. године на адресу Главне управе војношколских установа:

„Његовом превасходству Главному Начелнику
Војно-Школских Установа

Српског поданика
Александра Мишића

бившег јункера Вилнског пешадијског
јункерског училишта

Молба

Најпокорније молим Ваше Превасходство за Ваше лично посредовање да будем распоређен у једно од пешадијских јункерских училишта.

³⁶РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр.1424. Л. 8-9.

³⁷Исто, Л. 14, 17, 19.

Био сам јункер Вилнског пеш. јунк. училишта до 10. фебруара ове године. Главна управа Војно-Школских установа дала је дозволу за мој отпуст Наставном Већу Вилнског пеш. јунк. Училишта 22. марта ове године по акту № 6259. Остао сам у училишту до даљње наредбе Начелника Училишта све док ме Начелник Училишта није због самовољног напуштања школе казнио са 30 дана обичног лишавања слободе у Вилнском Главном гарнизонском затвору. Горепоменути поступак учинио сам јер нисам знао његове последице. Тим својим поступком навео сам јункере Михајловића и Младеновића на преступништво, пошто су се и они самовољно удаљили, дошавши код мене да би ме посаветовали да се вратим у училиште (ја сам у том моменту био на недозвољеном изласку). Пошто сам био избачен из школе био сам толико растројен да нисам био при здравом разуму.

Најпокорније молим Ваше Превасходство да узме у обзир године које сам провео у Русији у жељи да постанем официр српске војске школован у њеним установама, жељу којој се испречио непромишљени поступак, као и чињеницу да Ваше Превасходство све то може довести у ред.

Српски поданик
Александар Мишић

С. Петербург
маја 1910. године.³⁸

У овом писму млади Мишић се показао као добар друг, покушавајући да оправда двојицу својих сународника. Уосталом, то је било и у његовом личном интересу, пошто би признање групног „самоудаљења“ и непоштовања ауторитета старешина, ван сваке сумње, погоршало и његов сопствени положај. Природно, бивши јункер је више волео да прећути свој бег из притвора, дводневно удаљавање без дозволе, насилно привођење и потоњу тучу са подофицирима и војницима који су га привели. Спомињање „година протраћених у Русији“, мора се признати, звучало је без имало такта, али се оно може протумачити Мишићевим недовољним познавањем руског језика. Ипак је тешко схватити да је син строгог и искусног старешине, какав је био Живоин Мишић могао да буде несвестан дисциплинских последица својих преступа.

Бивши јункер Љубомир Михајловић се 21. маја 1910. године такође обратио молбом Главном начелнику Војношколских установа, генерал-лајтнанту А. Ф. Забелину. У својој молби тражио је да буде

³⁸РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр.1424. Л. 24 - 25. Подлинник. Рукописъ.

примљен у било коју од руских војношколских установа, „пошто сада добро говорим руски језик, а ја обећавам и дајем часну реч, да ћу убудуће изузетно добро учити“.³⁹ Ипак су се над главама српских младића надвили црни облаци. У извештају од 1. јуна, упућеном министру војном В. А. Сухомлинову, генерал Забелин је изнео досије тројице Срба и предложио следеће сурово решење: не допустити убудуће свој тројици упис у било коју војношколску установу у Русији. Генерал Сухомлинов наложио је да се тако и поступи, дописавши на акт кратко: „Испунити“.⁴⁰ Адаму Младеновићу, који је дошао код њега са молбом, генерал Забелин је отворено изјавио да су Срби-вилинци „разбојници“ и да они више не могу бити примљени у војне школе у Русији.⁴¹

Где су и како другови по несрећи Мишић и Михајловић, који нису имали ни новца ни родбине у Русији, провели наредних неколико месеци – потпуно је непознато. Јула 1910. Михајловић је писао да је дао Мишићу сву своју гардеробу (ако се сећате, хероји наше приче су у Русији увек имали проблема са одећом) и овај је отишао у Србију.⁴² Ипак, већ у фебруару 1911. године Александар Мишић се поново обрео у Петербургу, из кога се обратио личним писмом директно Сухомлинову. Тај по стилу упечатљив и патетичан документ, доносимо у целини:

„С.Петербург 25-II-1911. г

Ваше Високо Превасходство
Милостиви Господару
Владимире Александровичу.

Опростите ми што Вам се не обраћам као Министру Војном и личности на високом положају итд. већ као оцу.

Ја сам раније био јункер у Вилнском пеш. училишту, али сам (пак) због свађе са начелником училишта избачен из истог, док сте Ви, Ваше Високо Превасходство, издали наређење по коме ми се забрањује упис у било коју руску војну школу.

Признајем, крив сам, али ставите се ипак и сами у мој положај.

Ја сам Србин, син српског официра који је помоћник начелника Генералштаба. Мој отац је један од најистакнутијих официра српс-

³⁹Исто, Л. 26.

⁴⁰Исто, Л. 29-30.

⁴¹РГВИА. Ф. 297. Оп. 1. Ед. хр. 239. Л. 3 - 4об. А. Младенович – Б. В. Адамовичу. 5 септембра 1910 г.

⁴²РГВИА. Ф. 297. Оп. 1. Ед. хр. 237. Л. 10 - 13. Л. Михайлович – Б. В. Адамовичу. 14 јула 1910 г.

ке војске, који је учествовао у два српско-турска рата, носилац свих српских и већег броја страних одликовања, који ужива углед на Двору и у читавој војсци. Смем ли се (пак) ја син таквог оца осрамоћен вратити у Србију. Не, никада!

Имам препоруке председника српске владе Пашића, министра иностраних дела и бившег министра војног Гојковића, као и блаженопочившег генерал-лајтнанта барона Таубеа. Његово Височанство принц Ђорђе обратио се у моју корист писмом Његовом Императорском Величанству Вел. Кнезу Константину Константиновичу. Такође је и руски посланик у Србији, г. Хартвиг и званично и незванично писао генералу Забелину, да будем поново примљен у училиште, али је све остало по старом, уз одговор који је увек био исти: „осим Министра Војног нико ништа не може учинити“.

Због тога Вас горљиво молим да повучете то наређење, а ја ћу вам на томе довека бити захвалан. Ваша наредба би мене лично усрећила, док би вам мој отац и сва породица били искрено захвални. Принц Ђорђе спреман је такође да вас поново замоли, али се боји да га Ви не одбијете. Добročинитељу мој, смилујте ми се, а ја ћу се увек за Вас Богу молити. У супротном, преостаје ми само смрт.

Ваш најпокорнији слуга
Александар Живоинович Мишић
бив. Јункер.⁴³

Ово писмо не оставља никакве сумње у искреност и дубину очајања у које је запао српски младић, који се више од смрти бојао да укаља част своје породице. У исто време, тешко је не зачудити се над наивношћу Мишићевог покушаја да се „као син“ обрати моћном руском министру војном као „свом оцу“. Могуће је да је у демократском и патријархалном српском друштву тога времена, у коме се држава схватала као продужетак патријархалне задружне породице и родовске сеоске општине,⁴⁴ такав начин обраћања био природан, али за војне органе позног Руског царства оно је представљало очевидан анахронизам, карактеристичан за давна времена средњовековног Московског царства. То чуђење је још веће ако се има у виду да В. А. Сухомлинов, према свим сведочанствима савременика, није био ни једноставан ни лако доступан човек меког срца. Према српским мерилима, Александар Мишић је, како је мислио, имао једну од најјачих веза, и надао се да ће она помоћи да се цео

⁴³РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр.1424. Л. 24 - 25. Л. 37 - 38об. Подлинник. Рукопись.

⁴⁴О томе погледати: Шемякин А. Л, *Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891)*, Москва 1998, стр. 18 - 37.

случај заврши у његову корист. Ипак, одлука Сухомлинова од 18. марта 1911. године, у вези са Мишићевим случајем, била је неумољива и гласила: „Без икаквих измена“.⁴⁵

Упорни српски младић, који је био спреман на борбу до смрти, упутио је 19. марта министру војном нову молбу, али овога пута у много званичнијем тону, која је била написана вештом руком писара на прилично правилном руском језику (по свој прилици ју је написао неко из српског посланства). У тој молби Мишић је изнео да је био избачен из училишта због лошег успеха у учењу, чији је главни разлог било његово лоше познавање руског језика. Незадовољство које је због тога осећао било је и главни узрок његових дисциплинских преступа. При том је Мишић истицао и да се руководство школе према њему понашало неправедно. Тако су га у Вилнском гарнизонском затвору, грешком командира стражаре, против правила, стрпали у ћелију, заједно са обичним војницима. Није добио ни јастук ни душек, на које је имао право, у складу са правилником о војној дисциплини. Заједно са њим у ћелији био је војник Ковенског тврђавског пука, који је био због почињеног убиства осуђен на смрт вешањем. Тек након расправе Мишићу је дат одговарајући смештај. Он је такође писао:

„У своју корист могу изјавити само то да сам све што сам урадио, урадио из незнања и неразумевања суштине војне дисциплине и да сам горепоменутог дана био у неурачунљивом стању, јер сам дан раније напустио собу на пријемном одељењу у којој сам лежао озбиљно болестан, па ме је и сама помисао на хладну затворску ћелију тотално растројила. Допуштам себи да најпокорније замолим Министра Војног да ми дозволи да се по други пут упишем у једно од војних училишта. Молим Вас да узмете у обзир моју младост, кратко време које сам провео у училишту, које ми није дозволило да се упознам са училишном дисциплином и редом, као и моје незнање руског језика. Кајем се због свега.“⁴⁶

Мишићеву последњу молбу разматрао је помоћник начелника Главне управе војношколских установа, генерал Јаковљев, који је, не водећи рачуна о новим околностима, поново дао одричан одговор. Мишић се није предао, наставивши да се обраћа Сухомлинову очајничким молбама. Тако је 14. јуна 1911. писао министру војном, гутајући слова у речима, или у узбуђењу или у журби, показујући при том, као и раније, недовољно познавање руског језика:

„14. јуна 1911. године.
Ваше Високопревасходство.

⁴⁵РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр.1424. Л. 41 - 41об.

⁴⁶Исто, Л. 44 - 45. А. Мишич – В. А. Сухомлинову. 19 марта 1911 г. Из Санкт-Петербурга.

Мада сте прошли пут одбили да одговорите на моју молбу, дрзнуо сам се да Вас још један пут узнемирим и замолим да примите моју молбу и уколико постоји могућност истој удовољите. Ех, кад би ви знали с каквим нетрпљењем сам чекао ваш дозак, пратио сваки ваш корак и само Бога молио да вам се нешто недеси на путу. Сада је све на вама. Воља вам да ме подржите, воља да ме сасвим упропастите. Ја ипак предпостављам да Ви, као Војни министар Словенске Руске државе нећете дозволити да ја не постанем официр и не испуним свој дуг према отаџбини, нарочито сада када Аустрија свим снагама покушава да прогута моју малу земљу, сада када је сваки официр за Србију драгоцен и када она припрема освету за Босну и Херцеговину. Ми Срби не можемо никада заборавити анексију.

Ево, дакле, ја предајем своју молбу на решавање Вашем Високопревасходству, да одлучите о ономе што је за мене „бити или не бити“. Као што верујем у Бога, верујем и да ће ми Ваше Високопревасходство овога пута ипак помоћи.

Дубокоблагодарни Србин
Александар Мишић⁴⁷

Ван сваке сумње је да је млади Мишић изузетно емотивно доживео анексију 1908. године. Изгледа да је искрено мислио да ће му позивање на осећање словенске блискости и солидарности пред опасношћу од заједничког непријатеља помоћи да приволи министра војног за своју ствар. Истог тог 14. маја Мишић се обратио Сухомлинову са званичном молбом да му се допусти да се упише у једну од руских војношколских установа, у складу са општим правилима за пријем, која су важила за Јужне Словене (детаљније ћемо о томе говорити касније). И поред свега, нова правила нису могла да потру његове раније озбиљне преступе, тако да, према свим доступним информацијама, Александар Мишић никада више није био примљен у руске војне школе. Његови другови су такође наставили са безуспешним покушајима да упишу једну од руских војних школа. Тако је Младеновић поново упутио молбу 18. априла 1911. године, позивајући се на самог цара, при чему је у његову корист интервенисао и сам председник Врховног духовног суда Светог Синода В. К. Саблер. И поред тога, Младеновићева молба била је 6. јула 1911. године одбијена.

У нашој причи остаје и неколико неразјашњених догађаја. Непознато је, на пример, где је и како живео и чиме се бавио Алек-

⁴⁷РГВИА. Ф. 725. Оп. 46. Ед. хр.1424. Л. 50 - 51. А. Мишич - В. А. Сухомлинову. 14 јуна 1911 г. Подлинник. Рукописъ.

сандар Мишић све време од избацивања из школе до повратка у отаџбину 1912. године. По свему судећи, био је принуђен да лута од Петрограда до Србије и назад, све док није изгубио сваку наду да ће стећи војно образовање у Русији. Остаје нам само да нагађамо како су године проведене у Русији утицале на развој личности Александра Мишића. Непознато остаје такође и шта је било познато самом Живојину Мишићу о ситуацији у којој се налазио његов син у Русији и како је он све то прихватао. Мислимо да је, у складу са крутим карактером будућег војводе, његов злосретни син имао све разлоге да се више плаши родитељског гнева него срамоте у српској јавности.

Тек у току 1912. године Александар Мишић се коначно вратио у отаџбину. Његов повратак у Србију поклопио се с почетком мобилизације за рат с Турском. Против воље оца, који се са двојицом осталих синова налазио у оперативној војсци, Александар је поново побегао од куће, али овога пута директно на фронт. Он је учествовао у оба балканска рата 1912/1913. године. Ипак, није заборавио ни свог бившег начелника училишта. У личној заоставштини Б. В. Адамовича сачувана је тако једна дописница („војничка дописна карта“), на којој му је Мишић писао:

„3-XII-1912 године

у селу Бардову

у Македонији

Многопоштовани Г-дине Пуковниче

Шаље вам поздраве из рата ваш бивши јункер

Александар Мишић

резервни официр, носилац медаље

„за херојско држање пред непријатељем“⁴⁸

Није тешко растумачити каква осећања су навела Мишића да пошаље Адамовичу овај „поздрав из рата“. Скоро је сигурно да је српски младић желео да покаже свом бившем начелнику да се преварио у вези с њим, те да је управо он, без обзира на све што се догодило у Вилнском училишту, добио жељени официрски чин и истакао се већ у рату. Ово уопште не треба да чуди уколико се има у виду да је још одавно примећено да су непоправљиве кавгације и немирни духови, који су имали проблема у учењу и цивилном животу, често проналазили себе у ратним стихијама у којима су извршавали највеће подвиге и чинили чуда од јунаштва.

⁴⁸РГВИА. Ф. 297. Оп. 1. Ед. хр. 238. Л. 20 – 20об.

Тако је коњички официр Александар Мишић, без завршене војне академије, узео учешћа у рату са Бугарском у лето 1913. године. Затим је у српским коњичким јединицама прошао цео „Велики рат“. Војску је напустио 1922, у чину капетана, и све до немачког напада на Југославију у априлу 1941. године бавио се цивилним занимањем. Судбина двојице његових српских колега из Вилнског училишта остала нам је непозната.

Иронија судбине постарала се да је 1920. године генерал-лајтнант Б. В. Адамович, који је у своје време био принуђен да избаци тројицу Срба из Вилнског училишта, заједно са десетинама хиљада руских избеглица нашао гостопримство у Краљевини СХС. Он је 10. марта 1920. године био постављен за директора Руског мешовитог кадетског корпуса у Сарајеву. После неког времена корпус је премештен у Белу Цркву. У његов састав ушли су остали корпуси. Овако обједињени, понели су име Први руски кадетски корпус. Краљ Александар I Карађорђевић је високо ценио заслуге генерала Адамовича којег је одликовао оредном Белог орла. Адамович је 22. марта 1936. године, након тешке болести, умро у Државној болници у Сарајеву, где је и сахрањен на локалном кадетском гробљу, уз војничке почасте које су му, у складу са чином који је имао, одале јединице југословенске војске. Свакако би било интересантно знати да ли му се икада у току живота у Краљевини Југославији догодило да се сретне са неким од тројице својих бивших српских питомаца и шта су том приликом један другоме рекли?

Мајор Александар Мишић је након априлске катастрофе 1941. године и немачке окупације Југославије остао веран заклетви и наставио борбу у редовима четничког покрета пуковника Драгољуба (Драже) Михајловића, где је командовао Ваљевским четничким одредом. Спасевајући свога команданта од заробљавања, обукао је Дражин шињел и 6. децембра 1941. године, уместо њега, пао у немачко ропство. Колико је познато, Немци су га 17. децембра стрељали негде у близини Ваљева. Према легенди, немачки обавештајни официр који га је саслушавао рекао му је: „У вама тече половина немачке крви“, на шта је достојанствени син војводе Живојина Мишића одговорио: „Та ми је половина истекла на Колубари!“ У самом тренутку паљбе овај непокорни Србин зафрљачио је рукавицу са своје леве руке у правцу стрељачког вода. Тако је завршио живот Александар Мишић.

Историја је слојевита и догађаји које прати имају најразличитије узроке и последице. За тројицу српских младића избацивање из руског јункерског училишта 1910. године представљало је личну

трагедију и тамну страну њиховог живота. За војску огромног Руског царства био је то безначајан догађај, чије су последице у то време, ипак, биле предмет озбиљног разматрања у високим војним круговима Русије.

Првих година XX века снажно је порастао интерес руског Генералштаба за словенске државе на Балканском полуострву и за њихове оружане снаге. У вези с тим избило је на површину давно сазрело питање, о потреби уређења послова у вези са војничким образовањем поданика јужнословенских држава у Русији. До тада је све у тој области вршено унеколико хаотично и стихијски. То је утицало на пад престижа руског војног образовања на Балкану, што је опет, било питање од државног интереса за Руско царство.

У вези с тим, при Главном инспекторату Генералштаба била је, 1903. године, образована међуресорна комисија под председништвом генерал-мајора Н. Р. Овсјаног, ради израде општих услова за пријем Јужних Словена на школовање у руским војно-школским установама. Значајно је приметити да је руковођење над овом комисијом било поверено никоме другом до генералу Николају Романовичу Овсјаном (1847–1913), највећем зналцу Балканског полуострва у руском Генералштабу и аутору многих значајних радова из области балканистике, који је био и васпитач црногорског престолонаследника, принца Данила, у периоду од 1886. до 1893. године. Комисија, у чији састав су улазили представници војничког и дипломатског кора, радила је од 1903. до 1906. године. Након тога је њен предлог био послат на разматрање у Министарство иностраних послова, али је доношење одлуке било одложено због политичких разлога.⁴⁹

Главна идеја предлога који је израдила комисија под председништвом Овсјаног [Овсјаного] била је да се Јужни Словени могу примати у војне, јункерске и војно-специјалистичке школе у Русији, или на сопствени захтев, или уз посредовање њихових влада. Крајем 1906. године министар војни А. Ф. Редигер одобрио је предлог у начелу, али је тражио поштрење услова за пријем. Он је тражио да се припадници јужнословенских народа могу примати у све војношколске установе само на препоруку влада њихових земаља.

До 1910. године њихов пријем у руске школске установе био је регулисан правилима која је при МИД израдила посебна „Комисија за образовање Јужних Словена у Русији“. Ипак ти прописи односили су се само на кадетске корпусе, Војномедицинску академију, Техничку артиљеријску школу у Санкт Петербургу и Техничко морнаричко училиште у Кронштату. Сагласно тим прописима, све молбе за пријем требало је слати преко руских дипломатских представниш-

⁴⁹РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 3031. Л. 3 - 6.

тава у Софији, Београду и на Цетињу. За пријем у војна и јункерска училишта у сваком појединачном случају била је потребна највиша сагласност цара. За главни недостатак овог система војне власти су сматрале одсуство јединственог приступа при решавању проблема, неучествовање влада јужнословенских држава у избору кандидата који су желели да се школују за официре, и, на крају, неизвесност у вези са регулисањем права младих људи који би завршили те војне школе да добију државну службу у Русији.

У марту 1910. године (иначе, баш у време када се одвијала драма тројице Срба – јункера у Вилнском јункерском училишту), први помоћник начелника Главне управе Генералштаба (ГУГШ) Ј. Н. Данилов сачинио је посебан извештај о питању војног образовања Јужних Словена у Русији и упутио га војном министру В. А. Сухомлинову. Прихватајући изнете примедбе, Данилов је предлагао да се ради решења проблема школовања Јужних Словена, формира нова комисија, што је 9. марта 1910. године војни министар и прихватио као изузетно потребно.⁵⁰ За председника комисије, која је добила назив Посебно веће, постављен је члан Војног савета, генерал од инфантерије Иван Јосифович Јакубовски. У састав комисије ушли су представници свих управа Министарства војног и делегат Министарства иностраних дела – државни саветник М. Г. Приклонски.⁵¹ За главног оперативца овог већа постављен је официр за вођење оперативних послова за Балкан из Општевојног одељења ГУГШ, Б. В. Геруа, који се касније сећао, да је стари генерал Јакубовски (који је и умро убрзо након престанка рада комисије) „одмах прионуо на посао, издао јасне смернице и оштро се борио на свакој седници са општеприсутном појавом, да чланови већа говоре мимо теме расправе и да воде аброве“.⁵²

Посебно веће отпочело је са радом у јуну 1910, узевши као основу текст предлога комисије генерала Овсјаног [Овсяного]. Као главни циљ својих напора чланови комисије Јабуковског видели су то да питомци руских војношколских установа из балканских земаља могу добити одговарајуће положаје у служби, како у Русији тако и у својим матичним земљама. Да би добила неопходне информације и препоруке, комисија је почела да се обраћа војним изасланицима и дипломатским представницима Русије на Балкану, који су такође били у обавези да се изборе за гаранције код тамошњих влада да права руских ђака неће бити погажена. Међутим, недавно проучавање докумената који говоре о тим питањима и текуће преписке са компе-

⁵⁰Исто, Л. 12 - 14об.

⁵¹Исто, Л. 21 - 22, 36 - 36об.

⁵²Геруа Б. В, *Воспоминания о моей жизни*, Т. 1, Париж 1969 стр. 244.

тентним лицима показали су да се корени проблема нису налазили толико у понашању влада балканских земаља, колико у организацији рада у самој Русији.

Још јуна 1906. године, тадашњи војни изасланик у Београду генералштабни пуковник И. Н. Сисојев предлагао је да се сасвим прекине са пријемом Срба у руска јункерска училишта, с тим да се настави њихов пријем у војна и специјалистичка училишта, али да се ограничи број заинтересованих (на три човека годишње). Такође, он је предлагао да се примају само они младићи који су завршили свих осам разреда гимназије и који би прошли физичку проверу (што се до тада уопште није тражило). Они који су хтели да се упишу у инжењеријско или артиљеријско училиште морали су да имају одличну оцелу из математике. У случају да Срби покажу лоше резултате у учењу, док су у Русији, требало их је без икакве милости избацити из школе и вратити у отаџбину. На крају, војни изасланик је предлагао да се од српске владе изради званично обећање да ће руски ђаци бити одмах унапређени у официрске чинове, те да ће се онима који су завршили инжењеријско и артиљеријски училиште унапред признати једна година службе. „Због примене горепоменутих строгих мера у вези са пријемом и похађањем наставе, вероватно би се број интересената за школовање код нас значајно смањио (сада ми једва успева да се одбраним од разних несретника); надам се да их више уопште неће ни бити, да се узалуд не каља руско име“, одлучно је извештавао Сисојев.⁵³

Јула 1908. године је В. П. Агапејев, који је сменио Сисојева на положају у Београду, такође указивао својим претпостављенима на чињеницу да су у Србији руским ђацима била ускраћена поједина права. Наиме, они нису могли редовно напредовати и нису примани на виши курс београдске Војне академије (генералштабно усавршавање). Осим тога, њихов ниво образовања сматрао се у Србији ниским.⁵⁴ Узроке тих нездравих појава изнео је већ новопостављени војни изасланик потпуковник Артамонов у свом извештају од 21. јуна 1910. године. У прилогу извештаја послао је „Забелешку с препоруком потребних измена у начину пријема српских питомаца у руске школске установе“, коју је сам саставио.⁵⁵ У овом занимљивом документу Артамонов је критиковао постојећи начин пријема Јужних Словена у војно-школске установе Русије, који се заснивао

⁵³РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 3031. Л. 106 - 107.

⁵⁴Исто, Л. 95об.-96об.

⁵⁵Исто, Л. 69-69о. В. А. Артамонов – в ГУГШ. 21 июня 1910 г. № 58; Исто, Л. 70 - 74. Приложение. «Памятная записка с перечнем желательных изменений в порядке приема сербских воспитанников в русские учебные заведения».

на принципу приватних молби. Број и избор кандидата, сматрао је војни изасланик, требало је, насупрот дотадашњој пракси, да одреди сама српска држава.

„У задатку од највећег државног интереса ми смо допустили да по приватним молбама буду примана грађанска лица, од којих је највећи број био без потребног образовања, неодговарајуће припремљен, а по некад и неодговарајућег порекла и понашања“, извештавао је Артамонов. Најчешће се пријем Срба вршио и мимо руског представништва у Београду, а на интервенцију српског посланства у Петербургу. Настава на београдској Војној академији трајала је четири године, и на школовање су примани само они кандидати који су завршили најмање шест разреда гимназије. У руска пак војна и јункерска училишта примани су и Срби са свега пет разреда гимназије, који су добијали диплому о завршетку школовања након свега две до три године. Резултат тога био је да су ови, углавном мање оспособљени официри почињали службу две до три године раније у односу на своје вршњаке који су се дуже школовали. Ту леже разлози незадовољству и трзавицама због којих се лоше гледа на руске ђаке, и баш због тога је напредовање у служби руских питомаца било ограничено. Осим тога, брзина и лакоћа са којом су завршаване војне школе у Русији довела је до пада престижа руског војног образовања у српској војсци. Томе је допринело и смањење броја страних питомаца у руским училиштима. „Колико је страдао некадашњи углед наших наставних установа, види се и из чињенице, да се некадашњи угледни питомци наших високошколских установа (академија) стиже да кажу да су високо образовање добили у Русији“, писао је Артамонов.⁵⁶ Руске војне школе, подвлачио је он, у последње време почеле су да привлаче „несретнике и незналице“ из Србије, које су потом српске власти постављале на оне положаје који су били предвиђени за њима сличне.

Мора се признати да је случај Александра Мишића потпуно био у складу са проблемима које је описао Артамонов. Сасвим је могуће да нису само осећања симпатије према великој словенској држави привукла Мишића, који није завршио гимназију, да се школује у Русији, већ и жеља да што брже добије војно образовање, па макар и у јункерском училишту које је било доста лошије по обиму наставних предмета, и тако престижне вршњаке на лествици напредовања. Тако је В. П. Агапејев у своје време сматрао да се према деци родитеља какав је био пуковник Живојин Мишић могу и морају чинити изузеци. Међутим, ови изузеци, уведени у систем, били су и главна

⁵⁶Исто.

сметња увођењу здравог и систематичног реда у војном образовању Јужних Словена у Русији.

Сличних проблема с положајем свршених ђака руских училишта било је и у Бугарској. Како је још 1906. године извештавао руски војни изасланик у тој земљи, генералштабни пуковник М. Н. Леонтјев, бугарско министарство војно ставило је руске питомце у доста лошији положај по питању унапређења и напредовања у служби у односу на њихове вршњаке који су завршили Софијско училиште. На положаје у јединицама родова који су захтевали виши ступањ специјалних знања постављани су искључиво свршени питомци Софијског училишта. Осим тога, по наређењу № 247 министра војног Михаила Савова од 4. септембра 1906. године, руски питомци примали су се у службу као официрски кандидати и распоређивани у јединице за обуку, где су шест месеци вежбали стројеве радње, а затим су морали да положе испит из познавања правила службе, војне администрације и војне географије. Они који би положили испит, након унапређења у први официрски чин добијали су постављење тек након свршених питомаца Софијског училишта.⁵⁷

Претходник Леонтјева на положају војног аташеа у Софији, генерал-мајор Н. И. Протопопов писао је да бугарске власти не подржавају школовање будућих бугарских официра у Русији због три разлога: прво, у руска училишта примани су и питомци из најсиромашнијих бугарских породица, што је касније узроковало материјално раслојавање официрског кора; друго, у Русији се гледало кроз прсте и бугарским питомцима неодговарајућих способности; треће, у руске школе су из Бугарске често ишли они који су бирали лакши пут да дођу до официрских звездица.⁵⁸ Иначе, Протопопов је, не знамо због чега, заборавио још један, можда и најбитнији разлог. Наиме, русофопски режим Фердинанда Кобурга стварао је од јункера Софијског училишта себи одане јањичаре. Другачији официри бугарском „кнезу-лисици“, том балканском Макијавелију XX века, нису били ни потребни.

Да би се ситуација која је постојала у Србији поправила, потпуковник В. А. Артамонов предлагао је, у својој белешци, одлучне мере. Пре свега требало је у потпуности прекинути са праксом појединачног пријема озлоглашених битанги и несвршених ђака. За потребе школовања официрског кадра у Србији је постојала четворогодишња Нижа школа Војне академије која је припремала офицере свих родова оружја, мада су, према наставном плану и програму за офицере оних родова који су захтевали виши ступањ специјалних

⁵⁷Исто, Л. 96-96об.

⁵⁸Исто, Л. 109-109об.

знања теоретски делови наставе били прилично скраћени. На овај начин Србија је могла потпуно самостално да образује пешадијске официре, па због тога није ни имала потребу да шаље младиће, своје држављане, у руска пешадијска војна и још више у јункерска училишта. Пријем Срба у те школе требало је потпуно прекинути, али је зато сврсисходно било да српски поданици буду примани у училишта за обуку официра за остале родове, као и у руске војне академије, а такође и у војноспецијалистичке школе – електротехничку, ваздухопловну, коњичку официрску школу итд. Требало је примати само довољно припремљене кандидате из угледних породица, и то само на основу захтева српске државе. „Неопходно је да се прилично строго придржавамо ових мера“,– писао је Артамонов. Све протекције и интервенције из српског посланства у Петербургу у корист појединаца требало је одбити. Све ове препоруке Артамонов је саставио посаветовавши се са за то компетентним лицем – потпуковником Стеваном Хаџићем, једним од најспособнијих официра из српског Генералштаба. Хаџић је био питомац Николајевске генералштабне академије, а и још пре тога боравио је на двогодишњем стажу у 35. артиљеријској бригади ради учења руског језика. У време писања Артамоновљевог рапорта он је био одређен за српског војног изасланика у Петербургу.

Пуковник Артамонов упутио је претпостављенима свој предлог правилника за пријем српских држављана у руске војношколске установе. У јесен сваке године, након завршетка пријема кандидата у београдску Војну академију, српски министар војни требало је да од свих кандидата изабере један број оних који су имали најбоље резултате на пријемном испиту. Ови младићи били би упућени на школовање у руске специјалистичке војношколске установе (артиљеријске, инжењеријске...), што би било уређено споразумом између влада двеју земаља. Затим, до краја године, одабрана лица требало је да похађају курс руског језика у Србији, а након тога, после положеног испита из руског језика, упућивали би се у Петербург. У Петербургу би 8 – 9 месеци наставили да уче руски језик и да се припремају за наставу у специјалним војношколским установама у које би ступили. Они би у тим активностима могли провести годину дана, након чега би добили право несметаног напредовања у служби у истом рангу са свршеним питомцима београдске Војне академије (настава у њој трајала је четири године, а у руским специјалистичким училиштима три). Да би ове мере дале резултата, најважније је било, по мишљењу Артамонова, да њихове будуће руске стерешине – васпитачи, без икаквог изузетка, покажу строгост и захтевност према српским јун-

керима. „Тада ни њима ни нама неће пасти на памет да се стидимо руских школа“, завршавао је свој допис руски војни изасланик.⁵⁹

Разматрајући услове за пријем Јужних Словена у руске војношколске установе, чланови комисије Јакубовског невољно су се упуштали у дискусије у вези са кључним проблемима војнообразовне политике Русије у балканским земљама. Интересантне расправе у вези с тим бележи дневник са заседања Посебног већа од 10. јуна 1910. године. Представник ГУГШ, генерал-лајтнант Д. Н. Воронец поделио је са члановима већа своје сумње у политичку корист од војног образовања Јужних Словена у Русији.

Секретар већа је том приликом записао:

„Генерал-лајтнант Воронец је изразио мишљење да је политички интерес Русије када је у питању образовање припадника јужнословенских народа код нас, више него сумњив.

У току каријере генерал-лајтнант Воронец је имао прилику да лично и из непосредне близине надзире припаднике јужнословенских народа, руске питомце, при чему су га та искуства навела на закључак да, у складу са њиховим карактером који се оштро разликује од менталитета руске средине којом су окружени, сви ти млади људи никада неће бити у стању да постану њен део. По напуштању Русије, они су за њу остајали исти они странци, какви су били приликом ступања у руске војношколске установе. Нарочито карактеристичан је био пример петогодишњег искуства са Црногорцима у време када је генерал Воронец био начелник Одеског јункерског училишта.

Да би могли да просуђујемо о стварном степену спровођења нашег утицаја у јужнословенским земљама преко руских ђака, потребно је пре свега сагледати резултате досадашње политике. Наиме, на овај начин Русија до данас није добила ни једног јужнословенског државника, који би помогао на лицу места јачању руског политичког утицаја. Чак напротив, списак садашњих непријатеља Русије препун је бивших руских ђака (Петров, Николајев, Винаров, Паприков, Каравелов у Бугарској). (...) Због свега изнетог, треба закључити да су наде у јачање политичког утицаја у јужнословенским земљама преко бивших руских васпитаника сасвим јалове.“⁶⁰

Генералу Воронцу опонирао је представник МИД-а, који је сматрао да би, да је све како треба урађено, Русија могла задобити одлучујући утицај у словенским војскама преко руских ђака. Као пример

⁵⁹Там же. Л. 69 - 69о. В. А. Артамонов – в ГУГШ. 21 июня 1910 г. № 58. Там же. Л. 70 - 74. Приложение. «Памятная записка с перечнем желательных изменений в порядке приема сербских воспитанников в русские учебные заведения».

⁶⁰Исто, Л. 101об. - 102.

он је навео немачки утицај у турској војсци с краја XIX века. Представник руског Генералштаба исправио је дипломату, примећујући да је у Турској деловала јака мисија немачких инструктора, те да не треба мешати појмове инструктаже и војног образовања. „Док су се у бугарској армији налазили руски инструктори, наш утицај у Бугарској и њеним оружаним снагама био је такође снажан“, додао је Воронец. Овога пута је генерал био у праву, мада је поједностављивао проблем руског присуства и утицаја у Бугарској након ослобођења од Турака. Спорно питање било је изнето на гласање и већина чланова Већа заузела је став да је привлачење припадника јужнословенских народа да се школују у руским војношколским установама **са политичке тачке гледишта бескорисно**. Представник МИД-а издвојио је мишљење, сматрајући да је уз задовољење одговарајућих услова било могуће проширити утицај Русије преко њених војних васпитаника.

Изнета епизода је посебно занимљива баш због тога, што се у њој појавила велика сумња високоранжираних представника руске војне елите у могућност да утиче на генетски пријатељски настројену војну елиту словенских земаља према Русији. У том моменту, то је било признавање неуспеха десетогодишњег рада који је заузимао важно место у политичкој идеологији руског славјанофилства. Пред почетак Првог светског рата руски војни врх је почео да спроводи нови модел војнообразовне политике на Балкану који је прекинуо са праксом по којој је требало одшколовати велики број официра – русофила и начинити од њих вође политичких процеса од интереса за Русију, већ се прешло на сарадњу са руководством словенских земаља у области усавршавања командног кадра за штапске и специјалистичке дужности. Ови официри нису више третирани као политичко оруђе, већ за обе стране корисни војни професионалци који би требало да војно и политички зближе Русију и словенске земље, а нарочито у случају заједничког војног савеза или рата против истог непријатеља. Овакав приступ изгледао је више промишљен, прагматичнији и ослобођен од наивних славјанофилских илузија, које су изазивале честе свађе и међу већином официра старе руске армије. Нажалост, званична Русија је све до Првог светског рата наставила да преиспитује утицај великог броја ранијих грешака и заблуда своје стратегије и политике према Балкану, због којих је највећу цену платила она сама.

На наредним седницама Посебног већа генерала Јакубовског настављене су расправе и дораде предлога о условима пријема Словена, а такође и несугласице између представника војних и дипломатских органа. Главне расправе заснивале су се, као и раније, на томе да су дипломате сматрале да се, као сврсисходна сачува могућност

што слободнијег и једноставнијег уписа јужнословенских питомаца у руске војношколске установе, те да се не смањује број слободних места који им је био намењен у јункерским училиштима, док су војници сматрали да је број питомаца из словенских земаља требало да буде строго нормиран, при чему је требало приступати пријему само на основу молбе њихових влада. О осталим питањима и међу војницима се различито мислило. Тако је, на пример, генералштабни пуковник М. Н. Леонтјев, чије је мишљење често уважавано када је био у питању Балкан, настојао да се појам «молба» у правилима обавезно замени појмом «одобрење» одговарајуће владе. Ствар је била у томе да режим Кобурга, који је држао власт у Бугарској, није имао интереса да припадници бугарског народа завршавају руске војне школе, тако да бугарски државни органи не би ни подносили молбе. У том тренутку, Леонтјев је, као и многи други, био убеђен да је неопходно да се прекине са праксом појединачног пријема, већ да се питања војног образовања Јужних Словена морају решавати првенствено у складу са руским интересима. Ипак, он је, као и раније, сматрао да се преко руских војних питомаца може и треба помоћи јачање руског утицаја у Бугарској.⁶¹

Коначно је, 9. јула 1912. године, Николај II потврдио текст „Правилника о пријему поданика јужнословенских држава у руске опште и специјалистичке војно-школске установе и официрске школе, које су биле у надлежности Министарства војске и морнарице”.⁶² Овај правилник је детаљно регулисао различита питања у вези са уписом и школовањем Јужних Словена у војношколским установама Русије, као и њиховим правима након окончања школовања у тим установама. Ставови војног дела већа тријумфовали су на тај начин што је другим параграфом „Правилника” био учвршћен принцип по коме су Јужни Словени могли да се примају у руске војне школе једино на основу молбе влада својих земаља.⁶³ Нови „Правилник” је ступио на снагу већ за 1912/13. школску годину, мада су, игром судбине, баш тада почели балкански ратови, који су нанели огромну штету идеји међусловенске солидарности. У јесен 1912. године сви слушаоци руских војних академија и официрских школа који су били држављани јужнословенских земаља позвани су да се врате и ступе у редове армија својих земаља. Ускоро након тога избио је Први светски рат, тако да војно руководство царске Русије до њеног коначног

⁶¹РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 3038. Л. 7-8об.

⁶²Исто, Л. 124 - 124об.

⁶³Читав текст „Правил” видети у: РГВИА. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 3052. Л. 15-23.

слома није успело да пожање плодове новоуведеног система војног школовања Јужних Словена.

Шта рећи на крају наше повести о доживљајима Александра Мишића и његових српских другова у Русији? Несумњиво је да време проведено у руском јункерском училишту не представља једну од светлијих страница у биографији сина великог српског војсковође. Ипак је значајно изнети истину о тим догађајима, нарочито због тога што те непријатности и недоказане оптужбе не могу укаљати животни пут Александра Мишића, који карактерише ратничка храброст и херојска смрт. Прича коју смо испричали имала је за циљ да фактографски обогати биографију овог српског хероја и да дода неколико цртица његовом психолошком портрету.

Ако шире сагледамо ову епизоду, можемо у њој видети и мали допринос обради проблема модернизације српске војске у 19. и почетком 20. века. Описани догађај представља карактеристичну илустрацију процеса сусретања и међусобног прожимања две оштро различите и удаљене средине – руске царске армије, уређене по традиционалном европском обрасцу са њеним вековима грађеним регулама и церемонијалом, и младе српске националне елите, која је, ван сваке сумње, у потпуности заступала сопствене вредности, базиране на искуству војне организације рођене у народу, и која је још увек била веома далеко од тога да прихвати регуле на којима су се заснивали дисциплина и поредак царске руске војске. Било је много лакше да Краљевина Србија наоружа своју пешадију савременим пушкама Маузер и Мосин („московке”), и набави за артиљерију Шнајдерове топове, него да се сами Срби промене и прилагоде захтевима и процедурама које је изискивала по строгим правилима уређена европска армија дуге традиције. У личностима Александра Мишића и његове двојице другова, представници млађе генерације још увек традиционалног и патријархалног српског друштва сударили су се са, по питању поштовања правила, бездушном и неумољивом војном бирократском машинеријом огромне руске империје, која се заснивала на ненарушивим принципима службеног поретка и спровођења регула. У понашању јунака ове сторије дошли су до изражаја снажан јужњачки темперамент и младалачка напраситост. Ван сваке сумње је да је снажно ослањање на протекцију, угледно порекло и везе учинило медвеђу услугу српским младићима, јер их је ојачало у својеглавости, и сметало им да схвате да су се, и поред свега, и на њих у потпуности и без икаквог изузетка односили сви дисциплински прописи важећи у руској војсци.

Намера овога рада није да буде свеобухватан. Овде је реч само о тројици својеглавих, али искрених и таленованих младића снажних емоција, који су начинили озбиљне дисциплинске преступе и, по заслуги, били за то строго кажњени. Сами по себи, поменути појединачни инциденти нису могли значајније негативно утицати на дугорочну војну сарадњу Србије и Русије. И поред тога, они нас наводе да размислимо колико су објективне разлике у особеностима националног карактера и погледа на свет, присутне код два братска народа, могле да отежају међусобно разумевање које је за њих било толико значајно у XX веку, у коме су се у два светска рата као савезници борили против заједничког непријатеља.

Са руског превео:
капетан мр Далибор Денда

УДК 355.257.7(=163.2)(497.11)"1913"(093.2) ;
355.48(497.11:497.2)"1913"(093.2)

мајор мр Слободан Ђукић, асистент

ВОЈНА АКАДЕМИЈА БЕОГРАД

РАЗМЕНА ЗАРОБЉЕНИКА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ 1913. ГОДИНЕ (прилог истраживању)

АПСТРАКТ: Рад, писан на основу необјављене грађе из Архива Србије, Архива Војноисторијског института, штампе и литературе, говори о боравку бугарских заробљеника у Србији и њиховој размени за српске ратне заробљенике у Бугарској после завршетка Другог балканског рата 1913. године.

Други балкански рат, који је 1913. године вођен између Бугарске, са једне, и Србије, Црне Горе и Грчке, са друге стране, а у који су се касније умешале Румунија и Турска, оставио је дуготрајне негативне последице на односе између Србије и њеног источног суседа.¹

¹О Другом балканском рату 1913. године опширније видети: Александар Белић, *Срби и Бугари у балканском савезу и међусобном рату*, Београд 1913; *Букурешка конференција 1913*, Београд 1913; Јаша Томић, *Рат у Македонији и Старој Србији 1913. године*, Нови Сад 1914; А. Христов, *Историјски преглед на войната на Бугарија срещу всички балкански държави – 1913.*, София 1924; Никола Иванов, *Балканската война 1912 – 1913. год., Част II, Действията на армия срещу съюзниците през 1913. год.*, София 1925; Александър Гиргинов, *Народната катастрофа. Войните 1912/13*, София 1926; Војин Максимовић, *Битка на Брегалници 17-25. јуна 1913. године*, Београд 1926; Александър Тошев, *Балкански войни, I-II*, София 1931; Вук Божовић, *Црна Гора у Другом балканском рату с Бугарима 1913*, Београд 1932; Александър Ганчев, *Междусъюзническата война 1913. године*, София 1940; Иван Фичев, *Балканската война 1912 – 1913*, София 1940; *Войната между България и другите балкански държави през 1913 год.*, том I, София 1941; Милутин

Рат је започео изненадним нападом 4. бугарске армије на положаје српске војске на реци Брегалници 30. јуна.² Током деветодневне битке и Србија и Бугарска су ангажовале знатне војне снаге, које су се на Брегалници и Злетовској реци бориле са великом упорношћу.

Прва већа група бугарских војника, заробљена је 2. јула 1913. године на Овчем Пољу, у току противофанзиве коју су извеле Шумадијска и Моравска дивизија I позива. У силовитом налету извршеном са севера и југа, бугарски 13. пук и два батаљона 26. пука потучени су до ногу и натерани у панично бекство. Том приликом заробљено је 1200 бугарских војника, подофицира и официра, међу којима и цео штаб 13. пука, са замеником команданта пука на челу, комплетна артиљеријска батерија, митраљеска чета и велика количина ратног материјала.³ Овај велики успех означио је почетак судбоносног преокрета битке на Брегалници у корист српског оружја. Са Овчег Поља су заробљени бугарски официри, подофицири и војници спроведени су у Београд.

Први бугарски заробљеници стигли су у Београд једним возом, који је око један сат по подне 5. јула довезао српске рањенике. Заједно са српским рањеницима стигла су и четири бугарска официра, потпуковник Иван Каролев, заменик команданта 13. пешадијског пука, капетан брдске артиљерије Радомир Пачев, потпоручник Петар Милованов, и „официрски кандидат“ Антон Христов, који није био рањен, али је био болестан. Сви, осим капетана Пачева, одмах су фијакером одвезени у болницу, а капетан је остао да лежи на отомену у канцеларији комесара полиције, док нису стигла носила, пошто је био тешко рањен у обе ноге. Истога дана поподне у шест часова и 28 минута стигао је у Београд воз са бугарским заробљеницима. У прва два вагона налазили су се заробљени бугарски официри, њих 19, који су први изашли на станицу, а дуж целог воза постројили су се остали заробљеници, међу којима је био велики број подофицира.⁴

Како наводи дописник Политике, долазак бугарских заробљеника изазвао је велику пажњу Београђана, који су се у великом броју окупили на железичкој станици: „Када је воз ушао у станицу у маси

Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955; Туше Влахов, *Отношејта между Българија и централните сили во време на войните 1912 – 1918*, София 1957; Саво Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1-2, Београд 1968; Petar Tomas, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968, 775 – 785;

²Сви датуми у тексту дати су по новом календару.

³Архив Војноисторијског института, Пописник 2 (П-2), Кутија 98 (К-98), фасцика 1, број 3, Релација Шумадијске дивизије I позива; П-2, К-23, Ф-1, бр. 8, Извештај команданта 3. армије Врховној команди; *Войната между Българија и другитѣ балкански държави през 1913. год.*, томъ I, София 1941, стр. 488 – 491.

⁴*Политика*, број 3390, од 22. јуна 1913. године, стр. 3.

која је дотле жагорила, настала је тишина, јер је сваки са напрегнутошћу очекивао да види наше ономадашње савезнике а данашње мучке нападаче и душмане.⁵ Пре него што су заробљеници кренули са станице, почела је да пада јака киша, која је целу поворку пратила све до града. Заробљеници су корачали лагано кроз огромну масу света, која их је посматрала немо, са чуђењем и са жаљењем. Од железничке станице па све до Горњег Града са обе стране пута био је густ шпалир од масе света. И поред тога што је падала јака киша, нико се није мицао са свога места. На челу поворке заробљеника јашао је поднаредник Милош Алексић, који је у борби на Овчем Пољу заробио заменика команданта бугарског 13. пука са још 103 војника и подофицира⁶.

Пролаз заробљеника кроз Београд претворио се у одушевљену манифестацију у част српске војске и самог поднаредника Милоша Алексића. Пред двором је поднаредник одао почаст краљу Петру Карађорђевићу, који се за тренутак појавио на балкону, да види ову необичну поворку. На Теразијама, била је још једна занимљива сцена. На првом спрату једне куће налазила су се два турска заробљена официра, који су плескали поднареднику и заробљеницима. Пролазак 1200 бугарских заробљеника улицама Београда оставио је снажан утисак на све присутне. Дописник лондонског Дејли Њуз (Daily News), Мек Кули (Mac Cullagh), упоредио је бугарске заробљенике са војском цара Самуила, коју је византијски цар Василије II поразио 1014. године поразио на Беласици, а затим војнике ослепио и послао кући.⁷

Заробљени бугарски војници и подофицири спроведени су у Доњи Град београдске тврђаве, где су им спремљене собе у пространој касарни VI пука. Заробљенике је чекала готова топла вечера. Заробљени официри остали су на платоу у Горњем граду, где их је примио артиљеријски потпуковник Милорад Ђурић командант града. Официри су смештени у згради Пешадијске подофицирске школе

⁵ Исто.

⁶ У чланку објављеном у Политици од 22. јуна/5. јула 1913. године дат је детаљан опис поднаредника Милоша Алексића: „То је сув, печен, живахан младић од својих двадесет и неколико година; лице му је тако преплануло, да му се и не виде ретки плави брчићи. Средњег раста, ситан, он седи на свом зеленку као укопан; о куку му звецка официрска сабља, а под њоме његов поднареднички тесак; о пасу му официрски доглед у жутој кожи, а на коњу му официрска ратна опрема; и тога коња и опрему и сабљу и доглед поклонио му је као јунаку командант 13. пука када га је поднаредник Милош са својих 6 војника заробио на Овчем Пољу.“ Политика, број 3390, од 22. јуна 1913. године, стр. 3.

⁷ Архив Србије (АС), МИД Краљевине Србије 1871-1918 (МИД), Политичко одељење (ПО), година 1913, Фасцикла I (Ф I), број 384.

у пространим и видним питомачким собама. Пошто су добили чисту постељину и оставили свој пртљаг, отишли су у градску механу, где је за њих била припремљена вечера. „Бугарски официри добили су хлеба, сира и црног лука, а по њиховој жељи донето им је и алеве паприке, колико год се затекло у механи.“⁸

Сви бугарски војници заробљени у току рата били су спроведени у гарнизоне дивизијске области предратне Србије, јер је Министарство војно веровало да су новоослобођени крајеви још увек несигурни за смештај заробљеника. Овакав став био је изгледа оправдан, јер су три бугарска заробљеника (поднаредници Цветко Николов и Ђорђе Петрошев и редов Димо Симов) успела 13. септембра да побегну из добро чуване Београдске тврђаве.⁹

Заузимањем бугарских штипских положаја у сумрак 8. јула 1913. године српска војска је победоносно завршила одлучујућу битку Другог балканског рата, а уједно и највећу и најкрвавију у својој дотадашњој ратној историји – Брегалничку битку. После пораза на Брегалници и објаве рата Румуније и Турске, Бугарска је била приморана да 31. јула затражи примирје. На мировној конференцији у Букурешту 10. августа 1913. године потписан је мир између Србије, Грчке, Румуније и Црне Горе, са једне стране, и Бугарске, са друге стране. Члан IX мировног уговора налагао је зараћеним странама да се после ратификације уговора међусобно размене ратни заробљеници.¹⁰

Врло брзо после потписивања мировног уговора у Букурешту у Србији су почеле припреме за размену заробљеника са Бугарском.¹¹ Министар војни је 23. августа 1913. године издао наређење командантима Дивизијских области да спреме спискове свих бугарских заробљеника на територији своје области. У списковима који су рађени у два примерка били су назначени име и презиме заробљеника, одакле је, где је заробљен, којој јединици припада и колико је дана укупно био у ропству. Команданти Дивизијских области брзо су обавили свој посао, а прва размена заробљеника извршена је 15. и 16. септембра 1913. године на Суковском мосту недалеко од Пирота. Бугарске власти су предале 28 српских официра и 3185 подофицира

⁸ *Политика*, број 3390, од 22. јуна 1913. године, стр. 3.

⁹ АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, бр. 423. Рапорт команданта Београдске тврђаве број 2557 од 30.08./13. септембра 1913.

¹⁰ *Букурешка конференција*, Београд, 1913, стр 83 - 94.

¹¹ У августу 1913. године, није био познат укупан број српских војника које је бугарска војска заробила током Другог балканског рата. Српски посланик у Софији М. Ненадић ценио је да их има око 2000 и да их највише има у Софији и Пловдиву. АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, број 403.

и војника, у замену за 40 бугарских официра и 2950 подофицира и војника. Међутим, том приликом су размењени само здрави и лакше рањени заробљеници, који су били способни да поднесу пут до Пирота. Убрзо после тога, Министарство војно затражило је од Министра иностраних дела да учини потребан корак код бугарске владе да се што пре изврши размена болесника и рањеника. Пошто је од бугарске владе добијен позитиван одговор 1. октобра на Суковском мосту предата су Бугарима: три потпоручника, 11 подофицира и 122 редова у замену за 94 српска војника. Међутим, и после тога остало је још бугарских заробљеника у Србији који се нису могли евакуисати при првој размени рањеника. У вези са тим, командант Нишке тврђаве известио је команданта Моравске дивизијске области да има још 17 прездравелих бугарских заробљеника и замолио за упутство шта да ради са њима. Командант Моравске дивизијске области питао је Министарство војно, које му је одговорило да их не предаје до даљег наређања. У међувремену, док се водила ова преписка, 17 бугарских заробљеника, без знања Министра војног упућени су у Пирот, где је командант места прикупио још тројицу и упутио их у Цариброд за размену. Како бугарске власти о томе нису биле извештене, нису имале ниједног српског војника да дају у замену. Пошто су се нашли на бугарском земљишту у Цариброду, Бугари нису допустили да се врате назад и тако су 4. октобра 1913. године заробљеници предати без замене.¹²

Врло брзо је између Србије и Бугарске дошло до озбиљних несугласица око размене заробљеника. Српске власти су веровале да ће наредна уговорена размена заробљеника са Бугарском, 18. октобра, бити уједно и последња. До размене је заиста и дошло, онако како је договорено и том приликом Бугари су предали 51 српског војника (24 поднаредника и 27 редова) у замену за 51 бугарског војника (два поднаредника и 49 редова). Међутим, преосталих 17 српских војника који су били на Суковском мосту, Бугари су вратили у Цариброд, јер српске власти нису имале да им у замену предају исти број бугарских војника. Према сазнању српских војника који су се том приликом вратили, у Бугарској је после тога остало још 50 српских војника, 10 болесних и 40 здравих¹³. Српске власти предале су Бугарима све заробљене бугарске војнике, али је Бугарска, из непознатих разлога, одбијала да то исто учини. Бугарске намере постале су јасне тек када

¹²АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, бр. 440 - 464.

¹³Српски војници су били смештени у згради новог казног завода. Собе у којима су били српски заробљеници биле су тесне и влаже. Одело српских војника било је дотрајало, а били су принуђени да спавају на голом бетону без икаквог покривача. АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, бр. 452. Извештај Министарства војног Ф/Ђ О Бр 737 Председнику владе од 09. 10/22. 10. 1913. године.

су затражили да им се предају 54 добровољаца из Македоније који су као бугарски војници учествовали у Другом балканском рату. Бугари су нарочито инсистирали да им се преда потпоручник Илија Попов, за кога су тврдили да се налази у затвору у Битољу и да је осуђен на пет година робије. Председник владе Никола Пашић затражио је од Министра војног пуковника Милоша Божановића да провери бугарске наводе. Утврђено је да се у битољском затвору налази резервни потпоручник Илија Попов, заједно са 13 македонских добровољаца.¹⁴ Македонски добровољци чије је изручење захтевала Бугарска, у замену за преостале српске војнике, били су са територије која је после Другог балканског рата припала Краљевини Србији. Због тога, Влада није могла да одобри њихово изручење Бугарима. За српске власти, залагање Бугара за македонске добровољце било је само по себи непријатно. То је био живи доказ да Бугари нису одустали од својих претензија у Македонији и да су спремни да заштите своје комите, који би могли угрозити правну и имовинску сигурност у новоослобођеним областима Србије.

Проблем око размене заробљеника са Бугарском расправљан је и у Скупштини Краљевине Србије. Посланик Благоје М. Илић упutio је 18. октобра 1913. године интерпелацију председнику Министарског савета Николи Пашићу у којој је тражио одговоре на следећа питања: „ а) Је ли познато колико још има српских заробљеника у Бугарској? б) Зашто их бугарска влада није пустила приликом размене заробљеника и зашто се са њима поступа противно сваком међународном и ратном праву? в) Је ли Краљевска влада предузела мере да се у најкраћем времену, и без икаквог одлагања врате у своју увек победоносну отаџбину и у загрљај својих забринутих породица сви њени храбри и напаћени синови како из Бугарске тако и из Турске?“¹⁵

Министар војни, пуковник Милош Божановић тражио је од Николе Пашића да се размена заробљеника са Бугарском што пре заврши, како би се заробљени српски војници вратили својим кућама. Коначно је донета одлука да се Бугарима предају македонски до-

¹⁴АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, број 463 - 464. Извештај Министарства војног Ф/Ђ О Бр 836 Председнику владе од 18. 10/31. 10. 1913. године.

¹⁵Једанаест српских војника Турци су заробили приликом заузећа Једрена. Двојица су умрла, а девет је преко Солуна 15. октобра 1913. године упућено у Србију: Петар Тодорић, Јован Плаић, Милен Гаровић, Траја Обрадовић, Веља Ћирић, Маринко Смајић, Маринко Ђорђевић, Никола Бедерић и Димитрије Антонић. АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, број 300. Интерпелација Председнику Министарског савета коју су 26. септембра/9. октобра 1913. године поднели посланици: М. Ђорђевић, Боровоје Поповић, М. Шкорић, Р. Агатоновић, Милинко Ристивојевић, Урош Лаловић, Тодор Станковић, Светозар Буњак. АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, број 440.

бровољци, пошто они до почетка Другог балканског рата нису могли бити сматрани за поданике Краљевине Србије. Македонски добровољци су 30. новембра упућени за Велес, а одатле железницом за Пирот. По наредби Министра војног, командант места у Пироту предао је Бугарима, 16. децембра 1913. године, потпоручника Илију Попова и 16 комита из битолског затвора и једног редова из београдске болнице у замену за 52 српска војника које је предала бугарска страна.¹⁶ Пошто је стигао у Софију, потпоручник Илија Попов дао је изјаву да се у битолском затвору налази још седам македонских добровољаца, што су пренели многи листови. Због изјаве Попова, четири српска војника која су 19. децембра изашла из софијске болнице одведена су затвор и у Србију ће се вратити тек 26. марта 1914. године.¹⁷

Сви бугарски заробљеници су до краја 1913. године изручени Бугарској, чиме се завршава прича око њиховог боравака у Србији. Иако је тај боравак био кратак, привукао је велику пажњу и изазвао много емоција, о чему сведочи преписка вођена између Министарства иностраних дела и српског посланства у Софији.

Неочекивани ратни сукоб између дојучерашњих савезника из Првог балканског рата Србије и Бугарске, решен је током крваве Брегалничке битке. О жестини сукоба сведоче обострано велики губици и велики број заробљеника. Још док је битка била у пуном јеку, 1200 бугарских заробљеника спроведено је у Београд. Пролазак бугарских заробљеника улицама Београда оставио је снажан утисак на све присутне, који су са чуђењем пратили необичну поворку. Други балкански рат завршен је потписивањем мировног споразума у Букурешту, после чега је уследила размена заробљеника између Србије и Бугарске. У септембру 1913. године недалеко од Пирота размењени су здрави заробљеници, а у октобру рањени и болесни. Проблем је настао када је бугарска страна одбила да преда преостале српске војнике пре него што јој се изруче македонски добровољци, који су се за време Другог балканског рата борили у бугарској војсци. Коначно, српска Влада доноси одлуку да преда македонске добровољце, пошто они до почетка Другог балканског рата нису били поданици Краљевине Србије. Залагање за македонске комите био је израз бугарског незадовољства одредбама мировног уговора и наговештај њихове спремности да наставе борбу за остваривање својих циљева у Македонији.

¹⁶АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, број 481. Извештај Министарства војног Ф/Ђ О Бр 1337 Председнику владе од 10. 12/23. 12. 1913. године.

¹⁷АС, МИД, ПО, година 1913, Ф I, број 328, Извештај посланства у Софији 23. децембра 1913. године.

Теорија историје и методологија

УДК 94(497.11)"1941"(093.2/.3);
930(497.11)

Проф. др Ђорђе Станковић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ПРАВО НА ПАМЋЕЊЕ – НЕМАЧКО УБИЈАЊЕ БЕОГРАДА 1941. ГОДИНЕ (научни есеј)

Њујорк Тајмс 29. марта 1941. године: „Никада и нико, од почетка његове државничке каријере [Адолфа Хитлера – *оп. аутор*] није му тако пред целим светом, јавно пљунуо у лице“. Све енглеске новине истог дана крупним насловима доносе речи члана Горњег дома лорда Леополда Емерија (старијег), министра Индије: „Нисмо сами!“ Винстон Черчил у Доњем дому: „Југославија је овим чином [27. март – *оп. аутор*] пронашла своју душу.“ Америчке и енглеске новине од 1998–2008. године, провинцијалне и оне најугледније, блиске владама и финансијском капиталу, просто се утркују да Србију истакну као поуку како не треба превише гледати у прошлост. Према главној уредници наших најстаријих и најугледнијих новина, „сувише смо, наводно, према написима у светској штампи, склони самосажаљењу, сувише смо се уживели у улогу жртве, сувише се сећамо Косовске битке, боље би нам било да мање памтимо и славио поразе“. У вези с тим, требало би се запитати шта значи планетарни мит америчког пораза код Алама и погибија Дејви Крокета, кога је убио мексички генерал Санта Ана, потпуно уништење 7. коњичког пука генерала Џорџа Кастера од стране уједињених племена Сијукса код Литл Биг Хорна или Перл Харбор 1941. године?

Спољнополитички коментатор *Вашингтон поста*, септембра 2001. године, написао је у својој сталној колумни да пет година није ни близу довољно времена да се избрише „специфично америчка природа беса, страха и одлучности која је захватила нацију у одго-

вору на ужас од 11. септембра, који се ничим не може оправдати“. Затим је, овај двоструки добитник Пулицерове награде за новинарство додао: „Ни пет стотина година можда неће бити довољно!“ Поводом бомбардовања Београда и Србије 1999. године, такође двоструки добитник Пулицерове награде за новинарство и вероватно најутицајнији спољнополитички коментатор света, Томас Фридман, писао је у већ поменутом *Њујорк Тајмсу* да рату неизоставно треба дати шансу и да он „у Београду не би оставио ниједну водоводну цев читаву“. Када је Американцима пружен отпор који нису очекивали, нестрпљив због Милошевићевог оклевања и одуговлачења да капитулира, написао је, према наведеној уредници нашег листа, дословне ове две реченице: „Је л’ то Срби хоће 1389. годину! Ми их можемо тамо вратити!“ Или је Џејми Шеј, портпарол НАТО-а, био у праву када је, некако у исто време, на „брифингу“ изјавио: „Србе треба спокојно бомбардовати, јер ће све временом заборавити!“

Никада није касно и у довољној мери да то саопшtimo младим научницима, онима који су тако брзо „заборавили струку“ и већ се са магистарском титулом понашају као надобудни академици. Установе која им је то са разлогом подарила као „друштвени орнамент“ изгледа да им је послужила само као инкубатор. Исто тако, по ко зна који пут на то треба подсетити „ревизионисте“ и „селектирану научну елиту“, медијске модераторе и владајући естаблишмент. Да ли су већ самосвесно отуђени у толикој мери да не знају да разликују историјске чињенице некадашње стварности које делују са различитом покретачком снагом и значајем за човека и друштво? Да ли заиста треба стално понављати шта за критичку историјску науку значи лично убеђење, а шта јавно исказани интерес актера историјских догађаја, шта је интерес друштвених група, слојева и класа, а шта елита унутар њих, шта је и како се спроводи државни интерес, а како партијски и национални, како се исказује интерес поједине државе (мале или велике), а како општи интерес интернационалног карактера као епохална мисао и акција итд. Шта је замишљено, а шта остварено? Шта је идеја, а шта стварност? Да ли стварно они који проучавају историју XX века по доступним сегментима докумената могу да суде о епохи или историји једне државе, појединој елити или историјској личности, без обзира на то да ли је она била државник, политичар војсковођа, дипломата или индустријалац, уметник и књижевник, сељак или грађанин? За историју Југославије од 1918. године депоновано је у архиве преко пет милиона кутија докумената, од којих је само половина доступна истраживачима, а тек једна четвртина архивски обрађена. У регистратурама установе постоји још толико кутија! Колико их је нестало, покрадено или се налазе у страном поседу и приватним породичним збиркама? Колико тек

велике силе, „животно заинтересоване“ за овај простор, располажу важним документима, посебно оних установа преко којих су директно утицали на збивања у Југославији (дипломатија, војска, трговина, привреда, културне институције, обавештајне службе...). И, оно најважније, што нећемо у догледно време (100–300 година?) сазнати: Шта се налази у председничким архивима, Ватикану, Хиландару итд? Тај парадокс времена, да је једна држава разграђена а да њени житељи нису имали готово никакво рационално знање о њој, готово не никакво и проверљиво научно знање, условио је да су њене народе лако гурнули у крвави рат годинама продубљујући ирационалне стереотипе.

Како је историја пуна аналогича са различитим садржајем, актерима и резултатима, покушаћемо да покажемо управо у овом научном есеју, конкретно на два примера из књиге (треће допуњено издање) Ентони Кејва Брауна *Bodyguard of Lies*, који се тичу омиљене теме наших „ревизиониста“ или „селектиране научне елите“ – Другог светског рата и нас самих. Пример први: „Радећи против нацистичке Немачке у рату, савезничке обавештајне службе нашле су се практички на истој линији са тим противнацистичким снагама у Немачкој. Први очигледан пример за то била је Југославија уочи априлског рата. Пуч у Југославији извела је група пробритански оријентисаних официра 27. марта 1941. године на иницијативу британске тајне службе МИ 6 генерала Стјуарта Грејема Мензиса. Истога дана када је Хитлер донео одлуку да нападне Југославију, начелник Главне управе Абвера (немачке војне обавештајне службе) генерал Ханс Остер, антинацист, обавестио је тајно нову пучистичку владу у Београду да ће Југославија бити нападнута и да ће Београд бити разорен“. Нови документи – нова интерпретација догађаја и критичко просуђивање актера!

Пример други, општег светског карактера и значаја: „Од 3 сата и 15 минута 22. јуна 1941. године почело се збивати оно што ће имати голем утицај на британску стратегију. Немачке армије са укупно три милиона људи прешле су на две хиљаде километара дугом фронту совјетску границу – ухвативши Русе на спавању. За Черчила то није било изненађење; Ултра [полукомпјутеризована машина која је већ 1939. године открила шифре немачке ОКВ и Луфтвафе у Блечли парку – *оп. аутор*] је већ много раније најавила тај напад, а Черчил је – иако је до тада одбацивао комунизам као 'прљаву мајмунарију' – покушао дипломатским каналима упозорити Стаљина, шаљући му бројне депеше драматичног садржаја! Није при томе никада споменуо откуда му ти подаци. Стаљину, заправо, неће бити речено ништа о Ултри за читавог рата.“ Нови документи – нова интерпретација до-

гађаја епохалног значаја, а посебно њених актера. И историја XX века постаје све сложенија и све мрачнија!

Рајхканцеларија. Око подне, 27. марта 1941. године: Адолф Хитлер својим генералима у Сали за реферисање: „Југословени су полудели... Они у Београду су изгубили разум. То разбојничко и завереничко српско легло уништићу једном заувек. Све то потиче од Србије. То је превратничка земља.“ Даље, после реферисања главнокомандујућих: „Разбити и уништити Југославију заувек... Разорити Београд.“ Начелник иностране шпијунаже, СС генерал Валтер Шелемберг: „Књига потерница за Југославију је завршена. Има више од 4.000 имена – сви су противници Трећег Рајха.“

Шест месеци раније, 18. октобра 1940. године (напад Италије на Грчку), начелник штаба копнене војске генерал-пуковник Франц Халдер у *Ратном дневнику*: „Неизмерно велики рад са папирима. Између осталог и на упутству за обраду напада на Југославију. Фелдмаршал Браухич биће извршилац подухвата.“

Педесет и две године раније. Берлински конгрес 1878. године. Ото фон Бизмарк одбија да призна међународну независност Србији. Енглески премијер Бенџамин Дизраели прави оштру примедбу да је то безначајно за велике силе, јер је Србија ипак мала земља. Руски делегат млако помаже Дизраелија. Ото фон Бизмарк: „Србија мала земља? Мала земља која личи на малог шумског јежа, коме уместо бодљи штрче бајонети. Велика словенска држава на југоистоку Европе, што се може десити у будућности, никада!“ Ђула Андраши, аустроугарски канцелар, подржава га без поговора.

Адолф Хитлер, **Сала за реферисање Рајхканцеларије**, својим сарадницима 30. марта 1941. године: „Та свињарија (*Schweinarei*) у Југославији коштала ме је неколико дана живота... Колико је потребно дана за уништење Југославије?“ Генерал-пуковник Франц Хадлер: „Четири до шест недеља.“ Хитлер: „Нека буде четири недеље!“ Хитлер фелдмаршалу Кајтелу: „Хрватска територија се не сме бомбардовати. Никада у животу нисам био огорчен као тог дана... Уништићу то београдско завереничко легло.“ Генерал-пуковник Франц Хадлер у *Ратном дневнику*: „Упозорење дипломатском кору у Београду. Сматрам својом обавезом да скренем пажњу немачким дипломатима у Београду на предстојеће разорно бомбардовање тога града, с циљем, наравно да се на време склоне, или, према ранијим упутствима војном аташеу, предузму допунске мере за заштиту напада из ваздуха.“ Војни аташе Рудолф Тусен већ је одавно од чехословачке амбасаде у Београду направио бастаион пун резерви хране, воде и наоружања – од лаког до тешких митраљеза.

Нирбершки процес. На питање судије сер Дејвида Максвела зашто је било потребно потпуно разорити један небрањени град,

Херман Геринг, командант Луфтвафе је цинично одговорио: „Господине председниче, Београд је био војна тврђава и арсенал више него иједна друга престоница у свету!“

Оперативни дневник Абвера. Други одсек, 31. марта 1941. године: „Са-ботажна акција у вези са шездесет југословенских авиона 'Месершмит' која је покренута по наређењу рајхсмаршала, наилази на тешкоће, будући да се ти апарати више не налазе на загребачком аеродрому. У Загребу има само неколико школских авиона. Тридесет 'Месершмита' треба да је, према извештајима 'Јупитеровог' пункта у Загребу [највећи обавештајни центар Немачке у Југославији – *оп. аутор*] смештено у Чачку, а тридесет у Краљеву. Разарање Београда из Загреба, је немогуће.“ Врховна команда Немачке оружане силе. *Ратни дневник ОКВ*, 3. април 1941: „...Хитлер по ко зна који пут тих дана понавља питање: „Шта Београд зна о немачким намерама?“ Вилхелм Кајтел, фелдмаршал, Адолфу Хитлеру, петак, 4. април 1941, око 18 часова: „Пуковник [Владимир] Ваухник, југословенски војни аташе, послао је јуче из Берлина у Београд потпун извештај о нашим плановима за офанзиву – јачину и састав трупа за напад. Чак их је упозорио и на бомбардовање Београда из ваздуха које смо планирали као изненађење.“ Валтер Шеленберг, СС-генерал: „Кад је Хитлер за ово чуо од Кајтела, гушио се од беса. Почео је да виче, сваљујући сву кривицу на мене за целу ситуацију. Зашто одавно нисам ухапсио тог проклетог човека?“ Пуковник Владимир Ваухник ухапшен је по повратку у окупирани Београд, одмах враћен у Немачку, где га је Гестапо врбовао. Био је врхунски немачки обавештајац до краја рата у Словенији. Побегло је са јединицама Вермахта и умро у емиграцији. Његово тврђење да је радио и за енглеску обавештајну службу није тачно.

Адолф Хитлер – Deme Stojai [Димитрије Стојаковић, рођен у Вршцу – *оп. аутор*], мађарски посланик. Главни стан вође Рајха (воз). На дан 19. априла 1941. године у 17 часова. Белешка: „Срби су завереничка банда... Никад у свом животу нисам био толико огорчен... овај заверенички центар, Београд, ми морамо заувек угушити... Ваздушним нападом на Београд, као завереничко гнездо, ја сам установио један пример. Ја ћу се већ постарати да то гнездо, у коме се окупљају изазивачи немира у свету – Енглези, Москва, а касније можда опет Француска – нестане.“ Др Херберт Михаелис, професор историје на Берлинском универзитету, 1991. године: „Немачки губици у рату са Југославијом били су изузетно мали: 151 погинуо, 393 рањена и 15 несталих.“ То су коначни научни подаци за Немце и јавност.

До данас, на простору бивше југословенске државе нико не зна колико је војника краљевске армије погинуло у Априлском рату 1941. године. Немачки и италијански извори, као и савремена ли-

тература, не дају чак ни процену! Јавности је доступна само збирна бројка од 360000 заробљених, од чега „око 30.000 од стране Италијана“. После пуштања из заробљеништва [након потписивања капитулације – оп. аутор] Хрвата, Мађара, Албанаца, малобројних Македонаца и Немаца, у немачко заробљеништво одведено је 210000 војника, у огромној већини Срба, а у италијанско 20000.

Бомбардовање Београда под називом плана *Strafgericht* – казнена пресуда – на основу изјаве генерал-пуковника Еварда фон Клајста, команданта оклопних јединица 2. армије, „био је терористички и имао је у првом реду политичке а не војне циљеве“. Званично саопштење владе генерала Душана Симовића од 4. априла о Београду, Загребу и Љубљани као „отвореним градовима“, које је пуковник Рудолф Тусен одмах проследио Берлину, немачки генерали су сакрили од Хитлера „јер то за њега није ништа значило“. Али, из Румуније је послана једна извиђачка група авиона која је то 5. априла потврдила – у Београду није постојала противваздушна одбрана, војне јединице су повучене, а касарне напуштене. Према најновијим немачким и нашим изворима, у Београду је погинуло више људи и извршено веће разарање него у целој Југославији током априлског рата 1941. године. Фон Клајст је, пак, овај рат назвао „потпоручнички рат“. Како се тај „потпоручнички рат“ и „терористичко бомбардовање Београда“ у коме је погинуло између 18.000 – 20.000 људи прати у медијској култури сећања? Прво запажање, после 35 година праћења – у невероватним крајностима! У новије време ускраћују нам и право на памћење – домаћих адвоката такве политике има много у српском народу. А крајности су одлика ограничених људи!

Те крајности и појава нових адвоката заборавља и долазе до изражаја код оних историјских догађаја који су имали катастрофичну димензију. По етичким мерилима медија и историјске науке, као и културе сећања, требало би да имају највиши степен обнављања памћења и сталног допуњавања научног знања. Био је то вандалски чин нацистичке Немачке, који је имао карактер колективног убиства једног града и његових становника. Како су званична државна политика, њен владајући естаблишмент у граду, медији и научни часописи обележили овај вандалски чин нациста? У научним часописима последњих 35 година није се појавио ниједан научни рад на ту тему! Новине и телевизија пратили су „државне званичнике“ на одавно познатим локацијама симболичног карактера у форми минорне реалсоцијалистичке манифестације: цвеће на месту порушене Народне библиотеке (мада смо већ сада сигурни да је, осим једном немачком бомбом, запаљена изнутра, а остаци књига опљачкани), венци у Алеји жртава и на споменику погинулим пилотима. Нешто кратких notiца у новинама, скрајнутих у „Београдску хронику“!

Догађај, међутим, није био само „београдски“, већ све више поприма вредност на лествици злочина у европским размерима. И, шта сада значи промовисање потписивања Тројног пакта и политике кнеза Павла, шта сада значи 27. март и како нас је свет доживљавао те 1941. године? „Ревизионистички историчари“ и званична политика већ су рекли своје, довољно спознато са становишта савремене констелације међународних снага. Историјској науци остаје да се труди да указује на нова знања и значења.

У војном упутству за операцију напада на Југославију, у петој тачки дословно стоји: „Ваздухопловству припашће главни задатак да што је могуће пре разбије југословенску теренску ваздухопловну организацију и **узастопним нападима разори главни град Београд.**“ Ни у једном операцијском плану нацистичке Немачке не стоји овако прецизна одлука – **разорити главни град.** Хитлерова Врховна команда од 1939. имала је обавештење о политичкој ситуацији у земљи, „до танчина је познавала распоред и могућности југословенске војске, њен ратни и мобилизацијски план“ и од 1940. године почела да прави план напада. Све потоње била је само фарса! У свом интересу велики су се поиграли Југославијом, као што су то и раније радили са „балканским чобанима“.

На аеродромима око Беча у Аустрији, Капошвара, Печуја и Сегедина у Мађарској, а Арада и Темишвара у Румунији, за напад на Београд било је концентрисано 917 авиона различите намене. То је, до тада, „била највећа концентрација немачког ваздухопловства за напад на појединачни циљ“! У наведена четири дана Београд је у таласима напало око 600 бомбардера и око 320 ловаца, који су на град избацили 1097 тона класичног експлозива, 67 запаљивих бомби и 38 „падобранских мина“. Према Техничкој дирекцији Управе града Београда, која је одмах после уласка Немаца у град 14. априла почела да уклања лешеве и рашчишћава рушевине којима је био блокиран саобраћај, број сахрањених после тромесечног рада под будним оком Немаца износио је 2007 жртава. За рањене ни данас не знамо да ли је уопште постојао попис!

Потпуно је срушено 714 зграда, тешко оштећено 1888 а лакше 6615, што је чинило 51% укупног стамбеног фонда Београда. У том тромесечном евидентирању констатовано је, осим наведених стамбених објеката, да је потпуно уништено 10 главних војних објеката, 44 државне установе од значаја за функционисање града и земље, 39 научних, културних, просветних и здравствених објеката. Погинули становници Београда у километарски дугим колонама на авалском и смедеревском путу, које су непрекидно митраљирале немачке „Штуке“, нису никада евидентирани, нити су означени њихови гробови. Исто тако, нису евидентирани путници брода „Смедерево“ који

је, пун жена и деце, док је покушавао да се пробије из блокаде, био погођен и за неколико минута потонуо. Сведоци наводе да је на Сави и Дунаву било потопљено на десетине већих и мањих барки и чамаца. Ни њихове путнике нико никада није уврстио у жртве бомбардовања, као ни грађане погинуле у раздобљу тоталне анархије, глади и пљачки до уласка Немаца у град. И онај ко је пљачкао, као и онај који је бранио своју имовину, били су жртве убијања Београда.

Шта кажу први званични немачки извештаји? Само у једним престоничким новинама, један од наших најпоузданијих публициста цитирао је део званичног извештаја немачког војног аташеа Рудолфа Тусена. Међутим, ми располажемо његовим комплетним *Извештајем о искуствима у ваздушном нападу на Београд*, упућеним Команди копнене војске, Одељењу аташеа. Извештај је прецизан и професионално војнички стручан, послан из Београда 16. априла 1941. године. У првом делу, који се односи на опис последица ваздушног напада, Тусен наводи да је битан резултат учинка био моменат изненађења и да је управо „почетак напада био особито ефикасан и са пуно губитака, а морални утисак изузетно снажан“. Становништво, потпуно неприпремљено за могућност напада, на знак узбуне, дат непосредно пре дејстава по циљевима, било је у заблуди да је рач о вежби и наставило је да спава, оставши у својим становима, као и велики број сељака који су своје производе доносили на пијацу. Служба спасавања потпуно је затајила и није ни дејствовала те су „лешеве данима остали да леже на улицама, посути само понегде цвећем“. „У Београду“, каже Тусен, „који није располагао никаквим залихама животних намирница, настао је већ после четири дана такав недостатак да је отпочело пљачкање радњи са животним намирницама, које је затим брзо прерасло у једну свеопшту пљачку“. У овом делу *Извештаја* он посебно наглашава да су „становници периферије, међу њима многи Цигани, појурили у унутрашњост града и почели са непланским пустошењем и пљачком... Војници и официри су такође учествовали у пљачки“.[!?

У делу *Извештаја* где говори о „Дејству бомби“, Тусен наводи како су и „мале запаљиве бомбе“ имале врло јак учинак због „старог начина градње кућа, неуклањања старудије и затајивања службе за гашење“. Исто дејство имале су и све друге врсте бомби, због чега су се куће „једноставно стрпоштавале у себи самој и нагомилавале као џиновска гомила крша преко подрумских просторија у којима се затим гуше становници који су ту потражили заштиту“. У зградама, које су биле погођене бомбама тешког калибра и посебно „падобранским минама“ није остајао нико жив, као што није остала ни читава инфраструктура града – водовод, електричне инсталације, канализација, топлана која је давала енергију за електричну централу, са-

обраћајнице, железнички и трамвајски превоз, три велика јавна и четири мања склоништа (свих седам било је погођено директним погоцима!), као и „једна црква напуњена људима, која је добила пун погодак“. Поменуо је и прву процену мртвих – преко 4000, али тачан број до данас није утврђен. Све престоничке новине 1970. и 1971. године лицитирале су бројем мртвих: од 2000 до 20000 мртвих! Питање нису решила ни накнадна ископавања гробница на разним местима у граду, извођена 1966. и 1973. године. Нису га решила ни црква нити погребна предузећа, нити данас изгледа ико мисли да га решава!

Један поуздан сведок тих страхота убијања града стално је био избегаван, а јавности био познат само по томе што је био сведок када су Анти Павелићу „његове верне усташе на поклон донеле пуну корпу српских очију“. Тај очевидац, са лица места, био је италијански ратни извештач, чувени публициста и књижевник Курцио Малапарте. На вест о немачком почетку бомбардовања Београда, из Букурешта он је 9. априла дошао у Панчево и одмах забележио: „Пред нама, на другој обали, град је издисао у самртним мукама.“ Малапарте се укрцао на речни немачки патролни чамац СС капетана Клинберга са девет немачких војника; 12. априла у 16 часова се искрцао у Београду и једноставно констатовао: „тако је Београд био заузет“, без опаљеног метка. Капетан Клинберг убрзо је у чехословачкој амбасади пронашао немачког војног аташеа пуковника Тусена, који је одмах преузео власт у граду од председника Београдске општине Ивана М. Милићевића. Потом су у касним вечерњим часовима јединице *Grosdeutschland Divizion* једног фелдвебела заузеле оштећено Министарство војске и морнарице, овладавши претходно својим пловним јединицама Савом и Дунавом.

Италијански посланик, Малапартеов пријатељ Франческо Ђорђо Мамели, у склоништу амбасаде која је била делимично оштећена, врло је сликовито и реалистично пренео брутално насиље својих верних савезника, али и понашање становништва: „Земља се тресла као да је земљотрес, куће су ударале једна о другу, чуо се страшан тресак зидова који су се рушили, лом прозора који су падали на плочнике и разбијали се, престрављени крици, јадиковке, запомагање, псовке и граја избезумљеног народа који је нагнуо у бесан трк. Спори задах сумпора почео је да продире у подрум [амбасаде – *оп. аутор*] заједно с димом од експлозија и пожара. Бомбе су падале по Теразијама, по тргу код споменика, на стари двор. Улицама су свом брзином јуриле колоне аутомобила пуних генерала, министара, дворских великодостојника, високих функционера. Истакнуте личности јавног живота и војни руководиоци уплашили су се и бежали из престонице. Око десет сати град је био препуштен сам себи. Тада

је почела пљачка. Светина којој су се придружиле банде Цигана, што су дошле из Земуна и Панчева, обијала је гвоздене ролетне на радњама и почела да пљачка куће. Са Теразија се чуло како праште пушке. Грађани и пљачкаши борили су се по улицама, по степеништима, по одморишту на степеницама, у становима. Позориште код споменика је горело. Посластичарница која се налазила пред позориштем, с друге стране трга, била је срушена. То је била турска посластичарница, на читавом Балкану чувена по источњачким слаткишима. Маса је урлала и прекопавала по рушевинама, страшно се свађала око драгоцених посластица, рашчупане жене зајапурених лица, бесрамно су се смејале, жвакале источњачке колаче, карамеле и бомбоне и мљацкале. [Сутрадан] поново страшне експлозије, рушење зидова, пристрављени крици, смех, пуцкетање ватре, пљачка и обрачун банди...”

Малапарте је обишао град 13. априла: „Газио сам по слоју разбијеног стакла, под мојим ципелама стравично је крцкала срча. Повремено бих набасао на неког пролазника који се шуњао поред самих зидова и подозриво окретао на све стране. Моја питања остајала су без одговора: свима је поглед био чудновато празан и бежали су главом без обзира. На њиховим прљавим лицима није се огледао страх, већ запрепашћење... Теразијама је владала пустош. Пред хотелом Балкан, поред огромног кратера од бомбе, стајао је један аутобус, пун погинулих [13. априла! – оп. аутор]. На тргу код споменика Народно позориште још је горело... срушене куће, празне улице, напуштени аутомобили, трамваји који су стајали на пола пута. Ту и тамо, у мртвом граду, одјекнули би пушчани меци, рески злокобни...” Погинули су и даље лежали по улицама и под рушевинама! У српској традицији мртви су увек представљали светињу којој се придавала посебна световна и верска пажња, али не и у Београду тих дана!

Научник не може да исказује никакву пресуду преживелим Београђанима, побеглим војним и цивилним службеницима, комшијама. Покушава да их разуме и сведе у оквире реалне ситуације. „Карактер човека се нескривено испољава тек у рђавим животним ситуацијама“, каже мудри Херман Хесе. „Тако се и однос појединца према духовном и световном (или савршеном) према ономе што не може да се окуси или ухвати, у својој истинитости и правој вредности показује тек тада, **када су уобичајени ослонци спољашњег живота ослабљени или уздрмани**. У временима великих искушења може да дође до необичне спознаје да има ипак више људи који знају да умру за идеале доброг, од оних који живе само за себе.“ То се могло видети само три месеца касније на лицима озарених или ожалошћених Београђана! У делимично обновљеном животу, у коме су се испред истог тог хотела, „Балкан“, пило пиво и јели ћевапчићи, док су један студент и један радник обешени висили на бандери! О

томе да је Адолф Хитлер са својим градитељем Албертом Шпером већ прегледао нацрте велелепне „јужне капије хиљадугодишњег Рајха – Еугеније“, подигнуте на месту Београда, у коме није смео да остане ниједан Србин нити Јеврејин, нису знали. Али, Београђани су се показали, као уосталом и становници Србије, после пацификације крајем 1941. године, као привредно користан и кооперативан народ. О свему томе, што смо само делимично навели, нема ни речи у господарима наших душа и „нових знања“ – медијима! Ревизионистичка историографија о оваквој свакидашњици – ћути!

У могућности смо да понешто извучемо за медијску културу сећања и из извештаја италијанског краљевског посланства у Београду Министру спољних послова грофу Ђану од 18. априла 1941. године. Уз сву сувопарност анализе политике „превратничке клике у Београду“, тражења да посредује Дуче, деструктивном понашању Влатка Мачека и „детињастом покушају Нинчића да 5. априла отпутује у Берлин“, италијански посланик је ипак записао: „Ујутро 6. текућег у 7,10 први таласи немачких авиона почели су да бомбардују Београд. Са прозора на западној страни посланства јасно су се видела читава јата 'штука', које су бомбардовале падине Топчидера. Истовремено и све четврти града, с тим што су посебно били погођени зграде министарства, железничка станица, војни положаји и уређаји, околина Калемегдана, а нарочити снажно централни део Теразија. У читавом граду одмах су нестале вода и струја. Приликом првог напада противавионска одбрана практично није ни постојала... У неким четвртима од само једне бомбе [падобранске мине – *оп. аутор*] рушио се читав низ кућа. Слажем се са изаслаником ваздухопловства да је ово бомбардовање, по јединици времена у којем је извршено и по обиму циљева, једно од најкомплетнијих по ефикасности и резултатима разарања за које се зна и да се још једино може упоредити са бомбардовањем Ковентрија... оно се не може упоредити ни са оним у Варшави...“

Поближе описујући бекство краља и владе, високих државних функционера и команди појединих родова војске, као и Врховне команде, италијански посланик ипак је највише био импресиониран чињеницом да је „цео град била једна огромна буктиња и који је за неколико дана био потпуно напуштен и изложен пљачки“. Посланик потврђује Малапартеово сведочење да је Београд фактички заузео капетан Клинберг са девет војника, налазећи се на речном патролном чамцу који је дошао из правца Панчева. Ниједан од ових извештаја није помињао губитке немачког ваздухопловства. Управо добијени немачки документи говоре да је у непосредним операцијама над Београд оборено око 40 немачких авиона, исто онолико

колико је дневно обарао енглески РАФ на целом простору ваздушне одбране британског острва!

Право лице немачког убијања Београда 1941. године показао је Јохан Хергенсен, званични војни извештач Вермахта, који је ушао у град са главнином нацистичке армаде. У првом броју „Дојче Цајтунг ин Кроациен“ (*Deutsche Zeitung in Kroatien*), који је изашао већ 21. априла 1941. године у Загребу, Хергенсен је између осталог писао: „Прве недеље у месецу априлу кад је календар показивао попут крви црвени број 6, кренула је немачка ваздушна армада против уротничке клике у Југославији. Знало се већ унапред, да ће та клика у првом реду бранити утврђени град Београд“ [Београд нити је био утврђен нити брањен, већ проглашен „за отворен и небрањен град“ – *оп. аутор*]. Међутим, у духу нацистичке званичне политике и Гебелсове пропаганде, Јохан Хергенсен је настављао: „У потпуном непознавању властитих војничких снага и заслепљени енглеским обећањима, сматрали су српски узурпатори за најпапетније, да униште понуђену сарадњу са осовинским државама срамотном издајом... У узастопним таласима јаким ескадрила штука и борбених авиона освануле су 6. априла да би с београдском уротничком владином кликом проговориле другим језиком. Већ су први напади бомбама у рану зору починили велику штету. Избили су многи велики пожари, многи циљеви су погођени бомбама тешког и најтежег калибра. Посаде авиона, који су се обрушили у другом таласу, известили су да Београд гори на свим странама. Трећи талас уследио је у касним поподневним сатима. Већ издалека – причали су пилоти ескадрила – видело се да се Београд претворио у големо пламено море. На километре од града ваљали су се густе облаци дима.“

Овако застрашујуће убијање Београда није се могло постићи уколико Немци нису употребљавали и забрањене запаљиве бомбе, што је до сада остало потпуно прећутано и од медија и од науке. Немачки извиђачки авиони снимали су, по Јохану Хергенсену, „погођену зграду председништва министарства, седиште оне уображене и од Енглеца подмићене владе 'народног спаса'... Тврђава која је саграђена још у прошлим столећима на ушћу Саве у Дунав, погођена је многим погоцима бомби. Уништен је Војногеографски институт и многе касарне [На Калемегдану није било ни поседнутих касарни нити противваздушних батерија, а уништен је читав комплекс зграда у улицама Тадеуша Кошћушка и Цара Душана и Золошки врт – *оп. аутор*]. Тешке поготке задобило је Министарство војске. Бројне бомбе пале су на железнички чвор у северном делу града [претоварна железничка станица на Дорћолу – *оп. аутор*]. Зграде и склоништа изгорели су. Уништене су трачнице и важна железничка раскршћа [Главна железничка станица и део Земунске – *оп. аутор*]. Парно по-

стројење, које је давало погон за електричну централу, претворено је с неколико пуних погодака у прах и пепео. Експлозивне и запаљиве бомбе учиниле су своје и на згради енглеског посланства, многобројним лучким и индустријским уређајима, затим на једном великом складишту дрва на Дунаву, на касарнама, војним баракама, итд“. И још подоста сувопарних података о уништеним зградама, возилима градског саобраћаја [уништено 60% трамваја, 40% аутобуса, сви депои и 30% трамвајских трачница – *оп. аутор*] и „до ногу потученом непријатељу“.

Јохан Хергенсен ни једном речју није поменуо војне и цивилне жртве и становништво уопште. Као да је била реч о нападу на напуштени град! Нема помена о уништењу културних, просветних и здравствених установа. Чак ни водовода и канализације! Али, за овог званичног немачког војног извештача било је важније да помене да је било уништено „једно велико складиште **дрва** на Дунаву“. Могла би то да буде окосница размишљања новокомпонованим историчарима који пишу неку нову историју, посебно о немачкој националној мањини или Немцима уопште, квислинзима и оним другима, а медијима посебно (без обзира на већински немачки капитал) о карактеру немачког нацистичког освајања света. Дрва су била важнија од људи!

У последње време много се пише о „домаћим Немцима“ и њиховом страдању после 1945, без обзира на чињеницу да је немачка мањина до 1941. године, организована у „Културбунду“ била нацистичка. „Домаће Швабе“, посебно из Старе Пазове и Земуна, војнички устројене и добро наоружане, заузеле су земунски аеродром и Команду ваздухопловства пре него што су стигле јединице Вермахта. Документи говоре да је њих око 1.000 направило прави мостобран, зауевши обалу Саве и Дунава у дужини од 10 км!

Обиман напис Јохана Хергенсена, званични ратни извештај, одмах је пренело целокупно „хрватско новинство“, тек толико да се путем пропаганде учврсти уверење о кривцима за рат, као и оно што у будућности чека све „балканске чобане“. Управо на том путу разумевања саплићу се мондијалисти и они са тежњом насилног компромиса и помирења, заборављајући: а) да се до тада Адолф Хитлер није придржавао ниједног писменог уговора или усменог договора (отуда је залудно величање политике неутралности Милана Стојадиновића и „пактовске политике“ кнеза Павла, б) да је Адолф Хитлер са нацистичком Немачком већ конкретно показао да ће се хиљадугодишњи Рајх градити на политици холокауста, на уништењу комунизма и комуниста, на уништењу сваке либералне и левичарске идеје и њених носилаца, на потчињавању „нижих раса“, као што су били Словени, у робовску радну снагу, на беспошtedном искоришћавању сваког допунског привредног простора до уништења локалног ста-

новништва. Једноставно Брехтовски: роб, бити убијен или убити. Алтернативе није било! Да ли се такво планетарно зло данас може заборавити и стрпати у кош компромиса и толеранције? Нажалост: *Unda dabit flammās, et dabit ignis aquas!* [Буквално: „Вода ће дати пламен, а ватра воде“, значи нешто немогуће – *оп. аутор*].

Додатно се питамо зашто је бомбардовано и уништено немачко посланство [на углу Кеслерове, данас Десанке Максимовић, и Крунске улице – *оп. аутор*], а тешко оштећено италијанско (енглеско није, док за друге не треба питати!), када су ова имала резервну опремљену зграду са неуништивим склоништима, резервом хране и воде и лаким наоружањем, а немачки део још је био и крцат тешким митраљезима. Да ли је то разлог што нико од бројних службеника оба посланства није погинуо, „иако је остао храбро на својим унапред одређеним местима“, за разлику од стотине унакажене београдске деце. Или је реч о томе да су се далеко раније спремали за агресију на Југославију? Један мобилисани професор историје и књижевник покушавао је да спасе војну архиву и записао: „Корачао сам Београдом као кроз гробље“. Био је то запис Светислава М. Максимовића, једног од оних који су били мање важни од „складишта дрва“!

Према британским обавештајним изворима, пљачку су вршили и немачки војници и придошли фолксдојчери, посебно они из Земуне и Панчева. Демолирали су и опљачкали свих 837 јеврејских радњи, колико их је било у Београду. Ноћу су, под окриљем полицијског часа, проваљивали у напуштене приватне станове и куће. У све дедињске богаташке виле уселили су се виши официри, без противљења њихових власника. Напротив!

Такође очевидац, француски новинар Рене Симонен, између осталог, тврдио је у својим вишијевским новинама како је, повлачећи се из Београда, град већ напустило преко 150000 становника. Потом се и сам пре уласка Немаца вратио у град. „На десној обали Саве по три километра дуге колоне бедних враћају се у Београд“, каже Симонен у свом чланку, „савијајући се под теретом свежњева ствари прикачених за њихове торбе. То се Срби враћају кућама. Они који су отишли готово неодевени, навукли су, што је очигледно негде успут узето, старудију. Много је похаран Београд за време паничног бекства. Чудна се дуга поворка креће као православна литија“. Као и његов колега, амерички новинар Џон Паркер, у неверици се питао зашто се уопште враћају и где? Београд је, по њиховом сведочењу, данима био пламена стихија чији се дим видео са Авале, сав у рушевинама: „На раскрсници на Славији није остала ниједна кућа, само брдашца камења, црепа и земље, као после неког земљотреса. Један отвор од 30 метара крвари у Карађорђевој парку: једна тешка бомба пала је директно на склониште. Али у Београду је све рушевина“. Рене

Симонен је ипак приметио како су, и поред ужурбаних првих моторизованих јединица пуних надмених Немаца, „који се стално крећу тамо-амо по улицама између рушевина и тамо где се може проћи“, „побеђени достојанствени у њиховој несрећи“, „да заробљеници ћутке пролазе и понеки узима пружену му цигарету“, али и да је осећај безнађа „зачуђујуће контролисан“. И онда: „Јеврејима је забрањена вода из вагона цистерни док аријевци не буду услужени“!

Војин Ђурашиновић, који је био мобилисан и чија је батерија била уништена, дописује редове разнесеног склоништа у Студентском парку иза споменика Вуку Караџићу: „После тога где је било склониште зјапила је огромна рупа као вулкански кратер, оближња стабла извађена из корена или пресечена, а све заливено људском крвљу. По парку искомадани људски лешеве, жене и деца. Негде се види рука, негде труп, по неки комад одбачен на дрво па виси преко гране, а између тога исцепани комади одеће“. Сматрамо да је вредно забележити, јер и то спада у људску трагедију рата, да Светислав М. Максимовић, професор историје и књижевник, веродостојни сведок крагујевачке трагедије, није запамтио свог оца, јер је погинуо још у балканским ратовима, као што ни његов син Милош, академски сликар, није запамтио њега. По ослобођењу Крагујевца почео је да ради као професор, али је ухапшен 19. маја 1945. године, „одмах после говора пуног горчине на пратњи свог ученика, Љубише Вукомановића, матуранта, који је погинуо на Сремском фронту. Да ли је истинита званична верзија да је само три дана касније скочио кроз прозор... породици није било дозвољено да га сахрани и гроб му се не зна“. Војин Ђурашиновић постао је чувени партизански командант Костја.

Ево и како је тај пакао доживео млади скојевац Михаило Марковић: „... Пробудило ме је зујање авиона и удаљене експлозије. Погледао сам кроз прозор. Неко је споља довикивао: 'Наши изводе војну вежбу!' Било је седам сати. Одједном смо се нашли у паклу. Стотине авиона 'штука' је, уз заглашујућу буку, понирало с неба да се што више приближе циљевима, одјекивале су експлозије, урлале су сирене, на све стране се дизао дим и прашина... Увече се пред нашим очима пружао страховит приказ. Целом линијом хоризонта Београд је био у пламену. Гореле су библиотеке, позоришта, универзитетске зграде, цркве, стара здања преживела из прошлих векова. Изгледало је да је град мртав, да ће од њега остати само згаришта... Почело је затим пљачкање радњи по Београду. Пролазили су људи с џаковима брашна које су узели из фабрике хлеба 'Соко'. Неко је причао како су се у гужви многи џакови поцепали, како су људи газили по брашну грабећи да што више понесу.

Одлучио сам да са два друга с периферије, где смо тада становали, одем до центра града. Тамо је владао невиђени хаос. Међу зга-

риштина и рушевинама кретале су се гомиле људи и износиле робу из продавница чији су прозори и стакла на вратима били разбијени. Понегде је стајао неки војник или жандарм али су деловали сасвим изгубљено. Тужно су посматрали метеж и с времена на време би испаливали метак у ваздух... Био је то шести дан рата [12. април – оп. аутор]. Одједном сам код биоскопа 'Балкан' угледао потпуно надралну сцену. Наишла су три мотоцикла и на њима војници у страним униформама. Мирно су гледали око себе, а и околни свет је без много узбуђења гледао њих. Били су то немачки војници. Седам Немаца су у гумену чамцу прешли преко Дунава и заузели Београд! Нити су се они нечега бојали, нити се ико плашио њих! Нисам могао да верујем. Рат се завршио пре него што је и почео!

Следећег јутра пољана испред наше куће била је пуна тенкова. У њиховим куполама су стајали добро расположени, насмејани наши будући господари, а око њих се тискао народ и на лошем немачком их запиткивао ко су, како се зову, да ли су жењени, какве су им намере према нама. Они су љубазно одговарали, показивали слике својих жена, вереница, деце, и објашњавали да нам не желе никакво зло ако буде мир, ред и рад.

Дакле, то су били фашисти и то је био наш херојски народ који је у току целе историје гинуо за слободу и независност!"

После рата, Михаило Марковић је постао најзначајнији српски филозоф.

Људска трагедија је и то што су Београд од почетка рата (1. септембра 1939. године) почели да напуштају његови становници. Прво су то били страни дипломати и њихове породице, представници страних фирми и банака, као и страни стручњаци различитих професија. Процењује се да се до 6. априла из Београда одселило око 18000 странаца. Затим су град почеле напуштати богате и „угледне грађанске породице“, настањујући се у својим вилама у бањама или свом завичају. Доста породица је остало и преполовљено, јер се један део њих склонио у сигурност неутралне Швајцарске, Шпаније, Турске или се „повукао са владом и краљем“. Тешко је утврдити њихов број, али неке процене говоре да их је било око 10000. Затим је из Београда у своја завичајна места отишло око 20.000 студената и ђака, а у јединице војске стациониране изван Београда око 20.000 мобилисаних војника и официра. До 3. априла 1941. године, када је Симовићева влада донела Уредбу о забрани исељавања из Београда, град је већ напустило око 60000 људи или 20%! У прва два дана бомбардовања из града је побегло, по сведочењима страних новинара, близу 150000 људи, тако да је у граду остало и дочекало Немце свега 70000–80000 људи!

Велику недоумицу код становништва и вероватно већи број погинулих изазвала је Уредба о проглашењу Београда, Загреба и Љубљане за отворене градове, коју је Влада пуковника Душана Симовића донела 4. априла, иако је неколико дана раније знала за напад. Са тачке тадашњег међународног права и одредаба Женевске конвенције о ратовању на копну, Уредба није имала никакву фактичку снагу и ефекат, ако је није прихватила и верификовала и непријатељска страна. Адолфу Хитлеру, коме то нису ни саопштили, није ни падало напамет да овакву једнострану одлуку поштује.

У доношењу прецизнијих података и већег научног знања знатно би нам помогла Српска православна црква отварањем својих архива, посебно стављањем на располагање *Летописа* појединих црква у Београду и околини. У *Летопису Вознесенске цркве*, који је у изводима објављен поводом издања њене споменице, на пример, стоји: „У првом таласу овог немачког бомбардовања страдала је у 7.10 часова изјутра Црква Световазнесенска. Једна велика авионска бомба од 1500 килограма са падобраном пала је баш у средину десног великог рова код цркве [склониште – *оп. аутор*] експлодирала, направила огромну рупу на земљи, срушила оградни зид од цигала од улице Гепратове, поломила и изрила јеле и борове на целом том простору, затрпала и побила готово све који су се ту били затекли и оне склоњене у склоништима.“ Немачки прецизно, разорно и застрашујуће! А онда одмах (осам дана касније!) летописац бележи да су Немци опколили стратиште разнесених склоништа, 14. априла, купили разнесена тела и бацали на камионе, поливали кречом, како оне на камиону тако и оне чији су остаци остали у разореним склоништима. Летописац наводи да су их одвезли на гробље. Које? Колико? Летописац каже 180-200 жртава. Међутим, проту цркве Велимира Марковића пронашли су 39 дана касније у рашчишћавању рушевина на падинама улице Краљице Наталије око 50 метара далеко од цркве! Данас у порти цркве стоји крст од црног мермера на коме пише да су на том месту пострадали невини Београђани 6. априла 1941. године, али не и колико њих, а оно што је још увек важно за наше право памћења – од кога су то пострадали! Са тог места полази литија на градску славу Спасовдан! Кога „спасава“ а кога амнестира тај и тако написан споменик погинулима?

Да убијање Београда није била само проста војна операција са бројним људским жртвама, већ и убијање човека у човеку, показује нам и непосредни сведок, књижевник Светислав М. Максимовић. Из његове књиге дневничких записа, објављених тек 1990. године, без иједне медијске белешке, издвојили смо четири упечатљиве слике: „У многим подрумима људи су остајали живи затрпани. Многи су спасени, откопани. Они који су извучени из рушевина или подрума били

су без свести, или су јечали. Било их је који су полудели, викали су, урлали, смејали се, гледали исколачено, плакали. А они који су боље изгледали били су троми, изнурени, бледи, тетурали су се при ходу, били су живи лешеви. О смрсканим и мртвима шта да се каже?" О првим данима откопавања и чишћења града, које су одмах предузели Немци са похватаним Јеврејима, 15. априла, а одмах потом и српским заробљеницима, Максимовић каже: „У неким улицама, где су лешеви били повађени, на рушевинама било је још рада: Јевреји, под стражом, обележени жутим тракама, скидали су циглу додајући један другоме са врха наниже до земље. Били су бедног изгледа, утучени, саломљени. За њих је на трамвајима писало огромним словима: 'Für Juden verboten'! А трамвај још није радио!" Ни обичан, људски, свакодневни живот није пролазио без унижења сваке врсте: „Клозети, постављени по улицама, којима се Београд деценијама служио, били су затворени. Најстроже је забрањена употреба клозета по кућама. У накнаду за све то, општина је ископала јаме по улицама и оградила их даскама. Такви клозети личили су на оборе за стоку, јер су били непокривени. Врло примитивни они су били испред вишеспратних кућа где се грађанство није смело да појави на прозорима. Ред грађана и ту је стајао, сви понижени као стока“, а ужасан смрад ширио се по целом Београду месецима. Ревносни хроничар записао је да је ископано тачно 130 латрина!

И онда један потпуно надреалистички запис: „Негде у Светосавској улици нисам могао а да не станем. Једна вишеспратна кућа била је при бомбардовању тако срушена као да је пресечана тестером. Преостала половина зграде и собе зјапиле су нечим мртвим, унакаженим. На трећем спрату висила је икона, на једном од осталих спратова биле су слике по зидовима и нарочито лепа, велика, увеличана слика неког старијег господина који је био или члан породице или њен сродник. Виделе су се још обешене ствари о вешалици и један шешир на другом чивилуку“. Описујући како је у граду било само влажне и недопечене проје, како су књиге лежале разбацане по улицама око Народне библиотеке, како су свуда били огромни редови људи без икакве наде да реше било који свој свакодневни животни захтев и потребу, Максимовић понавља: „Корачао сам Београдом као кроз гробље. Свака рушевина била је другачија, тужнија, страшнија. Био сам запањен, пренеражен, револтиран. Толики лешеви невиних! И оне бедне страћаре у којима је живела сиротиња неумешана у политику, ни у живот, сироти, мирни трудбеници, радници, печалбари на чијим је рукама и леђима живео Београд.“

И као стравични контрапункт овом ужасу, Максимовић мирно одлази у Скадарлију и ту у „Три шешира“, који је наставио да ради као да се ништа није десило, расправља са Будимиром Граовцем, Душа-

ном Николајевићем, Велибором Глигорићем, Миланом Ђоковићем, Миливојем Живановићем, Добрицом Милутиновићем, Невенком Урбановом, Будом Швабићем, Милојком Чоловићем, Душаном Драгићевићем, синовима Симе Пандуровића, Војиславом и Бранком, Ђуром Гавелом, Владимиром Питановићем, Гргуром Берићем, Трифуном Ђукићем и многим другим. Само се запитао: „Они су, поред толиких других књижевника и уметника, очевици једног неразумног и страшног нашег пропадања. Да ли ће писати, хоће ли оставити трага о свему, дати слику културног злочинца који је убио мир у свету?“ Колико је нама познато, нико од њих није оставио трага за будућа поколења, за будућу културу сећања, макар она била и прозаично медијска! Шта се то збива у човеку, који мирно седи и пије пиво, једе ћевапчиће и смеје се само неколико метара од бандере на којој су обешени његови суграђани? О чему су мирно разговарали наведени књижевници и уметници у „Три шешира“ уз чокањ ракије?

Питање је професионалне части особе која испуњава уговор, а наведена знана и незнана лица увелико су га склопила, поготово „када је краљ који их је запослио побегао, иако је битка била изгубљена и макар није постојала могућност спаса“. Исто тако, немамо поверења у оне који се куну у домовину или у отаџбину, у породицу или оно за шта се „боре“ нечињењем и ћутањем. Таква конкретна патријархална очинства подразумевају ризике и осуде медијских модератора који су врло „заљубљени и сигурни у себе“. То је, као што је један од њих рекао, питајући познатог академика, археолога светског гласа, а на питање оћутао: „Да ли се код Роберта Гревса може приметити утицај *Quo vadis*?“ Мислио је сигурно на филозофима драгу реченицу *Discipulus potior magistro* [„Ученик надмашује учитеља“ – *оп. аутор*]! И, када смо већ код латинских изрека, чини се да за оне са чокањима, пивом и ћевапчићима крај обешених и обележених, нема боље од *Victa iacet virtus* [„Врлина лежи поражена“ – *оп. аутор*]. Човекова нарав не може да се разуме у конкретној историјској стварности пуклом латинштином и академском ерудицијом – рекли бисмо то савременије – „у политици, послу и односу према ближњем издаја је само питање дана“. А нечињење и ћутање?

Ту бисмо се послужили старом мудрошћу филозофа Сенеке који је једном приликом војсковођи Плауцију Аули, који се после победа у Британији повукао из јавног живота, рекао: „Ћутао си Плауције, ћутао си читаве године, а Цезар [Нерон – *оп. аутор*] не воли оне који ћуте. Како си могао да се не усхићујеш његовом лепотом, поштењем, певањем, његовим декламавањем, вожењем и стиховима. Како си могао да не хвалиш смрт Британикову, да не изговориш похвалан говор у част матероубице, и да не честиташ давање Октавијино. Немаш, ти Ауло, мудрости, коју ми, што срећно живимо у

двору, имамо колико треба.“ И данас неки нови Цезари не воле када се ћути, а то подржава извештај број историчара – гладомора који лачкомим очима прате што се тражи на тржишту, а поготово изношење цезарских јела на трпезу! А и тада је Цезар Нерон био господар света, неосетљив на невинне жртве и судбину покорених народа.

Оно што вероватно није пошло за руком Џону Паркеру, америчком новинару и пратиоцу Рене Симонена, успело је другом америчком дописнику који је доживео априлско бомбардовање Београда, Реју Брок, који је свом листу *Њујорк Тајмс* тек почетком маја 1941. године послао свој допис из Будимпеште, а овај одмах, 11. маја, и објавио. У њему, између осталог, стоји: „Окупацијска немачка армија врши систематску пљачку, конфискује и недозвољене заплене добара која припадају Србији и странцима, укључивши и америчке држављане. Широм Београда, у северној и централној Србији, у Врњачкој Бањи, Бањи Ковиљачи и великом броју других места, Немци су опљачкали куће, станове и виле до последњег комада намештаја, до последње крпе и до последњег хлеба... У току суботе 12. и недеље 13. априла пљачка се проширила и на београдске радње и трговине. Немачки официри и војници су крали фотокамере, накит, сатове, одећу, штофове, свилене чарапе, пушке, револвере, као и опреме за скијање, затим велике количине намирница у лименим кутијама. Украдени намештај, постељина, били су натоварени од динсткора у војне камионе под надзором официра.“

Реј Брок је запазио да „ни имовина дипломата и страних представништава у Београду није била поштеђена – први немачки официри, по уласку у град, конфисковали су станове британских дипломата и купили из њих сву одећу, намирнице, алкохолна пића, цигарете, узели ауто турске амбасаде и атаковали на друге аутомобиле страних дипломата“.

Пљачка, невиђени страх и хаос владали су данима Београдом. Глад и недостатак воде, уништена канализација, без икаквог превоза и електричне енергије, празне пијаце и продавнице. Али, Немци још нису били задовољни: „**Становништву Београда.** Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показују њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут. Крајс-командатура упозорава становништво да ће се убудуће против иступа ове врсте поступити са свом строгошћу“ – излепљен плакат на свим истакнутим местима у граду 18. априла 1941. године!

Највећи број докумената и аутентичних фотографија којима смо се користили били су доступни свим Београђанима, сваком

новинару, телевизијском и радио-модератору, сваком публицисти и историчару на изложби 1991. године у Скупштини града Београда, а затим на свеобухватној тематској изложби „Злочиначки 20. век“ у Историјском архиву Београда. Прва изложба била је посвећена 50. годишњици убијања Београда 1941. године, а друга 60. годишњици победе над фашизмом. У свим медијима оставиле су трага само као штуре вести, дневни догађај. Биле су и слабо посећене, за разлику од оне из 1975. године. Зашто? Наша претпоставка, која и не мора да буде научна, већ у одређеним појавама друштвеног и политичког живота јесте наговештена – „Берлински зид“ је већ био пао, Немачка се поново ујединила и заједно са Аустријом и Ватиканом, на основу планова Хелмута Кола и Курта Валдхајма, прецизно утврђених 1986. године у шетњама на обали језера Атер крај Салбурга, где су релативно близу обојица имали виле за одмор, поново почела да маршира на југоисток Европе, само другим средствима, методама и технологијом. У том трећем *Drangu nah Osten*, Југославија је почела да пуца по периферним шавовима, помогнута изнутра домаћом глупошћу. Онда су подстакнути „балкански чобани“, различитих вера и националности, племенском свешћу покренули механизам неосвећених очева и мајки из претходног рата. На београдским улицама већ је овладала парола „Бандо црвена“, „живнуле су емигрантске дијаспоре“ и „генијална формула“ Збигњева Бжежинског почела је да делује потоцима крви. У време друге изложбе, чак и медијски су дочекане на нож од зајапурених шовена, у време када је већ чврсто завладао савез „трона и олтара“, а „комунизам постао црвена куга 20. века чије остатке је требало у корену истребити“.

Оригинални документи и фотографије, аутентична сведочанства, постали су погажена врлина оних који нису пристајали на нечињење и ћутање, на чокањ ракије, пиво и ћевапчиће, глуму пред Немцима, лечење немачких официра и војника (који су затим изнова убијали Србе), цртање плаката, писање квислиншких брошура и чланака под будним оком Гестапоа, потписивање „Апела“, „tanc muzik“, „Лили Марлен“...

У последњи час, пред предају овог рукописа у штампу, добили смо још драгоцених сведочанстава, којима можемо заокружити тренутну недоумицу историјске науке. Швајцарски часопис *Revue Militaire* (4, 1941) писао је како „немачко-италијански ваздушни удар против југословенског ваздухопловства није био тако муњевит и са потпуним успехом као у Пољској, пошто су југословенски авијатичари још недељу дана вршили своје бомбардерске задатке“. Бомбардовањем и неких других стратешких објеката у земљи, Немци су спречили потпуну мобилизацију, концентрацију и груписање трупа, што је онемогућило организованији отпор и довело до безусловне

капитулације. О бомбардовању и убијању Београда ни речи! Исто је написао и у својој сувопарној изјави 1946. године и генерал Михаило Боди. Југославија је поражена надмоћном војном силом. Издаја је била очигледна, али не и онаква како су је на прво место ставили нови победници.

Слику збивања мења агенција *Ројтер*, која је 27. априла са саме немачке границе јавила: „Неутрални очевици, који су приспели из Београда, тврде да је немачким ваздушним нападима побијено више од 20000 лица... Немци су одмах почели са организованом пљачком, чим су умарширали у Београд, пунећи својим пленом дугачке колоне камиона. Они су затим отворили капије затвора и нахушкали затворенике да пљачкају, при чему су их фотографисали, да би тиме прибавили доказе о тобожњем срамном држању Срба.“ Зашто се не кима жури да промовишу у медијима свој поглед на културу сећања као **једину истину** или **наш поглед на тај проблем**. Како би рекао Колаковски – постоји или научно знање или незнање! Ми располажемо недовршеним знањем, које смо и презентирали. Међутим, Винстон Черчил је могао знати више, али је у својим мемоарима задржао своју прву процену – у Београду је било убијено 40000 становника!

После отварања гробница и поновног консултовања књига умрлих 1973. године, констатовано је да је на Новом гробљу сахрањено 646 идентификованих жртава и 1361 неидентификованих, укупно 2007; од тога 393 жене и 59 деце. И то само 1941. године и **само** на Новом гробљу! Техничка дирекција откопавала је рушевине све до краја јула 1941. године! Колико је остало под рушевинама?

Наведени податак говори само о броју сахрањених у том раздобљу, према службеним подацима управе гробља. Нико се до сада није запитао где су масовне гробнице неидентификованих жртава, заправо њихових остатака, које су Немци „бацали на камионе, пољивали кречом и одвозили“, нико не рачуна оне жртве које су сахрањене по портама цркава (само у Вознесенској и Александра Невског преко 400) и на разним местима по удаљеној периферији града. Више хиљада нашло је своје вечно станиште (и данас их налазе!) у самим минираним рушевинама, крај авалског и смедеревског пута, у водама Саве и Дунава итд.

Савремени немачки, француски и енглески историчари, који се баве проучавањем Другог светског рата, слажу се у процени да је број жртава од директног дејства бомбардовања (6–7, 11. и 13. априла) био око 5000. Наводе, такође, да је непознат број жртава насталих у директно погођеним јавним склоништима, њих укупно седам. Сви они наводе да су склоништа, изузев једног, била грађена на брзину и са много импровизације – копани су ровови ширине три, дубине

два метра и дужине 10-70 метара. Били су покривени само даскама и слојем земље.

Грађани су, међутим, умирали и после јула 1941. од рана задобијених због немогућности да се лече. Тако долазимо до податка да је од укупно око 50.000 рањених умрло близу 15.000, што све скупа сведочи да је Београд, по процени страних експерата, имао око 20.000 жртава бомбардовања 1941. године. Целој тој научној причи о убијању Београда није крај! Зашто убијање Београда није достојно обележено неким Меморијалним музејем? Зашто нема споменика адекватног броју жртава? Зашто деца у школама о томе не знају готово ништа? Зашто не памтимо? Да ли нам то неко забрањује? Оснивач и господар водеће финансијске корпорације света (Ватикан II) **Opus Dei**, Хоземарија Ескрива де Балагер, пред смрт је изјавио једном од суоснивача (нумерарија) Фалцмону како је „свет са Хитлером лоше поступио, јер он никада не би могао да убије шест милиона Јевреја – највише је могао убити четири милиона“!

Заменик државног секретара САД Ричард Армитиџ рекао је директору пакистанске обавештајне службе, непосредно после 11. септембра 2001. године: „Будите спремни на бомбардовање. Будите спремни да се вратите у камено доба!“ Порука је прослеђена председнику Пакистана Первезу Мушарафу, који је безрезервно стао на страну САД у борби против Ал Каиде и светског тероризма, а данас је њихов највернији савезник! Господар планете није демантовао ову претњу; она је још у оперативној употреби. Јавности је саопштено да је то „била само лоша комуникација“. Србија је добро прошла; њој је новинар, двоструки носилац Пулицерове награде, запретио како ће је господар вратити у 1389. годину! Где су ту, бар формално, дипломатија и њен углађени речник, иза којих се крио чак и један Адолф Хитлер?

Каква би била порука овог научног есеја за културу сећања (од медија до ревизиониста)? Није случајно изабран Константин Кавафи, највећи грчки песник 20. века. На почетку једне од својих најлепших и најбољих песама-поема он каже: „Кад кренеш на пут за Итаку, пожели да пут твој буде дуг. Пустоловина пун, сазнања пун“. А на крају човечанству шаље универзалну поруку: „Ал’ нипошто не жури на путу том. Боље нек’ много година траје и да на острво као старац стигнеш већ. Са благом које си на путу стекао, *не очекујући ишта да ти Итака да.*“ Остаћемо вечно у недоумици зашто се неким тако много жури у неистражено научно знање, када је то и физички немогуће. Велики и моћни добро су заборавили браве својих архива, селективном методом врше „прање своје прљаве прошлости“ и намећу свој „стил методолошке игре“, који никада није постојао у историјској науци? О 20. веку много се пише. Међутим, огромном броју тих писаца корице

њихових књига су предалеко једна од друге! Могли бисмо чак да кажемо да је њихово мишљење у њиховој земљи сасвим исправно, али је опасно за планетарну употребу. Они учвршћују уверење заборава и унапређују вештину „прања прљавштине“. Нигде тај синдром није ухватио тако чврсте корене као у Србији и код српског народа. Зар ћемо дати за право портпаролу НАТО-а Џејми Шеју и његовој препоруци из 1999. године – „Србе треба спокојно бомбардовати, јер ће све временом заборавити“?

Уверени смо да је Милан Стоимировић Јовановић у својим дневничким записима најверније омогућио да схватимо јасноћу стварности од почетка Другог светског рата 1939. године, не само зато што је он имао изузетан смисао запажања преовлађујућих појава, већ и због тога што је био на таквом положају да је могао да их уочи – главни уредник „Самоуправе“, блиски сарадник Милана Стојадиновића, председника владе од 1935. године, шеф „Пресбирео“ и „начелник Политичког одељења при Председништву владе“. Чим је избио рат, Милан Стоимировић Јовановић је записао: „Цео свет бежи из Београда и склања породице у унутрашњост... цене намирница скачу... посматрао сам светину како јури и купује или забринуте блене у намирнице.“ Под 9. децембром 1939. године стоји записано: „Полицијски квартави су раздали београдском становништву формуларе о томе где ко има да иде у случају рата. Питам се каква ће то бити бежанија? Аутор *Дневника* и сам је у великој недоумици – „27. III 1940. ...С Лулом бирао омоте за књиге које намеравам укоричити. Ми, залудо, живимо као да су времена сасвим нормална: једемо, спавамо, шишамо се, читамо, слушамо музику, оговарамо, купујемо, ценкамо се, циганчимо – као да око нас не букти најлуђи и највероватнији рат у историји, рат који може да буде катастрофалан за наш умни и телесни интегритет, за нашу својину, бракове, религију, светиње успомена, осећање националности, свест о људском достојанству, народни језик, живот; ми се заваљамо како ко може и како ко уме да заборавимо једну стварност... колективна свест о одговорности је замрла. Једна распасана себичност уступа место осећању правичности“. Десетак дана касније поново: „Има се утисак да падају сви закони, сви принципи, сви узуси, све традиције, сва правила, сва логика, сви појмови, све утврђене представе, све истине, сва мишљења и сва уверења.“ Кнез Павле је 4. јануара 1941. године, према аутору, „озбиљно укорио председника владе што је Београд ових дана остао без хлеба, нагласивши да се то више не сме поновити. Чудим се ко је и како смео то рећи Кнезу... Па ипак, свет се и даље забавља, једе, пије, биоскопи су пуни, кафане препуне, иако је шприцер 5 динара“.

Али, већ 3. априла 1941. године: „...Варош је јако узмувана. Сви нешто вуку, купују, јуре. Једна општа нервоза“; 5. априла: „Официри

селе породице из Београда”; 6. априла, после првог таласа бомбардовања: „Прошао сам преко Теразија, на којима је било неколико лешева и где је већ почињала пљачка... срећући силну бежанију, жандарми су реквирирали приватне аутомобиле на које су се товарили официри. Потпуни хаос и одсуство сваке команде су допустили да се пред мојим очима развија најбеднији приказ који сам видео у свом животу... Циганке наваљивале да краду... Један је човек вукао упаковане саламе и шунке, други женске ципеле... скидају прстење с мртвих и претресају лешеве“. Пошто се вратио из Сарајева, где је напустио владу, 20. априла записује: „Брана Петронијевић ми причаше како је бежао, како је погубио неке рукописе, други су ми причали како су погорели или опљачкани од београдских Цигана, трећи о томе кога су изгубили и ко им је заробљен. Наши војници чистили улице и рушевине на свим странама вароши; *на много места у празним плацевима и по парковима било је много сахрањених људи, пошто их нико није могао однети на гробље...* сваке ноћи слушам митраљезе...“ Првог маја 1941. године Милан Стоимировић Јовановић је записао реченицу која би требало дубоко да забрине „резивионисте“: „Београд је пун емиграната из Хрватске, Босне, Војводине итд. Има тесногруда света који вели: „Ако се Срби протерију отуда, зашто ћемо ми хранити и чувати те Југословене?“ И управо у уверењу тих „тесногрудих“, Милан Стоимировић Јовановић је убрзо постао директор Државног архива Србије и главни уредник ударног колаборационистичког листа генерала Милана Недића – „Обнова“!

Summary

Zoran Todorović, PhD

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

PROGRAMME DECISIONS OF SERBIAN RULING POLITICAL PARTIES (1878-1903) WITH RESPECT TO MILITARY ORGANIZATION

In this paper, programme decisions with respect to military organization of Serbian armed forces of the three most significant political parties, which were on power at the end of the XIX and the beginning of the XX century: National Liberal Party, Serbian Progressive Party and National Radical Party are presented. Each of these three political parties, either while they were on power or when they were the opposition, stated their political programmes in which they wrote, apart from internal and external policy issues, independence, organization of the state and education, also about the organization of Serbian armed forces which represent an important factor in the defence of independence and achievement of broader national aims presented in the political programmes. Through the attitudes of the political parties towards the organization and the role of Serbian armed forces in internal and external policy, basic political principles were projected and their ideological and political nature depicted.

Mira Radojević, PhD

THE FACULTY OF PHILOSOPHY BELGRADE

**CIVILIANS AND OFFICERS
THE INDEPENDENT RADICAL PARTY
EXPERIENCE (1903)**

The characteristics of the Serbian State's establishment, an entity that was built and defended through uprisings, wars for independence and the liberation of "enslaved brothers," caused some national and political issues, among which one was the tight connection between civil society, the political leaders and military factors. In this relationship, military factors occasionally interfered with political issues. During the crisis year of 1903, a group of officers even took on the responsibility of changing the ruler and killed the Obrenović ruling couple. This serious act entered history and the national political conscience, as well as the science of history, as one of the crucial moments in Serbia's national history, raising the question of who was directly or indirectly responsible for making such a radical change possible. The Independent Radical Party, an enemy of the non-democratic Obrenović regime which did not participate in the establishment of the state that would gain the support of a majority of the Serbian people, is one of the political forces that was not directly involved in the coup, but whose sharp opposition helped create an atmosphere that made it possible. Although sometimes the independent radicals were considered to be ideological supporters of the conspiracy, when the officers'-conspirators refused to accept their suggestion to proclaim a republic, they soon realized that they had gained a political partner with ambitions not only to remain on the political scene, but also one that did not want to return control over the political scene to the state. Accordingly, cooperation between the military actors and representatives of the Independent Radical Party became more frequent, but data on that issue are incomplete and poor.

Captain Dalibor Denda, M.A.

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH
BELGRADE

THE MOTORIZATION IN ROYAL YUGOSLAV CAVALRY UNITS

This paper deals with motorization process in the Royal Yugoslav Cavalry. The first ideas on this topic among high ranked Yugoslav officers has appeared in the same time as the process of transformation and motorization of cavalry unites started in the armies of the great European and World powers. The first initiative of this has been shown by general Milan Nedic, at the beginning of 1934. Short time after that he had taken position of the Chief of Main General Staff. The main reasons why Yugoslav cavalry units' motorization process has been late was in the consequences of the great economic crises, and partial security of Kingdom of Yugoslavia borders, because it was part of two military alliances (Little Entante and Balkan Treaty). Yugoslavia also didn't have its own Motor Car Industry. General Nedic as a reform maker had lost his position in March 1935, very soon after King's Alexander assassination. First light cavalry tanks were bought in Czechoslovakia in 1937, but only for the experimental purposes. At the same time, the state was surrounded by very weak unfriendly neighbors (except Italy) until 1938, when the Third Reich reach Yugoslav borders on the North, and the Little Entante was terminated. After that the plan on motorization of one Cavalry Brigade in each of three Royal Yugoslav Cavalry Divisions had been appeared. The contract was signed with the Italian industry in the end of 1939, and the fist small shipments of the transport vehicles started to come in Yugoslavia during 1940. In the period when all European nations were preparing for war, this state didn't buy all armament and motor vehicles which were needed for the transformation of the cavalry unites, even thou it was enough money for

this purpose. There was also not enough time for the training of the troops for the future mechanized Cavalry unites. Until the war in Yugoslavia had been started, Yugoslav Royal Army achieved to include the motorization only in one cavalry brigade (Third Cavalry Brigade of Third Cavalry Division), but not having the armored cars, heavy motorized artillery and tanks. Because of that this unit didn't achieve any success during short episode of war in Yugoslavia in April 1941, although its officers and soldiers had showed a lot of courage.

Milan Terzić, PhD

INSTITUTE FOR STRATEGIC RESEARCH, BELGRADE

**GOVERNMENT OF THE KINGDOM OF
YUGOSLAVIA AND BROADCASTING ON
THE LONDON RADIO 1941-1944
(cooperation and misunderstandings)**

British-Yugoslav negotiations over broadcasting on the London Radio were cooperative, but full of misunderstandings. The British allowed the broadcast of the "Military Program" in Serbo-Croatian during 1942 and the beginning of 1943. Misunderstandings occurred when coded information was announced on the radio, some individual names were broadcast (that was considered to be denunciation), and news was transmitted about Partisan resistance in Yugoslavia. This experience provides insight into British policy towards the Yugoslav Government and events in Yugoslavia; that policy perceived reality in the scope of general war attitudes and British interests. At Yugoslav demand, the British side shaded details of Yugoslav war reality in a diplomatic way and overlooked the Yugoslav Government's (Military Cabinet) lack of tactics and understanding. The Yugoslav side demanded that the British accept its positions and forgot the advice that you should not anger the one you are begging for something.

TODOR PARUŠEV TODOROV, PHD
VARNA, BULGARIA

BULGARIAN NAVAL FORCES – MAIN STAGES IN THEIR FORMATION AND DEVELOPMENT (1879–1919)

The Bulgarian Naval Fleet (the Danube flotilla) was established in 1879 in the town of Ruse thanks to the overall Russian support. In 1897 the formation of a naval fleet was also started with its base in the city of Varna. Deliveries of vessels and military machinery came from France. French specialists helped in the organization of the Black Sea Fleet and the training of its crew. Bulgaria's small naval fleet acted really well in the Balkan Wars. The Bulgarian officers and seamen successfully defended our sea coast. In the years of World War I Bulgaria was an ally to Germany. German deliveries helped the fleet modernization. In 1916 the first submarines joined the fleet and in 1917 Bulgarian water aircraft escadrille was formed.

After the World War I the Bulgarian Naval Fleet was transformed to Sea and River Police Service.

Vasily Borisovich Kashirin, PhD

MOSCOW, RUSSIAN FEDERATION

**“HOW CAN I, THE SON OF SUCH A FATHER,
RETURN DISGRACED TO SERBIA” ALEKSANDR,
SON OF ZHIVAIN MISHICH, IN THE RUSSIAN
JUNKER SCHOOL**

This article looks at an interesting and as yet completely unknown episode in the life of Aleksandr Mishich, son of a prominent Serbian commander field-marshal Zhivoin Mishich (1855-1921). Aleksandr Mishich (1891-1941) served as an officer in the Balkan wars of 1912-13 and in the First World War. In 1941 he died heroically as one of the leaders of the chethnic movement in Yugoslavia.

One of the blank pages in his biography is the time he spent in Russia from 1908 to 1912, where he tried to receive a military education. This article, based on previously unknown documents from the Russian State Military History Archive and the Foreign Policy Archive of the Russian Empire looks at how Mishich and his two Serbian friends joined the Vilna Infantry Junker school, their subsequent expulsion, acute conflict with the college's authorities and the long and unsuccessful efforts of the three Serbs to obtain a review of their case from the military-bureaucratic machine of the Russian empire.

The article also examines the discussions which took part between Russian authorities at interdepartmental level concerning the education of southern Slavs in military institutions of the Russian empire, which coincided with Mishich's presence in Russia. The difference in opinion of representatives from the Russian military and diplomatic institutions on the problems of raising the effectiveness and the goals of Russian military-

educational policy towards southern Slavs is shown. Also covered are the circumstances regarding the preparation of the Rules of admission of subjects of south Slavic states into Russian military-educational institutions, approved in 1912.

This article can be of interest to all those interested in the life of field-marshal Zhivoin Mishic and his family, as well as in the questions of Russo-Serbian cooperation in the sphere of military education at the start of the 20th century.

Major Slobodan Đukić, MA

MILITARY ACADEMY, BELGRADE

EXCHANGE OF BULGARIAN AND SERBIAN POW'S IN 1913 (additional research)

The unexpected conflict between the recent First Balkan War allies – Serbia and Bulgaria -- came to a conclusion during the bloody Battle of Bregalnica. The large numbers of dead soldiers and prisoners testify to how serious that conflict was. In the middle of the battle, 1,200 Bulgarian prisoners were taken to Belgrade. That event strongly influenced all who were present and watched that strange procession. The Second Balkan War ended with the signing of the peace agreement in Bucharest, followed by the exchange of prisoners between Serbia and Bulgaria. Healthy prisoners were exchanged in September 1913 near Pirot and wounded and sick in October. A problem occurred when the Bulgarian side refused to hand over the rest of the Serbian soldiers before the Macedonian volunteers (who fought for the Bulgarian Army during the Second Balkan War) were handed over to them. Ultimately, the Serbian Government decided to hand over the Macedonian volunteers because they were not citizens of the Kingdom of Serbia at the beginning of the Second Balkan War. Support for their Macedonian commitments was an expression of Bulgarian discontent with the peace agreement's regulations and an indication of their readiness to continue fighting in order to fulfill their aims in Macedonia.

Критике и прикази

Александър Николов

**„ВЯРВАЙ ИЛИ ЩЕ ТЕ УБИЯ” –
„ОРИЕНТАЛЦИТЕ” В КРЪСТОНОСНАТА
ПРОПАГАНДА 1270–1370 Г.,
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ.
КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”,
СОФИЯ 2006, 505. РР.**

Александар Николов (1963), доцент Историјског факултета Софијског универзитета „Свети Климент Охридски“, изазвао је својом монографијом *„Вярвай или ще те убия” – „Ориенталците” в крѣстоносната пропаганда* (“‘Веруј или ћу те убити’ – ‘Источњаци’ у крѣташкој пропаганди”) велико интересовање не само у бугарској, већ и у западно-европској медијевистици. Такође, он је аутор већег броја чланака и расправа објављених у угледним бугарским и међународним часописима, уџбеника, превода и прилога у енциклопедијама. Његово име није непознато ни српској стручној јавности, имајући у виду да је учествовао на научним скуповима у Србији и да је као гост Катедре за општу историју средњег века Филозофског факултета у Београду маја 2007. године одржао запажено излагање.

Тема ове обимне монографије се може најкраће свести на

виђење источних народа у очима западњака крајем XIII и током XIV века, праћењем развоја стереотипа у западном друштву у конкретној временској епохи и кроз специфичну књижевну врсту – трактате посвећене враћању изгубљене *Свете земље* (*Recuperatio Terrae Sanctae*). Хронолошки и тематски оквир истраживања обухвата списе настале између пада тврђаве Акре у Палестини 1291. године и пљачкања Александрије која је починила војска кипарског краља Пјера Лизињана 1365. године, последње значајне акције западног света против египатских Мамелука, водеће исламске силе на источном Медитерану. Николов је свесно и методолошки оправдано избегао да проучава проблематику најпозније фазе крѣташких покрета у епохи османске експанзије, која је дотадашњим идејама дала нове, прагматичније циљеве и поставила их у измењени просторни и концепцијски контекст.

Дело је подељено на шест већих поглавља. Прво, насловљено *Възврѣщането на светата земя – между теорията и реалността (1274–1370)* („Повратак на Свету земљу – између теорије и реалности“, рр. 19–88) даје политички оквир теме кроз концизни преглед настанка и развоја планова за поновно освајање изгубљених крсташких поседа на Леванту, ствараних на Западу после IV Лионског сабора 1274. године. Друго и треће, *Трактатите од жанра De recuperatione Terrae Sanctae и техните автори. Садржание и основни идеи* („Трактати жанра *De recuperatione Terrae Sanctae* и њихови аутори. Садржај и основне идеје“, рр. 89–151) и *Recuperatio Terrae Sanctae и крџтоносната литература од првата половина на XIV в.* („*Recuperatio Terrae Sanctae* и крсташка литература прве половине XIV века“, рр. 153 – 238) посвећени су окружењу и околностима настанка ових текстова, уз биографско представљање њихових писаца. У овим целинама, Николов је настојао да подвуче паралеле, али и дистинкцију између старијих (Бруно из Оломуца, Виљем Триполијски, Фиденцио из Падове, Рамон Лул...) и млађих (Пјер Дибоа, Хајтон из Корика, Марино Санудо, Виљем из Аде...) писаца и њихових погледа, узрокованих дубоким социјалним и политичким променама у западној и централној Европи почетком XIV века. Четврто поглавље, *Сарацините – „седмата*

глава на звјера“ („Сарацени – ‘седма глава звери’“, рр. 239 – 310), бави се исламском религијом и муслиманима у овим списима. Иако добро обавештени о приликама на Истоку, географском и политичком распрострању исламских земаља, свакодневном животу, обичајима и обредима њихових житеља, састављачи трактата остали су оптерећени апокалиптичним есхатолошким очекивањима и стрепњама свога времена. Ислам и његови следбеници су тако представљани у целини као замишљена организована завера уперена против правоверног хришћанства, што је нашло одраза и у погледима на друге две групе источњака – Татара и источних хришћана. Пета глава, *Татаромонголите – „изчадја на тартара“ или „Bonnes sauvages“?* („Татаромонголи – ‘младунчад Тартара’ или ‘Добри дивљаци’“, рр. 311 – 396), сагледава, како јој сам назив и говори, виђења овог народа у дотичним делима и амбивалентност западњака за које су номади из дубина Азије били истовремено озбиљна претња опстанку хришћанске екумене и пожељни, преко потребни савезници у борби са муслиманима. Шеста и последња целина, *Източните христијани – „изгубените овце“ или ‘по-лоши од сарацините’?* („Источни хришћани – ‘изгубљене овце’ или ‘гори од Сарацена’“, рр. 397 – 488), окренута је управо оној тематици која је вероватно најзначајнија за наше читаоце – односу ових

трактата и њихових стваралаца према верским и политичким проблемима у односу хришћана на Истоку и западног света. Иако су западњаци били свесни разлика између православних, монофизитских и несторијанских верника, они су због прагматичних разлога, уобичајено били посматрани кроз јединствени колективни портрет. Њихови погледи нису били обликовани само оновременим представама и стремљењима. У њима је приметан утицај старијих аутора и идеолога крсташке епохе попут Виљема Тирског или Жофроа Вилардуена, одблесци традиционалне поделе медитеранског света на западни – римски и источни – грчки, као и стереотипне представе о лукавству Грка или њиховој наводној физичкој слабости као моралној, етичкој и практичној подлози непријатељског односа према њима који вуче корене још из антике.

Вести Виљема из Аде, „Псеудо-Брокарда“ (чија се личност у савременој науци углавном поистовећује са Виљемом из Аде) и анонимног путника са почетка XIV века свакако нису непознате у српској медијевистици. Међутим, њихови наводи су били више препричавани и дословце узимани него што су подвргнути озбиљној анализи, при чему се пажња, по правилу, стриктно посвећивала само оним одељцима њихових текстова који су се тицали српских земаља. И Виљем и Аноним, на пример, у делови-

ма о Србији, говоре о богатству земље, са једне, и лењости и војној неспособности њихових јеретичких житеља којима господаре владари тиранских и незаконитих династија, са друге стране, али су таква обавештења карактеристична и за Византију, Бугарску, као и за остале православне и источнохришћанске државне творевине и њихово становништво. Ова монографија нам управо омогућава да упоредимо и сагледамо у целини казивања писаца трактата, што је неопходан предуслов да бисмо разумели и проценили вредност и значај појединих њихових обавештења.

Обрађени изворни материјал тешко би се могао назвати разноврсним и представља, како је већ напоменуто, само један типски жанр средњовековне књижевности, нужно ограничен на једну временску епоху. Ипак, *Источњаци у крсташкој пропаганди*, дозвољавају да се он сагледа не само у општим цртама, већ у свој својој дубини и ширини. Николовљева одлука да пусти изворе да сами говоре, дајући простора дугим и квалитетним преводима опсежних одломака извора, свакако је корисна не само обичном читаоцу већ и стручњацима имајући у виду да су многи од ових списа објављени само у данас тешко приступачним издањима и публикацијама претпрошлог века. Ипак, најважнији резултат овог истраживања јесте што нам показује како су они утицали на

стварање слике у западном свету о источним народима уопште и готово истоветан поглед на Сарацене, Татаре или пак балканске хришћане. Уз то, свако ко буде прочитао књигу биће у могућности да сагледа средства и циљеве средњовековне пропаганде, присуство представа „ми“ и „они“ и односа према друге у епохи када се обликовао премодерни западноевропски идентитет.

Религијска призма кроз коју су писци трактата о враћању *Свете земље* гледали на источни свет нужно је обликовала и њихове географске, економске, политичке и етничке погледе, а самим тим, узимајући у обзир популарност ових текстова, и оне њихових савременика. Источњаци, без разлике да ли су у питању муслимани, православни, монофизитски или несторијански хришћани, типски су представљани као лењи, инерт-

ни људи без оних моралних и надасве људских квалитета које су западњаци придавали себи. Тако зачета стремљења била су један од чинилаца који је обликовао потоњу, новију идеологију крсташких покрета, представљених као потпуно основани и исправни подухват усмерен на успостављање разрушеног баланса и стварање хегемоније западног хришћанства у екуменским оквирима. Она су чинила темељ и духовну основицу потоње западноевропске експанзије у епохи тзв. *Великих географских открића*, кроз коју су се осликавали трагови идеје о законитости сваке активности која је тежила привлачењу других крајева света у римокатоличку културну и религијску орбиту. Са реминисценцијама таквих осећања, треба ли уопште напомињати, повремено се сусрећемо и данас.

мр Александар Узелац

Дмитар Тасић

***РАТ ПОСЛЕ РАТА. ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ
СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА НА КОСОВУ И
МЕТОХИЈИ И У МАКЕДОНИЈИ 1918–1920,
БЕОГРАД, 2008, 501.***

Улога војске у покушају инкорпорирања простора Јужне и Старе Србије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца једна је од запостављених тема српске и југословенске историографије. Стварање нове државе, унутрашње супротности развоја, борба за границе и међународно признање, узбуркани балкански национализми, војно присуство на простору Албаније, оружани сукоби са војним формацијама Италије, делатност качака и комита, општа хајдучија, глад и болести, сукоби Васојевића и Руговаца у највећој мери тек чекају историчаре који ће их уклопити у историјски контекст, свеобухватно истражити и објаснити, указати на њихово место и важност у процесима који су одредили живот Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Отуда појава књиге Дмитра Тасића, посвећене функционисању државе, а пре свега војске, на простору Рашке области, Косова, Метохије и Македоније завређује стручну пажњу.

Војска, као важан инструмент власти и присуства државе,

била је учесник догађаја који су одредили историју области које су фигурирале под називом Јужна Србија и Стара Србија. Војска је, истовремено, била актер и жртва у процесима који су, по свом карактеру, имали карактеристике ратног стања. Њихова динамика и драматичност манифестовале су се у великим очекивањима, изневереним надама, појачаној репресији, израженом политиканству, перманентном заостајању, општем сиромаштву које је генерирало бројна незадовољства.

Књига „Рат после рата“ превасходно је заснована на необјављеној архивској грађи похрањеној у Архиву Војноисторијског института и Архиву Србије и Црне Горе. У питању је документација коју су истраживачи, до сада, само делом користили, али и делови фондова које је колега Тасић први систематично истражио. Коришћени необјављени архивски извори, по садржају и типу различити (извештаји, елаборати, законска акта, наредбе, захтеви, про-

токоли...), комбиновани са објављеним изворима, прибраним интернет материјалом, релевантном научном литературом писаном на српском, енглеском, бугарском и македонском језику, омогућили су аутору да дође до сигурних закључака. Темељна анализа прикупљеног изворног материјала омогућила је колеги Тасићу да прекорачи компилативну раван и понуди садржајно богат рад чија је основна снага у креирању делом нове и прецизније историографске слике прилика које су после Првог светског рата владале на простору Јужне и Старе Србије.

Уз систематичан предговор, инструктиван уводни део текста и зрео закључак рукопис књиге „Рат после рата“ чини пет поглавља. Унутар њих материја је изложена путем 65 мањих целина које, истовремено, сведоче о бројним истраживачким рукавцима у које је аутор „закорачио“.

У уводном делу текста, насловљеном „Земља, насеља и становништво Јужне и Старе Србије“ (17 – 28. стр.), дат је језгровит приказ: географског оквира који аутор истражује; сеоских и градских насеља испуњених националном, верском, социјалном, економском и фолклорном шароликости; националне и верске структуре Југа које сведоче о демографским променама проузрокованим ратовима (три ратна сукоба у периоду 1912 – 1918), бунама, устанцима и кризама

(трају у континуитету од 1875. године), епидемијама и гладним годинама које додатно подстичу миграције и „празне“ простор.

Средишњу тему првог поглавља „Успостављање власти, отпори и реакција“ (29 – 118. стр.) представља обнова војне и цивилне власти и успостављање војно-територијалне организације на простору Јужне и Старе Србије. Дмитар Тасић пише о настојањима владе да спречи стварање „безбедносног вакуума“ на политички нестабилном, национално и верски конфронтационом и економски исцрпљеном простору Македоније, Косова, Метохије и Рашке области. Аутор веома прецизно прати војне операције и распоређивање српских, односно југословенских јединица на тој територији. Идентификује почетак рада и тешкоће са којима су се суочавали локални органи власти успостављени ван зона војних дејстава. Приказује стање у коме су на крају рата биле „ослобођене територије“. Региструје појаву одметништва, повратак избеглица, пљачке које чине савезнички војници, покушаје да се организује исхрана и смештај војних јединица, хаотична стања која су владала на терену и прве побуне Албанаца, које отпочињу и пре него што је нова власт почела да функционише. Кандидат уочава специфичности немирења албанске популације са новоуспостављеним поретком, верско незадовољство и нетрпељивост, природу „економије“ у

чијем је средишту пљачка, али и слабости државне власти које су охрабривале заговорнике пројекта о Великој Албанији на оружану акцију. У том контексту приказани су: војно-територијалне поделе успостављене почетком и средином 1919. године, развој војно-територијалне организације одређен приликама на терену, тешкоће које су ометале рад на новој формацији, проблеми у раду војних органа (нпр. висок проценат нерегрутованих обвезника, који се у Битољском округу пење на 66%) те мешање војске у области друштвеног живота за које није била компетентна нити припремљена. Дата је формација и приказана је делатност граничних трупа и жандармерије на одбрани државне границе, спречавању кријумчарења и заштити личне и имовинске безбедности грађана и државне имовине. Посебна пажња посвећена је побунама у Плаву и Гусињу, које су требало да буду увод у присаједињење тих територија Албанији. Приказана је деликатна улога војске да, на једној страни, гуши побуне Албанаца и да, истовремено, штити албански и муслимански живаљ од освете и пљачке којој су посебно била склона црногорска племена. Основну карактеристику овог поглавља, а делом и целог рада, представља настојање аутора да захваљујући постојећим документима реконструише и прикаже свакодневну динамику до-

гађаја на простору Јужне и Старе Србије.

Друго поглавље књиге (119-228. стр.) тематски је посвећено комитској акцији ВМРО. У тим деловима текста Дмитар Тасић је, суштински, реконструисао специфичан однос два суседа, оптерећен постојањем „македонског питања“ (превасходно схваћеног као питања територијалне поделе Македоније) и испуњен неповерењем, политичким мегаломанијама, оружанним сукобима, страстима, искључивостима сваке врсте, страхом. Приказани су хаотично стање у ВМРО, криза која је захватила организацију на крају рата, сукоби у највишем руководству, али и обнова рада организације чији је основни циљ био истицање „недељивости Македоније“ и њено присаједињење „отаџбини Бугарској“. Посматрајући однос војске Краљевине СХС и комита, аутор је уочио постојање добре обавештајне мреже коју је југословенска држава имала на територији Бугарске и Македоније, али и пропусти у организацији граничне службе, опремљености војске и сарадњи са цивилним властима. У мери у којој су то извори дозвољавали реконструисани су порекло, састав, организација, наоружање, начин деловања, бруталност и злочини комитских одреда. Указано је на посредне утицаје које је Конференција мира у Паризу имала на планирање, припрему, динамику и обим комитских акција у Ма-

кедонији, обнављање теренске организације ВМРО и успоста-вљање веза са качачким покре-том и италијанским обавештај-ним и оружаним формацијама. Расветљени су утицаји које је ВМРО имала на бугарску унутра-шњу политику и реконструиса-на је комитска акција која је, посебно после потписивања ми-ровног уговора у Неију, добила на интензитету. Истраживање колеге Тасића показује да је ан-гажман војске у пролеће и лето 1920. године био готово сасвим изједначен са ратним. И поред тога што на наведеним просто-рима није било ванредног стања, неуређеност државе и неадек-ватно функционисање цивилних власти доводили су војску у спе-цифичну ситуацију – да решава бројне проблеме на унутрашњем и спољном плану (од изоловања и расељавања села која одржа-вају везе са комитима до контро-лисања стања у правосуђу, кад-ровској политици, просвети...) за које није била припремљена.

Треће поглавље књиге „Рат после рата“ (229-278. стр.) посвећено је качачкој акцији. У тим деловима текста аутор је изложио комплексност југосло-венско-албанских односа. Пону-дио је основне податке о органи-зацији, циљевима и делатности Комитета за одбрану Косова (ос-нован новембра 1918. у Скадру), почецима качачке акције и ње-ним носиоцима те побуне која је започела у Дреници, а на чијем су се челу налазили Азем Бејта,

Садик Рама и Рамадан Шабан. У раду су дате несугласице које су пратиле рад цивилних и војних власти, уз истицање нестручно-сти, одбијање сарадње и мешање у послове. Разлике у тумачењу озбиљности ситуације и метода-ма рада додатно је оптерећивао и мешовит карактер надлеж-ности над жандармеријом, што је сукоб војних и цивилних власти додатно продубљивао. Рекон-струисана је активност качачких чета, делатност војних јединица и кампање на сузбијању качачке делатности током 1919. и 1920. године. Учесталост и размере сукоба у којима је понекад учест-вовало и хиљаде бораца, угроже-ност комуникација, напади на градове, размере пљачке, опште неповерење, те осуство сваке личне и имовинске сигурности подстицао је део војних старе-шина да захтевају привремено потчињавање цивилних струк-тура војним. Дмитар Тасић пока-зује да су ти захтеви, упућивани ради скраћивања хијерархијско-командног ланца, ефикаснијег деловања и премошћивања сла-бости које је исказивала цивилна власт, временом еволуирали у захтеве да се примене ванредне мера које је допуштала „Уред-ба о хајдучији“, која би додатно била допуњена. Све је то било неодвојиво повезано са пројек-тованим политичким циљевима албанског покрета и тежњом ју-гословенске војне елите да обез-беди сигурне границе и пошто-вање успостављеног поретка.

У четвртом поглављу књиге (279-394. стр.), путем разграничења и запоседања нових територија, осликан је међународни аспект дешавања. Реконструисани су делатност војних јединица на албанском граничном фронту и покушаји придобијања и ангажовања албанских одреда у заштити границе и одржавању реда, као и акција на разоружавању становништва током 1919. и 1920. године. У том контексту су посматране и смрт Есад-паше Топтанија и судбина његовог политичког пројекта. До детаља су реконструисане обавештајне акције, војне припреме, запоседање и разграничење две државе на простору Струмице, Цариброда и Босилграда. Осветљени су први кораци нових власти на разоружавању становништва, умиривању узбурканих духова, спутавању комитске акције и потпуном инкорпорирању наведених области у састав Краљевине СХС. О међународним околностима, нерешеним пограничним питањима и крхким односима балканских држава, колега Тасић је проговорио и у деловима књиге посвећеним неуспешним покушајима југословенских власти да окупирају Подградец и ставе под контролу басен Охридског језера.

Терор, који је у разним видовима оптерећивао свакодневи-

цу живота на Косову и Метохији и у Македонији, средишња је тема последњег поглавља књиге „Рат после рата“ (395 – 470. стр). Приказани су албански пљачкашки упади у западну Македонију и одговор војске и жандармерије на тај озбиљан проблем који је претио да у потпуности уништи економску основу локалних сточарских заједница. У тим деловима текста скициране су друштвене околности које су одређивале позицију појединца и колектива, обликовале судбину хероја, који су у новим околностима постајали шверцери, кријумчари и злочинци, а најдиректније се тицале војске као институције, официра и војника, њиховог живота и функционисања. Презентоване су мере за сузбијање деловања ВМРО, међу којима је било и формирање „летећег одреда“ четничког војводе Јована Бабунског, познатог по суровости. Истраживање је показало да је терор „одоздо“ и „одозго“ био део свакодневице у којој се живело.

Истраживања колеге Дмитра Тасића обављена су у оквиру пројекта које је реализовао некадашњи Војноисторијски институт. Издавачи ове вредне књиге су Институт за стратегијска истраживања у Београду и издавачка кућа Утопија.

проф. др Љубодраг Димић

Александар Животић

**ЈУГОСЛАВИЈА И СУЕЦКА КРИЗА 1956–1957,
БЕОГРАД, 2008, 349.**

Степен ангажованости великих сила, сучељеност њихових политичких, економских и војних интереса те начин испољавања ставова говори о Суецкој кризи као једној од најважнијих тачака сложеног историјског процеса какав је био Хладни рат. Југославија је, као мала земља са ограниченим спољнополитичким капацитетом, имала видно место у догађајима који су започели египатском национализацијом Суецког канала а кулминирали англо-француско-израелским нападом на Египат. Сам догађај је представљао преломницу у развоју блискоистичног питања и био важно размеђе југословенске спољне политике која је, у годинама помирења са СССР-ом, лаганог удаљавања од чланица „Балканског пакта“ Турске и Грчке и приближавања Индији и Египту, настојала да афирмише нови спољнополитички курс и учврсти стечене позиције у свету.

Суецка криза, као један од кључних догађаја током процеса прекомпоновања југословенске спољне политике, представља легитимну историографску тему

о којој до сада готово и није писано. Тек је последњих година почела да се појављује научна литература о том питању, у којој доминирају мањи прилози и радови који тек узгредно говоре о ангажованости Југославије у том важном светском догађају. Тема, несумњиво, има шири значај јер, суштински, води српску и југословенску историографију ка истраживачком расветљавању широког тематског круга питања везаних за почетке и концепт политике неангажованости (несврстаности), која је Југославију учинила значајним субјектом светске политике. Отуда целовито и зрело замишљено истраживање колеге Александра Животића најдиректније, новим изворима, сабраном емпиријом, освојеном фактографијом и досегнутим резултатом, обогаћује постојећу литературу о Хладном рату.

Анализе и закључке аутор је засновао на богатој изворној грађи различитог порекла која се чува у Дипломатском архиву СЦГ, Архиву Ј. Б. Тита, Архиву Србије и Црне Горе, Архиву Војноисторијског института

(три фонда), Архиву Србије, Националном архиву у Лондону. У предговору књиге (9 – 28 стр.) скренуо је пажњу читаоцима да поједини важни документи, попут стенограма разговора Тита, Нехруа и Насера на Брионима из јуна 1956, нису пронађени у доступној архивској грађи, као и да део важних архивских фондова ни данас није доступан, те да самим тим нема ни могућности да се историографски отклоне све постојеће недоумице. Хеуристичке празнине у архивској грађи аутор је успешно попуњавао увидом у објављену изворну грађу југословенске, совјетске, америчке, британске, француске, израелске, египатске провинције, мемоаристику, штампу и периодику, историографску, правну, политиколошку и војну литературу. У питању је обимно и квалитетно истраживање које је резултирало вредним истраживачким резултатом.

У уводним деловима књиге (29 – 64 стр.) аутор је проговорио о историјату, саобраћајном, економском, стратешком, војном и политичком значају Суецког канала и важности контроле тог пловног пута за велике силе и Египат. Указао је на историјску, националну и религијску димензију блискоисточног питања и објаснио суштину арапско-израелског сукоба. На основу богате литературе скренуо је пажњу на природу растућег арапског национализма који је угрожавао политичке и економске интере-

се колонијалних сила и њихова настојања да зауздавањем тог процеса и формирањем јеврејске државе остваре стратешку противтежу. Размотрио је и питање аграрних, социјалних и финансијско-економских проблема који су у Египту довели до војног удара и смене власти. Настанак јеврејске државе, неуспешни рат који су против ње повеле арапске земље, избегличко питање, проблеми разграничења, позиционирање великих сила и настојање да на простору Блиског истока одрже равнотежу снага – још неке су од тема које су га занимале. Идентификовањем процеса и осећајем за детаљ, на новој изворној грађи, аутор је обрадио југословенско присуство на Блиском истоку. Политику сарадње са арапским државама, али и Израелом, како показује ово истраживање, пратили су, на једној страни, конкретни економски аранжмани, а на другој подозрење. Аутор је уочио, у складу са југословенским спољнополитичким приоритетима у првој деценији после Другог светског рата, три специфична периода особена по интензитету и природи југословенског политичког, економског и културног присуства и војне сарадње са земљама Блиског истока. Изузетно значајна улога коју су, у успостављању односа са арапским светом, одиграли великодостојници Исламске верске заједнице реконструисана је у мери у којој су доступни извори то допуштали.

Сусрет Тита, Нехруа и Насера на Брионима обрађен је у посебном поглављу магистарског рада колеге Животића (65 – 88 стр.). У њему је, уз ослон на постојећу литературу, дат кратки историјат настанка југословенске политике несврстаности. Пажња је посвећена политичким, економским мотивима сарадње, међународном контексту, улози војног фактора те културним и религијским моментима који су је поспешивали. Подробно је реконструисан Насеров боравак у Југославији (12 – 19. 07. 1956) након кога је уследило доношење одлуке о национализацији Суецког канала и, посебно, тројни сусрет на Брионима (18-19. 07. 1956), који представља једну од важних преломница у уобличавању политике несврстаности. Данас доступни извори, на жалост, не пружају могућност отклањања свих недоумица око ових важних догађаја. Сасвим су нове и оне странице књиге на којима је презентован и анализиран политички и медијски одјек сусрета на Брионима.

Средишњу тему трећег поглавља књиге (89 – 126 стр.) представља национализација Суецког канала и обликовање југословенског става према том важном и, по свему судећи, изненађујућем догађају за југословенске политичаре. У тим деловима текста аутор је анализирао историјат британско-египатских преговора о Суецком каналу, решења која су нудиле колонијалне

силе, настојања револуционарних власти да окончањем тог питања допринесу стабилизацији египатског друштва. Расветљена је „посредничка“ улога САД, „интересовање“ које је за Блиски исток почео да исказује СССР, финансијски притисци (отказивање виталних кредита за изградњу бране на Нилу код Асуана) које је Запад предузимао ради заштите сопствених политичких, стратешких и економских интереса у Египту и на Блиском истоку. Образложени су мотиви и атмосфера у којој је обелодањен законски акт о национализацији Суецког канала, приказане раз мере „изненађења и конфузије“ коју је тај чин породило и презантоване прве „брзе и снажне“ реакције Лондона и Париза које су подразумевале блокаду египатске имовине, забрану извоза војног материјала и појачано војно присуство дуж граница Египта. У мери у којој је то било потребно, указано је на веома удаљене ставове а, самим тим, и сучељене интересезваничног Вашингтона, европских земаља, Москве, Њу Делхија. У истом поглављу прецизно су одмерене југословенске реакције на одлуку египатске државе да изврши национализацију Суецког канала. Анализа доступних историјских извора омогућила је аутору да понуди, за сада, могући одговор на питање да ли је југословенски државни и партијски врх, приликом посете Насера Југославији, био обавештен о намерама за национализа-

цију Суецког канала. Упоредо са тим презентоване су, у почетку, опрезне прогнозе развоја ситуације на Блиском истоку које су, затим, замењене аналитичким извештајима, полузваничним коментарима и правним анализама које су спор око Суецког канала дефинисале као правно питање и синтезу различитих аспеката блискоисточне кризе. Аутор је објаснио природу дипломатско-политичких консултација на линији Београд – Њу Делхи, указао на изграђивање политичке позиције која омогућава „утицање на обе стране у сукобу у циљу постизања мирног решења“, назначио почетне намере да у складу са сопственим могућностима Југославија игра „посредничку улогу“ у спору, идентификовао процене добро обавештених југословенских дипломата да западне силе „неће бирати средства ради постизања повољног решења“. Веома пластично су приказана искушења југословенске политике и дипломатије разапете између опредељења да се ниједним ставом и активношћу не угрозе добри односи са Западом, не поремети процес помирења са СС-СР-ом и не изневере очекивања арапског света и начела политике која је зачета у разговорима Тита и Нехруа.

Рад конференција о статусу Суецког канала, одржаних у Лондону, описан је у посебном поглављу књиге (127–212 стр.). Аутор је пажљиво анализирао правну заснованост сазивања

конференције, њен састав, план о међународној власти над Суецким каналом и званичне коментаре из круга земаља које су подржавале једну или другу страну у сукобу и идентификовао више различитих група ставова по том питању. Реконструисао је широку дипломатску акцију коју је Југославија, и поред тога што није изборила право за учешће на конференцији, повела ради „мирног и праведног“ решења насталог спора. Уочио је разлоге југословенског опредељивања између неутралне позиције и активне подршке Египту и презентовао реакције на званични став Југославије „да ни једна конференција не може да дискутује о праву Египта на национализацију...и о ономе што то право садржи, укључујући управу и осигурање слободне пловидбе, и то уз равноправно учешће Египта, без намећања одлука Египту“. У складу са тим, аутор је посветио пажњу бројним дипломатским иницијативама Југославије, кварењу односа са земљама Запада, разговорима које су водили њени највиши представници са лидерима страних држава и влада, активностима у ОУН усмереним ка заштити египатских интереса и настојањима да војни сукоб буде отклоњен. Регистроване су промене у државној политици Југославије и утицај који су, уз политичаре и дипломате, имали правни стручњаци. Анализе позиција, интереса и намера западних сила и процене последица, до којих су

долазили научници, најдиректније су биле уграђиване у државну политику и служиле као њен коректив.

Обимно поглавље под насловом „Југославија и трипартитни напад на Египат“ (213-311 стр.) заокружује истраживачки резултат колеге Животића. У њему су презентовани енглеско-француско-израелски напад на Египат, формирање мировних снага ОУН унутар којих је значајну улогу играла и Југославија, настојања да се изнађе мировно решење које ће елиминисати насталу кризу и делатност Одрета ЈНА на Синају. Обављено истраживање показује вишеслојност југословенске политике на Блиском истоку. Заснована на доброј обавештености и свакодневном праћењу ситуације на терену, интензивним контактима са странама у сукобу, аналитичким знањима која су сугерисали стручњаци и медијској подршци, југословенска политика је била ангажована и јасно опредељена у правцу изналажења

мирног решења. Деценију дуго војно присуство на Синају, економска подршка, пропагандна „упорност“ југословенских медија која је, несумњиво, доприносила „разбијању“ информативне блокаде у којој се Египат нашао и протажирање ставова које је заступала његова влада, најдиректније је доприносило афирмацији Југославије и заштити њене националне безбедности. Тако се догодило, како показује истраживање колеге Животића, да је на питањима која је отворила Суецка криза, Југославија обликовала и демонстрирала своју нову спољнополитичку доктрину (критичко дистанцирање од блокова и формирање ширег покрета несврстаних земаља), наговестила обриси блискоисточне политике, потврдила дипломатску заинтересованост и војно-мировно присуство у том осетљивом региону.

проф. др Љубодраг Димић

**ЗАКОНИ И УРЕДБЕ О УНИВЕРЗИТЕТУ У
БЕОГРАДУ 1945-2000, I -III,(ПРИРЕДИЛА
БРАНИСЛАВА ГРБИЋ), БЕОГРАД 2008,
897+689+729**

Библиографије, речници, хронологије, атласи, тематски зборници грађе знак су зрелости сваке националне историографије и резултат напорног рада читавих тимова истраживача ангажованих на добро осмишљеним пројектима водећих научних институција. У питању су књиге које представљају сигуран темељ и инструктиван путоказ који друштву омогућава поуздану оријентацију у времену и простору. У таквим друштвима, које брзо напредују у сваком погледу, историографија није резултат рада једног истраживача – научника, нити плод једног тренутка већ, сазнајни домаћај у чијој је основи дугорочно „вреће свести“ неколико генерација у једној култури. Досезање до научних истина непрекидан је процес тимског и генерацијског преиспитивања, надограђивања и оплемењивања знања о прошлости. Ипак савремена историја Србије, њених институција, политичких прилика, знаменитих људи стекла је легитимност и досегла високи резултат захваљујући занесењацима

струке, поклоницима свог позива, страственим истраживачима и фанатичним радницима. Међу њима сасвим посебно место има и колегиница Бранислава Грбић.

Филозоф по образовању, библиотекар по професионалном усмерењу, истраживач по вокацији, колегиница Грбић се последњих деценија, као ретко ко у српском библиотекарству, посветила изучавању историје Универзитета у Београду. Резултат таквог истраживачког усмерења представљају четири књиге – библиографије, више стручних и научних радова, три тематске изложбе посвећене Универзитету. Досадашњи допринос колегинице Грбић одгонетању историје институције каква је Универзитет у Београду, засвођује волуминозна збирка докумената под називом „Закони и уредбе о Универзитету у Београду 1945-2000“. У питању је успели покушај који тематски и хронолошки надограђује стручно веома високо вреднован и често коришћен „Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој Школи и Универ-

зитету“ приређивача Драгољуба Баралића.

Закони, уредбе, правна акта важан су историјски извор о протеклим временима. Њихова анализа разоткрива у којој је мери друштво настојало и успевало да уређује рад институција, одређује оквири укупних њихових активности, надгледа и подстиче, реализује и конкретизује своја настојања, планове, жеље. Оснивање, руковођење, реорганизација, развој, сазревање, суочавање, прилагођавање неки су од појавних облика о којима, са великом прецизношћу, говори прибрана документација. Будући, увек, одраз негативне стварности закони и уредбе, посредно, говоре о бројним проблемима са којима се суочавало друштво и институција, начинима њиховог решавања, политичком утицају, настојањима универзитетских власти да Универзитет остане аутономан. Грађа сведочи на који је начин и у којој је мери Универзитет делио судбину свих других институција у југословенском друштву и какав су траг оставили бројни „експерименти“ везани за време агитације и пропаганде, администрирања, самоуправљања, друштвене транзиције, анархије, кризе.

Документација коју доноси зборник „Закони и уредбе о Универзитету у Београду 1945-2000“ различита је по типу, пореклу, садржају. У питању су резолуције, уредбе, одлуке, закони, решења, правилници, статутар-

на акта, упутства, наредбе, тумачења, допуне, исправке. Документација се односи на Универзитет, факултете, универзитетске установе, институте у саставу Универзитета, професоре и студенте, универзитетске организације, универзитетски стандард. О бројним аспектима живота институције сведочи садржај презентоване документације. Грађа проговара о директивном духу првих послератних година, непризнавању диплома стечених у рату, универзитетским властима, економској помоћи Универзитету, организовању наставе, упису, броју студената, испитима, дужини студирања, хонорарима, наставним плановима и програмима, финансирању, изградњи универзитетских зграда, нострификавању диплома, образовним профилима, универзитетским телима, хонорарној настави, организационој структури институције и променама које настају на том плану, докторским студијама, матичности. Прича коју приповедају документи почиње 9. априла 1945. године доношењем Резолуције о високим школама а наставља се објављивањем Уредбе о непризнавању диплома, испита и семестара стечених за време окупације (11.5.1945) и Уредбе о универзитетским властима и наставном особљу (16.8.1945). Путовање кроз време засвођују правна акта и одлуке о броју студената које треба уписати на основне и постдипломске студије у наредној школској години и По-

себним колективним уговором за универзитетско образовање (26.5.2000). Између тих датума је историја институције испричана снагом правних аката која су регулисала њен рад.

О истраживачким интересовањима и систематичношћу колегиције Грбић речито сведочи композициони рељеф зборника грађе. У њему је документација презентована путем више прегледних тематско-хронолошких целина посвећених Универзитету (281), факултетима (101), институтима и заводима (85), студентским установама и фондовима (44). Зборник доно-

си укупно 512 докумената. Презентована документа сведоче о убрзом развоју Универзитета у Београду, његовом стручном грађању и израстању у најважније научно средиште у овом делу Европе

Уложени напор колегиције Грбић резултирао је делом велике стручне вредности, књигом која доноси прегршт важних информација и која ће, сигурни смо, бити коришћена и цитирана у сваком истраживању које се бави савременом историјом Универзитета у Београду.

проф. др Љубодраг Димић

Ишмаел Беах

**НА ДАЛЕКОМ ПУТУ. МЕМОАРИ ДЕЧАКА –
ВОЈНИКА, ЧАРОБНА КЊИГА, БЕОГРАД, 2007,
СТР. 264.**

Када је издавачка кућа Harper Perennial, 2007. године, објавила књигу *A Long Way Gone. The True Story of a Child Soldier*, у то време двадесетшестогодишњег Ишмаела Беаха, на једној од страна Washington Post-а је писало: „Everyone in the world should read this book“. Књига која је преко ноћи постала светски бестселер, преведена је исте године и на српски језик. Издавачка кућа Чаробна књига, уредник Борислав Пантић и преводилац Тијана Парезановић понудили су читалачкој публици у Србији несвакидашње штиво. Исповест Ишмаела Беаха, који је са непуних тринаест година био приморан да узме директно учешће у суровом грађанском рату у Сијера Леонеу, припада ретким, могло би се рећи, непостојећим сведочанствима најмлађих учесника у ратним сукобима у 20. веку. Књига која је пред стручном, али и широм читалачком публиком у Србији, заљубљеницима у мемоарско штиво, значајна је због више разлога. Принуђен да се суочи са трагичним делом сопственог живота, аутор Ишмаел

Беах је на светлост историјске позорнице извео маргиналног, по много чему непрепознатљивог станара доњих спратова историје, тј. дете. Захваљујући књизи бившег дечака – војника милионска група „чекача у животној чекаоници“ померила се са руба ка центру интересовања радозналих читалаца, љубитеља драматичних заплета, али и историчара, који на самом почетку 21. века морају да се помире са чињеницом да историја ратова и ратних сукоба пише нове стране. Ратове воде деца. Трауматизовани дечаци навучени на проблематичне супстанце и опремљени пушкама АК-47 могу се срести на различитим фронтима широм света. Због начина ратовања, деца су постала омиљена врста војника. У више од педесет сукоба широм света учествује, према проценама релевантних хуманитарних организација, али и Организације уједињених нација, око 300 000 дечака – војника. Ишмаел Беах је био само један од њих. Његова прича скренула је пажњу америчке и европске јавности на жртве које се, неретко, склањају

од очију летаргичне јавноти „развијеног света“, којој је помен бивше британске колоније само још један појам из географије или историје.

Чланови локалног реп бенда из Могбвема упутили су се јануара 1993. године у оближњи град Матра Џонг како би учествовали на „приредби талената“. Никада се више нису вратили кући. Бежећи од напада, у марту 1991, „мале банде људи“, али већ у априлу 1992. године групе која је држала највећи део Сијера Леонеа и себе називала Револуционарни уједињени фронт или РУФ, група дечака имала је на уму само једно, да преживи. Један од њих био је Ишмаел Беах. Званична војска га је регрутовала са тринаест година. Три године касније UNICEF га је повукао из борбе. Са осамнаест година се преселио у Сједињене Америчке Државе, где је завршио две године средње школе и Интернационалну школу UN-а. Дипломирао је 2004. године на Oberlin College-у. Данас је члан Саветодавног комитета при организацији Human Rights Watch – Children’s Rights. Истакнути је члан бројних невладиних и хуманитарних организација. Неколико пута је говорио у Уједињеним нацијама. Пише за новине. Живи у Њујорку.

Мемоари Ишмаела Беаха представљају јединствену целину. Формална подела на двадесет једно ненасловљено поглавље истиче да је текст заокружена целина која се може и мора чи-

тати у једном даху. Исповест дечака – војника представља болно суочавање са „отетом прошлошћу“, али и једини начин да се у односу на ту прошлост направи дистанца и настави даље. Зато и не чуди сазнање да је књига написана на енглеском језику иако је аутор живео свега осам година на енглеском говорном подручју када је почео да је пише. На срећу, српски превод не представља „препеглану“, тј. до краја стилски исправљену верзију текста. Незграпне и неправилне формулације верно представљају изворни текст. Са друге стране, оне не умањују Беахов приповедачки дар, али ни емоције које преплављују сваку страну брилијантне књиге.

Ако би требало декларисати књигу Ишмаела Беаха, сврстати је у одрђени жанр, онда би она могла бити врста „упутства за преживљавање“. Својствено изванредним приповедачима који знају да прва реченица приповести крије и крајњи одговор на кључно питање које се намеће сваком читаоцу „узбудљивог“ сведочанства, Беах се на самом почетку присећа: „О рату су се причале свакакве приче. Слушајући их, могло вам се учинити да се рат одиграва у некој удаљеној и другачијој земљи.“ Замишљен над сопственом, непоколебљивом вером која је, бар у првим данима, чинила да и сасвим очигледне последице рата делују нестварно, Беах нас спроводи кроз небројено много

ситуација, али и тешко премостивих душевних стања, за која се испоставило да су само још један степен до нечега много горег, али сасвим извесног. „Постао сам очаран различитим облицима које сам откривао на површини месеца. Некад бих видео главу човека. Имао је браду средње дужине и носио је морнарску капу. Други пут бих видео човека како сече дрва секиром, а понекад и жену како привија бебу на груди. И сада, кад год сам у прилици да посматрам месец, и даље видим исте слике које сам видео када сам имао шест година, и радује ме то што знам да је тај период мог детињства још увек део мене.“

И док се са сетом присећао епизода које су га, бар на почетку, уверавале да стварност не може бити тако ружна и да су успомене из детињства – сећања која, без обзира на све, остају део нас, на наредним странама суочава читаоца са потресним сценама рата када је, у временском интервалу потребном да се стигне од једног до другог, Рубикон наизглед мирно село, постао, граница после које више ништа није било исто. Беах се сећа: „Видео сам себе како држим АК-47 и идем кроз фарму кафе са одредом који се састоји од много дечака и неколико одраслих. Намеравали смо да нападнемо један мали град, који је имао муницију и храну. Чим смо напустили фарму кафе, неочекивано смо налетели на још једну наоружану групу – на терену за фудбал, по-

ред рушевина онога што је некада било село. Пуцали смо док последњи живи створ у другој групи није пао на земљу. Пришли смо мртвим телима бацајући коску једни другима. Та група се такође састојала од младих дечака попут нас, али нас није било брига за њих. Узели смо њихову муницију, сели на њих и почели да једемо кувану храну коју су они носили. Свуда око нас, свежа крв је цурила из рупа од метака у њиховим телима.“

Беаховосведочанствомогло би бити интересантно свима онима који се интересују за доживљај ратних страха, насиља и разарања у очима тринаестогодишњег дечака. Са друге стране, упућени смо на изворе и литературу која непогрешиво пружа увид у стварност или прошлост из једне перспективе, перспективе одраслог човека или „поглед одозго“. Беахови мемоари нуде обиље, на другачији начин интерпретираних догађаја. Поменути описи пружају увид у савим нови систем вредности који је кристалисао догађаје, али и појединце, и то оне најмлађе. Беах констатије: „Пре рата се један младић никада не би усудио да прича са било ким старијим на тако груб начин. Одрасли смо у култури која од сваког, а нарочито од младих, захтева лепо понашање.“ Ауторова сведочанства непогрешиво указују на трагику ратних збивања али и девалвацију сваког осећања поштовања, не само према старијима, већ и према

животу који је у ратним временима постајао љуштура погодна за преживљавање, и ништа више од тога. „Људи су били пристрашћени од дечака наших година. Неки су чули гласине о младим дечацима које су побуњеници натерали да убију своје породице и спале своја села. Та деца су сада патролирала у посебним јединицама, убијала и сакатила цивиле. Било је оних који су били жртве тих ужаса; они су имали свежје ожиљке које су показивали. Кад год би нас људи видели подсећали смо их на масакре, и то је поново уливало страх у њихова срца. Неки људи су покушавали да нас повреде да би заштитили себе, своје породице и заједнице. Због тих ствари смо одлучили да заобилазимо села.“

Исповест Ишмаела Беаха
представља непогршиво дија-

гнозу сваког ратног сукоба. Управо због тога књига *На далеком путу. Мемоари дечака – војника* могла би да буде драгоцене свима онима који се интересују за психологију рата и ратника. Ишмаел Беах се несвесно, више од шездесет година касније, придружио најпопуларнијој девојци међу писцима, по несрећној, али не и тако трагичној судбини, својој вршњацињи Ани Франк. Испричана на другачији начин, из другог угла и времена, али чини се из истих побуда, да се живот учини лакшим и подношљивијим, књига Ишмаела Беаха нас је подсетила да су најмлађи припадници заједнице ништа мање значајни актери живота који нас окружује.

Мр Сања Петровић
Тодосијевић

Документи

УДК 94:341.151.3-054.73
(=163.3/.6)(620)"1944/1946"(093.2)

Мр Сања Петровић Тодосијевић,

Институт за новију историју Србије, БЕОГРАД

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ИЗБЕГЛИЧКИ ЛОГОР ЕЛ ШАТ, 386 ЕГИПАТ 1944-1946. ПОТРЕБА И(ЛИ) ПОТВРДА

Покушај да се кроз предочавање само једног (*Писмо Мата А. Јакшића шефу Војне мисије НКОЈ-а у Великој Британији, Владимиру Велебиту о стању и потребама збега, о односима са UNRRA-ом*)² у низу докумената који се чувају у фонду Канцеларије маршала Југославије, Архива Јосипа Броза Тита у Београду проговори о судбини југословенских избеглица, претежно Далматинаца, које су у страху од немачке одмазде, али и интензивних савезничких бомбардовања, крајем 1943. године биле приморане да напусте своје домове и уточиште потраже, не увек у складу са својом вољом, на ободима афричког континента, представља скроман допринос изучавању избеглиштва, као неизоставне манифестације свих ратних сукоба, како у прошлости тако и данас. Избегличка судбина Југословена који су на обале Египта почели да пристижу већ јануара 1944. године претежно је представљала предмет интересовања хрватских историчара. Са друге стране, тешко је разумети неоправдану незаинтересованост историчара у Србији који, и поред богатих фондова, већ поменутог Архива Јосипа Броза Тита али и Војног архива у Београду, нису „имали разумевања“ за тему која превазилази оквире локалне историје.

¹Југословенски збег се звао по месту Ел Шат, које се налази на азијској страни Суецког канала, тј. на Синајском полуострву. На Синају су се налазила три од укупно пет логора за југословенске избеглице у северној Африци, тј. Египту.

²Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ-II-9-с/14, Писмо Мата А. Јакшића шефу Војне мисије НКОЈ-а у Великој Британији, Владимиру Велебиту о стању и потребама збега, о односима са UNRRA-ом, 27. мај 1944.

Након савезничког искрцавања на Сицилију, јула 1943. године, непуна два месеца касније, 3. септембра, уследила је капитулација Италије. Капитулација Италије створила је огромну празнину на југословенским територијама, коју Немци, у недостатку трупа, нису успели у први мах да попуне. У Далмацији, Истри и Хрватском и Словеначком приморју долази до подизања устанака.³ Наступање зиме уверило је Немце да је очекивано искрцавање савезника одложено за пролеће 1944. године. Користећи „сложеност међусавезничке констелације“,⁴ увиђајући да је питање јадранске операције везано за односе међу великим савезничким силама и развој догађаја у Југославији,⁵ немачка команда је организовала операцију Волкенбрух, с намером да разбије устаничке снаге у Словенији, Истри, Хрватском приморју и Горском Котару ради заузимања североисточног Јадрана. Непријатељска офанзива је окончана до 12. новембра 1943. године.⁶ Изложено немачкој офанзиви, цивилно становништво из северозападног дела Југославије, пре свега из Далмације и са далматинских острва, покушало је, уз помоћ „партизанске везе“, да се пребаци на слободну територију, тј. острво Вис, које је представљало прву станицу на путу до афричког континента.

Одлазак у избеглиштво преко Виса и јужне Италије до обала северне Африке, уз помоћ „партизанске везе“, али и Британаца, у тренутку који је био преломан за афирмацију партизанског покрета и његово званично признање као легитимног и равноправног савезника у борби против непријатеља, морао је имати и политичку конотацију. То је знала и партизанска власт па је од самог почетка инсистирала на репрезентативности збегача или, како се говорило, „партизанском чуду“.⁷ Истог месеца када је упутио писмо Владимиру Велебиту, Мате Јакшић, у једном од својих извештаја, наглашава: „Нема сумње да Енглези и Американци кроз збег, односно кроз наше способности у збјегу, цијене и мјере способности народа у Југославији да изграђују нову државу после ослобођења. Тим веће одговорности за рад сноси сви одбори и народ далеко од домовине.“⁸

³Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd, 1988, стр. 258-259.

⁴Совјети су уз помоћ Американаца тражили да се инвазија изврши у западној Европи; В. Petranović, *н.д.*, стр. 241.

⁵*Исто*, стр. 262.

⁶*Исто*, стр. 264.

⁷АЈБТ, КМЈ-II-9-с/18, Писмо повереника за народно здравље НКОЈ-а председнику НКОЈ-а и маршалу Југославије, Јосипу Броз Титу, којим доставља извештај о раду: прегледу болница и дечијих домова и логора у јужној Италији, Вис, 31. август 1944.

⁸АЈБТ, КМЈ-II-9-с/13, Пропратно писмо М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а, којим доставља извештај Централног одбора збегача о раду и приликама у

Увид у архивску грађу указује на драматичне обрте у односима партизанског руководства збег⁹ и савезничке команде¹⁰ југословенских логора у Египту. Динамика односа може се посматрати кроз два временска интервала, тј. од доласка првих група збег⁹ на Синај, у јануару 1944.¹¹ до априла исте године, када се Војна мисија НКОЈ-а на чијем челу је био генерал-мајором Владимир Велебит састала са заповедником свих југословенских логора у северној Африци, генералом Вилсоном, и од поменутог састанка па до марта 1946. године, када су последње групе југословенских избеглица напустиле Египат. Дрastiчне амплитуде у погоршању, тј. побољшању односа међу, у ово време, савезницима морају се посматрати у светлу догађаја који су допринели потпуној афирмацији партизанског покрета. Капитулација Италије, као и околности које су довеле до њеног пада, несумњиво су показале да су Јосип Броз Тито и НОВЈ фактор на који се мора и може рачунати у борби до победе над фашистичком коалицијом.

Први контакти припадника партизанског покрета и савезничких снага на Средњем истоку задужених за бригу о југословенском збегу указују на потпуно размимоилажење у виђењу начина живота припадника збег⁹. Размимоилажења су неретко прерасла у отворено непријатељство које је отежавало живот избеглица у ло-

збегу, као и извештаје здравственог, просветног, господарског, техничког, пропагандног и управно-административног одсека за месец април и унутрашњу организацију збег⁹, Каиро, 30. април – 18. мај 1944.

⁹Већ по доласку прве групе збег⁹ формиран је Централни одбор збег⁹ (ЦОЗ). Одбор је заступао интересе збег⁹ у Египту, руководио њим и одржавао везе с Главном савезничком војном командом за збег⁹. За свој рад и стање у збегу ЦОЗ је одговарао Обласном НОО за Далмацију и Заступству НКОЈ у Барију. Након формирања, ЦОЗ са седиштем у првом логору у Ел Шату, основани су логорски, а унутар њих и рејонски одбори. Сви одбори су имали компетенције народноослободилачких одбора у земљи, односно компетенције органа власти. Сви одбори су имали своја одељења. Одељења су се делила на одсеке. При одборима су постојала следећа одељења: управно-административно, просветно, здравствено, техничко и пропагандно одељење. При сваком од логора деловале су: Комунистичка партија, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез омладине Југославије и Савез комунистичке омладине Југославије; Drago Gizdić, *Dalmacija 1944-1945. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb, 1964, стр. 396-397.

¹⁰Управа југословенских логора у северној Африци поверена је Савезничкој војној организацији за средњи исток (MERRA), а потом и Администрацији за помоћ и обнову Уједињених нација (UNRRA); *Исто*, стр. 410.

¹¹Прва група, углавном Далматинаца из Макарског приморја, од сто деведесет шест људи упућена је у Египат у првој половини јануара 1944. године. У Порт Саид је стигла 13. јануара, након пет дана пловидбе Средоземним морем. Из Порт Саида група је наредног дана пребачена железницом у Александрију. Након краћег опоравка, 27. јануара 1944. допутовала је у „пјешчано пустињско мјесто“ Ел Шат, удаљено око један километар од источне обале Суецког канала, насупрот граду Суецу; *Исто*, стр. 394.

горима. „Расположење за четнике“, отворена сарадња између савезника и четника уперена против партизана опште је место бројних сведочанстава, али и докумената који се односе на прве месеце избеглиштва, почев од пребацивања са Виса у јужну Италију. Постојање четничких логора у јужној Италији,¹² у којима су, по тврдњама Драга Гиздића, услови живота били „много бољи него у логорима нашег збјега“,¹³ сматрало се главном препреком даље афирмације партизанског покрета, али и доказом отворене сарадње између четника и савезника. Осврћући се на поменути сарадњу, Родољуб Чолаковић је писао: „Они су били повезани с четничким избеглицама из далматинских градова који су после капитулације Италије успјели да се заједно с фашистима пребаце у јужну Италију. Одмах по доласку у Италију четничке избеглице основале су свој Комитет. Главни задатак овог комитета био је ометање нашег рада у Италији.“¹⁴

Без обзира на све несугласице и размимоилажења, присуство Југословена у Египту морало се искористити за популаризацију и даљу афирмацију покрета.

Боравак збега у Египту послужило је као добар изговор за интензивну дипломатску офанзиву од априла месеца 1944. године. Почетак дипломатске офанзиве означио је долазак Војне мисије НКОЈ-а са генерал-мајором Владимиром Велебитом на челу у Алжир 17. априла 1944. године. Два дана касније састао се са заповедником свих југословенских логора у северној Африци, генералом Вилсоном и двадесетак енглеских и америчких генерала „и исто толико виших официра“.¹⁵ Приметна корекција и ублажавање става према савезницима може се уочити у свим извештајима који су током наредних месеци стизали на адресу председника НКОЈ-а, маршала Јосипа Броза Тита, али и других високих представника покрета. Писмо члана Обласног народноослободилачког одбора за Далмацију, мајора Мата Јакшића, упућено шефу Војне мисије НКОЈ-а у Великој Британији, генерал-мајору Владимиру Велебиту, један је од докумената који указује на приметно „попуштање“ става према савезницима који су у немалом броју званичних докумената оптуживани за отворену подршку избегличкој влади и избеглицама, тј. „четницима“, што је био заједнички именитељ за све који су се противили званичној политици, ставу и методама припадника партизанског покрета за-

¹²„Имали су своје логоре и четници, нпр. У Галиполију и Арсену код Санта Марија ди Леука“, D. Gizdić, *н. д.*, стр. 387.

¹³*Исто.*

¹⁴R. Čolaković, *н. д.*, стр. 277-278.

¹⁵R. Čolaković, *н. д.*, стр. 277-278.

дуженим за унутрашњу управу логора.¹⁶ Са друге стране, поменуто писмо указује и на далеко флексибилнији став савезника према члановима управе збега. Отварање, тј. препуштање логора у Тулумбату, пре свега, тешко оболелој деци, до тада смештеној у логорима на Синају, августа 1944. године,¹⁷ може се сматрати доказом боље комуникације између савезника и партизана задужених за управу над југословенским логорима у северној Африци, али и врло јасним показатељем далеко попустљивијег става Британаца према припадницима комунистичког покрета.

Актуелна констелација снага, углед који је НОВЈ стекла после капитулације Италије, али и признање јасно прокламовано на конференцији великих сила у Техерану, допринели су афирмацији партизанског покрета, који је користио сваку прилику за потврду сопствене легитимности. Инсистирање на чињеници да се НОВЈ може и мора сматрати једином легитимном снагом која се бори против непријатеља у земљи имало је за циљ сасвим конкретне последице. Боравак југословенских избеглица под ингеренцијом Савезничке војне организације за Средњи исток (MERRA), а потом и Администрације за помоћ и обнову Уједињених нација (UNRRA), у логорима на простору северне Африке, у периоду који је био пресудан за стицање пуне легитимности партизанског покрета, био је потреба јер је без обзира на све мане пустињског амбијента, омогућио хиљадама људи да остатак рата проведу на релативно безбедном месту. Са друге стране, био је потврда могуће и(ли) извесне будућности.

„Каиро, 27. мај 1944.

Генералмајору
Владимиру Велебиту,

Шефу Војне мисије Н.К.О.Ј.
у Великој Британији

Драги Влатко,

Најпре да ти другарски и од свег срца честитам на дивнијем успјесима у Лондону. Упркос реакционарног расположења овдашње штампе сваки дан су доносили вести о теби, дабоме врло кратке и штуре, али ми смо сви схваћали што тек има бит било у енглеској

¹⁶АЈБТ, КМЈ-II-9-с/6, Извештај (команданта Longmanna – британским властима) о политичкој ситуацији у избегличким логорима до 23. II 1944. и реферат Звонка Бешкера поводом извештаја, фебруар 1944.

¹⁷ D. Gizdić, н. д., стр. 407.

штампи, кад ни ова овдје није могла да пређе преко чињеница. Виђали смо и твоју и Вогелникову слику. Разумије се да би најволио кад би могао с тобом разговарати, чути много од тебе. Можда те у скорој будућности вјетар донесе и у ову пустињу – ја се надам а било би од велике користи и за наш збјег (по неким вијестима изгледа да ће га бити 60. 000 ускоро)¹⁸ и за све наше послове овдје.

Јуче сам примио твој телеграм којим тражиш извештај. Ја сам главни извештај већ 14 о. мј. упутио са танкистима у Бари.¹⁹ По Пирцу сам упутио неке накнадне извештаје и вјерујем да ћеш у Бари све примити. За сваки случај у прилогу ти достављам препис извештаја о збјегу да га за сваки случај примиш прије него поћеш у земљу.

Од срца ти препоручујем ријешење проблема новца у збјегу. Од наше везе сам сазнао за отворени кредит. Ја предлагем да ме овластиш да ја предигнем овдје код њих потребну суму новца и да измијеним за куне и лире а све куне и лире које на овај начин повучемо предлагем да упутимо у Бари. На тај начин ништа не губимо. Лира је тамо потребно нашим у Италији за куповање а ни 9-10, 000 000 куна неће доћи на одмет јер знамо потребе наших у земљи. Мислим да би потребе збјега биле задовољене са 15 000 фунти па вјерујем да и ти сам можеш да донесеш ову одлуку. Уколико се самном сложиш молим те да ми преко Форсе 133 депешираш па ћу ја код њих предигнути новац. Још једном подвлачим да је питање врло важно.²⁰

Имамо и проблем акутних туберкулозних обољења (око 35 случајева досада). За њих је пустињска клима врло опасна. Молим те да ми по могућности и телеграфски јавиш која је то болница у Палестини гдје се упућују наши туберкулозни војници. Тамо би могли

¹⁸Последња група избеглица упућена је у Египат 16. јуна 1944. године. Југословенски збег у Египту бројао је до јуна 1944. године 27 042 особе. Доласком последње групе избеглица коначан број становника југословенских логора у северној Африци се попео на скоро 30 000; D. Gizdić, н. д., стр. 407. Даница Нола говори о 29 199. људи; Danica Nola, „Zbijeg El Šat. Zbjeg svoje zemlje u tuđini“, *Deca, rat, revolucija. Poruke NOV i brizi za djecu – Titovoj generaciji slobode*, Beograd, 1981, стр. 377.

¹⁹Октобра 1943. године формирана је у Барију, а потом у луци Монополи, партизанска база у јужној Италији; Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo, 1955, стр. 273-274.

²⁰Привођење“ избеглица идеологији партизанског покрета био је један од главних задатака унутрашње управе збега. Солидарисање са борцима, али и цивилима у земљи, постизало се не само сакупљањем новца, који је у логорима изгубио сваку вредност, већ и путем конкретних активности. Иако оскудни у свему, избегли Југословени изражавали су бригу за прилике у земљи слањем бројних пакета. Само у 1944. години збег је, према подацима Драга Гиздића, послао у Југославију: шест вагона јужног воћа, десет вагона шећера, једанаест вагона памука, три вагона санитарног материјала и око три хиљаде пари обуће и комада одеће; D. Gizdić, н. д., стр. 414.

упутити и ове туберкулозне из збјега. Наши савезници хоће у овоме да нам помогну али ти знаш спорост њихове администрације па се то непрестано одуговлачи. Тражи се погодно мјесто и до данас га још нисмо нашли. Ја на овоме непрестано ургирам јер је положај ових болесника врло жалостан и морамо чим прије да ријешимо питање њиховог смјештаја. Божо о томе зна па ће ти причати.

Молим те пожури наше (из збјега) у Бари да пошаљу школске књиге које им је Окружни Н.О.О. Средњодалматинског оточја упутио за збјег. Нека нам шаљу што више литературе.²¹

Тако исто их пожури, молим те да нам пошаљу и љекаре и то Др. Закарију и Др. Диклић – Симовића (из Шибеника). Оба ова љекара су специјалисте за дјецу и одређени за збјег а силно су нам потребни баш ради дјеце.

Био сам у Тулумбату. Тамо су четници. Има их скупа 540 а у истом логору има и грка, румуна итд. Укупно 640. Тај логор је дивно ситуиран. Лежи на обали мора. Клима је врло пријатна, дивна плажа, купање итд. Избегличка влада помаже логор. Примају и неке плате али то још испитујем. 6 југословена из тог логора тражи прелаз ка нама. Одобрио сам. Многи наши који су тамо исказују се за неутралце. Морал је у логору врло низак и лош. Изгледа да се свађају. Има тамо неколико (око 30) официра. Затражио сам од UNRRA-е (која ће унапријед водити бригу о збјегу) да нам даду тај логор за наше рековалесценте, болесну дјецу и војнике-инвалиде. Не искључујем да би у томе могао успјети јер сам ствар добро поставио а имам и пријатеље који нас у томе помажу. Сада одлука о томе зависи од војске. Г. Matthews је наредио да се од војске затражи да нам буде уступљен тај логор. Четници би се премјестили у Ел Ариш. Нама је нуђен Ел Ариш али то је далеко и у пустињи а чуо сам да је и маларичан. Ја инсистирам на Тулумбату јер би то било од огромног политичког значаја. Било би од пресудне користи када би Маршал о томе разговарао са Мас Леаном и то тражио. Разлози су: наших 40. 000 из породица бораца, дјеца бораца рахитична и болесна, потребан им је одмор и лијечење на повољној клими какава је у Тулумбату. Није „fair“ да тамо уживају четници и усташе који неће да се боре у колико се не боре против нас и савезника. Поред тога избегличка влада са Тулумбатом чини пропаганду у нашим редовима. Кад би Тулумбат био наш александријски одбор би могао много да му помогне а ми би тамо могли смјестити до 2000 наших што би нам таман одговарало. Вјерујем да

²¹У логорима су радиле бројне основне, средње стручне школе и гимназије. Настава се одвијала уз велике потешкоће. Није било адекватног простора ни довољно квалитетних кадрова. Недостатак уџбеника у првом разреду основне школе се надокнађивао употребом логорске штампе. Ретки уџбеници су стизали, како се говорило, „из домовине“; Интервју са В. Вртачник, 5. септембар 2008.

би се у томе могло успјети јер су сви одговорни за то само војска треба да донесе одлуку.

Разговарао сам Г. Matthews-ом о стварима UNRRA-е. Он ће сада бити „chief of the Mission“ за средњи Исток. Казао ми је да је Конгрес UNRRA-е који је требао да се одржи у јуну одгођен услед писма Маршала Тита и захтјева у том писму да нам се даде једно мјесто у UNRRA-и. Моћни смо! Казао ми је да практички нема везе са избјегличком владом а кад сам му ја споменуо Рашића рекао ми је да се читава његова веза са Рашићем састоји у томе што га је овај две пута посетио и ставио му се на расположење. Matthews каже да он зна да је Рашић организовао један уред у Каиру за везу са UNRRA-ом и да му се ставио на расположење за сваку помоћ, али UNRRA да није никада ту помоћ искористила. Колико је то истина не знам али свакако Matthews сада хоће да се прикаже пријатељски расположен према нама. Прекјучер (послије Churchillовог говора) рекао ми је ако будете писали Маршалу Титу „express him the love from my part“. Молим те ово испоручи Маршалу па уколико он сматра да ја захвалим Г. Matthews-у ја сам ту. Говорећи о UNRRA-и казао сам Г. Matthews-у да ако ми тражимо мјесто у UNRRA-и не чинимо само за то да би извукли користи за нас већ и за то да би могли да учествујемо у реконструкцији Европе а да би у томе и наша земља могла већ у првим моментима ослобођења да даде свој допринос (дрво, етеричне биљке, руде итд.). „I appreciate very much that suggestion“ одговорио је Г. Matthews.

Да би могао да ти пошаљем на вријеме овај извјештај куцао сам га цијелу ноћ пак са уморан и зато те остављам завидећи ти по мало што идеш у земљу.

Молим те да другу Маршалу испоручиш моје другарске и срдачне поздраве као и свим друговима у земљи и у Бари, нарочито Др. Смодлаки, попу Владу, Милентију, Владу, Макиеду, Сарделићу и свим осталима.

Поново ти честитам на успјеху у Лондону и другарски те најљепше поздрављам уз

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

Мате Јакшић
(написано руком)

п.с. Молим те ако је икако могуће пошаљи ми овамо да ми помаже Др. Никшу Јакшу. Он би одговарао овдашњим приликама а посла имам и сувише тако да ми је помоћ много потребна.

Шаљем ти неколико слика из збјега. Нису најбоље али тек да нешто видиш.“ (написано руком)

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осам за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незнаног јунака 38
11000 Београд

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводноцима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*,
Beograd 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, "Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918-1941", *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2/1993, Beograd 1993, str. 115
Исто. стр. 114

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, "Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја", *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица 1997, стр. 215-226.

Цитирање штампе

А. Марић, "О тенковима", *Ратник*, I-III, Београд 1921, стр. 98
Службени војни лист (даље СВЛ), 24.04.1881, бр.17, стр. 359-360

Цитирање архивских фондова

Архив Војноисторијског института (даље: АВИИ), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К- 45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1)

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281,

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр.пов, 1950, Ф-6, 1469

Цитирање из енциклопедија

"Оружане снаге", *Vojna enciklopedija*, 6, Beograd 1973, str. 448

Цитирање са World Wide Web

Милковский А.И, "Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914 – 1918 гг", издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР
Нада Релић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
Жељко Хрчек, потпуковник

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. - Год. 1, бр. 1 (1950) - . -
Београд : Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
- (Београд : Војна штампарија "Београд"). - 24 cm

Полугодишње. - Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISBN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:
Војна штампарија "Београд"